

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

О. М. КОЧУБЕЙНИК

**НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ
ЯК СОЦІАЛЬНА КОНСТРУКЦІЯ**

Монографія

Кропивницький – 2023

УДК 316.3

К 71

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 11/22 від 29 листопада 2022 року

Рецензенти:

*Г. М. Бевз, доктор психологічних наук;
О. О. Горова, доктор психологічних наук;
О. Ю. Дроздов, доктор психологічних наук*

Кочубейник О. М.

К 71

Надзвичайна ситуація як соціальна конструкція: монографія /
О. М. Кочубейник ; Національна академія педагогічних наук України,
Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-
ЛТД, 2023. – 273 с.

ISBN 978-966-189-664-1

У монографії представлено психологічний аналіз соціальних процесів, що в міру свого розгортання призводять до найтрагічніших та найжахливіших сторінок в історії XX–XXI століть. Геноцид, етнічні чистки, депортації розглянуто як соціально конструйовані надзвичайні ситуації, що виникають унаслідок політичного конфлікту, який спричинює внесення кардинальних змін у порядок соціальності, руйнацію повсякденності, порушення соціальних практик взаємодії спільнот, а для багатьох членів суспільства стає джерелом екстремальних фізичних, психологічних та моральних страждань. У фокусі особливої уваги дослідниці перебувають процеси конструювання таврованої ідентичності, їхні дискурсивні інструменти, а також соціальні та психологічні реакції членів суспільства на соціальну ексклюзію, що стає наслідком тавра.

Може становити інтерес для фахівців із соціальної та політичної психології, політологів, культурологів.

ISBN 978-966-189-664-1

УДК 316.3

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023
© Кочубейник О. М., 2023

ЗМІСТ

Вступ. СОЦІАЛЬНЕ МАСШТАБУВАННЯ КАТАСТРОФІЧНОЇ НАДЗВИЧАЙНОСТІ	5
Розділ 1. КРИЗА МОРАЛЬНИХ АТЕСТАЦІЙ ЯК ЯДЕРНИЙ СИМПТОМ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ НАДЗВИЧАЙНОСТІ	11
1.1. Соціально конструйована надзвичайна ситуація (СКНС): теоретичні демаркації конструкта.....	11
1.2. Досвід ХХ століття. Воєнно-політичний конфлікт як детонатор СКНС.....	33
1.3. Термінологічні уточнення. Надзвичайність. Соціальність. Конструйованість	38
Розділ 2. КЕРОВАНІ ФОРМИ НЕКЕРОВАНОГО ЗЛА.....	44
2.1. Військова зброя проти мирного населення	44
2.2. Вимушена подорож, або масові переміщення населення	53
2.3. Вепонізація їжі. Продовольча небезпека	59
2.4. Геноцид. Тавро на страту	63
Розділ 3. ЕКСТРЕМАЛЬНІ СТРАЖДАННЯ. КОНТИНУАЛЬНІСТЬ БОЛЮ. ЗАГРОЗИ ПСИХІЧНОМУ ЗДОРОВ'Ю ТА ПСИХОЛОГІЧНОМУ БЛАГОПОЛУЧЧЮ ОСОБИСТОСТІ.....	67
Розділ 4. ТАВРОВАНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ДОЗВОЛУ НА ВБИВСТВО	84
4.1. Політизація етнічності. Конструювання таврованої ідентичності. «Очищення від бруду».....	84
4.2. Депортації. Конструювання політичної недовіри Радянські практики етнічного терору	103

4.3. Геноцид. За межею людяності. Конструювання етнополітичного насильства	115
4.4. Масова різанина. Несамовита лють. Конструювання психологічної безодні.....	136
4.5. Психологічні механізми екстремального насильства. Гіпотези і припущення	147

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ГЕНОЦИДУ. СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ

ПОЗАСОЦІАЛЬНИХ ПОДІЙ	161
5.1. Сутінки соціальності: знецінення, злам моралі, групове мислення .	161
5.2. Точка відліку. «Важкі умови життя» як соціальний конструкт	169
5.3. Геноцид як (поза)соціальна система	179
5.4. Життя на краю прірви. Тавровані спільноти.....	184

Розділ 6. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ

ТАВРА	189
--------------------	-----

Розділ 7. ВИРВАНІ З КОРИННЯМ. ІДЕНТИЧНІСТЬ В ІНШІЙ

БУДЕННОСТІ	210
7.1. Вибудовування ідентичності на ґрунті «досвіду біженця»	210
7.2. Постміграційні життєві труднощі. Щоденні стрес-чинники. Стигма в досвіді біженця	218
7.3. «Ідентичність біженця». Pro et contra	230
7.4. Зламаний компас. Структура ідентичності біженця	234

Післямова. МОЖЛИВІСТЬ ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО

КОНСТРУЙОВАНИХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ	245
---	-----

Література	252
-------------------------	-----

ВСТУП

СОЦІАЛЬНЕ МАСШТАБУВАННЯ КАТАСТРОФІЧНОЇ НАДЗВИЧАЙНОСТІ

Тривалий час панувало переконання, що розвиток людства – це встановлення влади над природою, використання її ресурсів на користь суспільству. Саме тому ХХ століття декларувало науково-технічний прогрес як квінтесенцію західної цивілізації. Нові форми енергії, надшвидкісні транспортні засоби, що змінили соціальний масштаб відстаней та дистанцій, промислові вироби з матеріалів, зручніших ніж природні, продукти харчування швидкого циклу виробництва, ліки від смертельних хвороб – усе це подавалося як успіх. Науково-технічний прогрес (НТП) сприймався як поступ людства, що сприяє підвищенню якості життя людини, робить його більш безпечним і комфортним, забезпечує економічне зростання як окремих держав, так і всієї світової економіки. ХХ століття сформулювало глобальну проблему, що постала як незнищенна тінь за досягненнями НТП. Цією тінню є зменшення прогнозованості та зростання невизначеності майбутнього, несподівані і небажані прояви та наслідки НТП у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та світу – зміна клімату, забруднення навколишнього середовища, нераціональне використання природних ресурсів, техногенні ризики, соціальні конфлікти та війни.

У ХХ столітті світ зазнав глобальних змін, і на суспільній організації істотно позначилася поява десятків нових держав, нових електронних та інформаційних технологій, нових типів енергетичних і сировинних ресурсів. Отже, з одного боку, глобалізація економіки та поява транснаціональних промислово-економічних спільнот, бурхливе зростання промисловості та економіки в Азіатському і Тихоокеанському регіонах, де розташовані країни з величезною кількістю населення, продовжують прогресистський наратив ХХ століття з його шануванням науково-технічного прогресу. З другого – ідеться

про глобальне погіршення екології, пов'язане з нераціональним використанням природних ресурсів, і збільшення промислового та антропогенного навантаження на довкілля (Католик, & Корнієнко, 2003).

Суспільний дискурс змінився: замість схвальної риторики в бік прогресу все частіше починають звучати алармістські застереження щодо зростання кількості надзвичайних ситуацій, здебільшого асоційованих – прямо чи опосередковано – із цим прогресом. Якщо коротко, то навіть ураган чи повінь нині масштабуються як соціально вимірні.

Збільшення кількості катастроф і надзвичайних ситуацій наприкінці минулого століття привернуло увагу психіатрів, медиків, психологів та інших фахівців до медичних і психологічних аспектів цих явищ. Актуальність проблематики загострилася після великомасштабної аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року та безпрецедентного терористичного акту з руйнацією веж Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку 2001 року. І якщо спочатку основним посткатастрофним синдромом вважали посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), а увагу зосереджували на його біологічних механізмах, знання яких розцінювалося як важливе для розуміння причин виникнення і хронічного перебігу, динаміки ініціювання та повторних переживань, то згодом у пояснювальні схеми почало закладатися розуміння того, що ПТСР також включає додаткові когнітивні та соціальні механізми, опосередковані особистим і культурним значенням травматичної події (Панок, 1999; Дорожевець, 2004; Kienzler, 2008; Beiser, Turner, & Ganesan, 1989).

Інакше кажучи, катастрофа як джерело травм значною мірою залежить від ширшого соціального, економічного та політичного контексту. Порядок соціальності з його усталеними наративами впливає на індивідуальне і колективне переживання травми на багатьох рівнях. Може йтися і про сприйняття та інтерпретацію певної події як загрозової або травматичної, і про способи вираження та пояснення дистресу, про соціально схвалювані (чи пригнічувані) копінг-реакції та способи адаптації, зрештою – про моделі

звернення по допомогу та реагування на лікування (Потапчук, 2016; Макаревич, 2001).

Отже, те, що є травмою, не тотально залежить від характеру події, а й від особистої та соціальної інтерпретації події і реакції особи, що постраждала, її родини та спільноти, а також суспільства загалом. Під таким кутом зору надзвичайна ситуація постає як така, що конструюється в межах певного порядку соціальності, панівні наративи якого надають сенсу самій травматичній події (або позбавляють її такого сенсу). Це дає змогу окремим особам чи спільнотам осмислити стихійне лихо таким чином, щоб пом'якшити або посилити його вплив на повсякденність, на фізичне і ментальне здоров'я.

Усе перераховане є новими умовами та супутніми глобальному розвитку процесами, у яких трапляються або можуть трапитися НС і які вносять у них свої особливості, а здебільшого ще й ускладнюють їх. На нашу думку, саме це є особливістю надзвичайних ситуацій у ХХІ столітті: відбувається зміна загроз у напрямі від стихійних природних до антропогенних технологічних і соціогенних. Цей шифт особливо стає виразним, якщо звернути увагу на той факт, що на початок ХХІ століття людство накопичило досвід ліквідації катастроф природного і техногенного походження, але гуманітарні катастрофи, де основна шкода завдається суспільству як гуманістичній цінності, суспільному буттю та свідомості як гарантам повноцінності соціального, політичного та культурного життя окремої людини, виявилися важким викликом для світової спільноти. Отже, за нашими прогнозами, у ХХІ столітті основним джерелом надзвичайних ситуацій стане соціальна нестабільність, яка визначається як відношення чисельності населення держав, охоплених внутрішньодержавними конфліктами або війнами, до чисельності населення у всьому світі.

Відносно зниження рівня соціальної нестабільності у світі наприкінці минулого століття визначалося тим, що такі країни з мільярдним населенням, як Китай, Індія, Індонезія, поки що не залучені в масштабні конфлікти і війни. Проте відбуваються масштабні геополітичні зміни, які вже не можуть

гарантувати відстороненості цих країн (зокрема, вибуховим може стати конфлікт між Тайванем і Китаєм, між Індонезією і Китаєм, неспокійними залишаються Балкани). Слід очікувати високого рівня соціальної нестабільності та екстремізму серед бідних і слаборозвинених країн Азії, Африки та Південної Америки. Руйнування їхнього укладу життя, міграція і можливість переїзду в інші країни та проблематичність повноцінної участі в житті цих країн через неосвіченість, незнання культури та мови країни проживання, перенесення своїх звичаїв та уявлень в організацію своєї повсякденності в новому суспільстві вже призвели до появи радикальних етнічних груп, тобто посилення ризиків екстремізму.

Отже, центром і жертвою, а часто і причиною надзвичайної ситуації будь-якої генези є людина (спільнота), її спосіб життя і те, якими стають реакції на екстремальні ситуації. А це означає необхідність визначення соціальних закономірностей надзвичайної ситуації як наслідку впливу людського фактору на підготовку, розвиток та ліквідацію катастрофи.

Сьогодні термін «катастрофа» (disaster) став набагато більш ємним поняттям, що охоплює різні події – не тільки війни, епідемії і стихійні лиха (землетруси, повені, цунамі і т. ін.), а й події, здатні переривати нормальний перебіг життя окремих людей та суспільств загалом (кібератака, терористична атака, масова загибель мігрантів у Середземному морі). Вони призводять до руйнування системи соціальних відносин, перетворюючи соціальні структури на хаос; можуть ставати потужним фактором соціальної та культурної мутації. Прикладами тут можуть бути території, окуповані ворогом, або місця тимчасового розселення людей (табори біженців), які рятуються від спустошливих наслідків конфліктів, голоду, епідемій, хімічного зараження.

Надзвичайні ситуації стають потрясінням як для окремих осіб, так і для соціальної структури загалом. Іноді вони змушують людей починати з порожнього місця і знову будувати суспільство. Тому їм доводиться малювати собі картину можливого майбутнього, наново створювати той проєкт, який може допомогти подолати кризу й відновити втрачену рівновагу.

І розгортання надзвичайної ситуації, і її наслідки, і програми їх ліквідації обов'язково спричинятимуть певні зміни в порядку соціальності, що буде втручанням у «нормальне суспільство». У разі стихійних лих це втручання здебільшого є випадковим ефектом, що виникає внаслідок дії природного катаклізму. Очевидно, можуть відбуватися такі втручання в порядок соціальності, які виявляться цілеспрямованими, такими, що системно зменшуватимуть вразливість суспільства до наступних катастроф (принаймні такого самого типу), що також може стати чинником розвитку суспільства загалом. На цьому тлі може також сформуватися певна політична ідентичність, яка використає екстремальний стан суспільства для накопичення свого політичного капіталу (Albala-Bertrand, 2000). У будь-якому разі, випадкові втручання в порядок соціальності пояснюватимуться змінами, що виникають унаслідок непередбачуваної дії природного катаклізму, задіянням програм реагування на стихійні лиха в межах нормального функціонування суспільства, що спонукатиме до перерозподілу наявних ресурсів більш раціонально.

Однак у разі соціально конструйованих надзвичайних ситуацій різноманітні інтерференції та зміни порядку соціальності є невід'ємною частиною дії самої ситуації, її наслідків, оскільки вони здебільшого являють собою запланований набір явних силових, примусових дій, що в кінцевому підсумку мають на меті спричинити докорінні зміни в порядку соціальності, аж до його скасування. Зазвичай політичний конфлікт розгорається в площині боротьби за владу, статуси та ресурси, коли кожна зі сторін конфлікту ставить за мету знищення суперника. Будь-який ефективний військовий план спрямований на знищення матеріально-технічних сил та відносної автономії супротивника, а також на підрив інституційних основ його підтримки та легітимності. Інакше кажучи, війна планує те, що стихійні лиха роблять лише випадково. І наступальні, й оборонні дії однаково є такими, що змінюють порядок соціальності.

Отже, з огляду на свою мету такі надзвичайні ситуації інтенсивно втручаються в повсякденність «нормального» інституційного функціонування

та соціальні практики, ним вибудовані, оскільки продукуються потужними внутрішніми змінами в суспільстві.

Але соціальні та психологічні закономірності, процеси та механізми, що конституують реальність таких соціально конструйованих надзвичайних ситуацій, ще й досі залишаються досить непрозорими. Їхньому висвітленню і присвячена ця монографія.

РОЗДІЛ 1

КРИЗА МОРАЛЬНИХ АТЕСТАЦІЙ ЯК ЯДЕРНИЙ СИМПТОМ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ НАДЗВИЧАЙНОСТІ

1.1. Соціально конструйована надзвичайна ситуація (СКНС): теоретичні демаркації конструкта

«Надзвичайна ситуація» є свого роду купольним поняттям, що перекриває ситуації, пов'язані з істотним порушенням повсякденності, руйнацією практик усталеного порядку соціальності, виробленням нових практик та іноді – конструюванням нового суспільства, яке, подолавши катастрофний вибух, починає функціонувати за іншими соціальними моделями реалізації різноманітних потреб його членів. Незалежно від причини виникнення надзвичайна ситуація фокусує увагу насамперед на масштабності руйнацій: від фізичних (знищення інфраструктури, загибель людей) до політичних (зміна політичного ладу, зміна соціально-економічної формації). Тому в певному сенсі її можна ототожнити з порушенням нормальної життєдіяльності певної спільноти, яке стало наслідком раптової дії природних сил, техногенного впливу та соціальних потрясінь, знайшовши вираження в соціальних, економічних та/або екологічних втратах, і вимагає для своєї ліквідації особливих зусиль.

У рамках пропонованого нами аналізу надзвичайна ситуація як соціальна конструкція – це відхилення від «нормального життя», це руйнація повсякденності, тобто тих «малих зручних світів» локальних соціальних груп, їхніх порядків соціальності, що формують стандартизовані уявлення та рутинні соціальні дії його суб'єктів, функцією яких є захист особи, спільноти чи суспільства загалом від зростання дезорганізації та хаосу в організації їхньої

взаємодії. Проте це не будь-яке відхилення, а відхилення, що поступово, цілеспрямовано й усвідомлено (принаймні частиною зацікавлених у цьому соціальних груп) трансформує порядок соціальності в напрямі нестерпних умов життя для однієї чи декількох інших груп.

На нашу думку, такий ракурс аналізу дає змогу найбільш продуктивно висвітлити соціальні наслідки такого розвитку подій незалежно від причин їхнього виникнення, оскільки купольне поняття уможлиблює певну схематизацію інтервенції катастрофи в повсякденність. А саме: першою фазою є фаза руйнації, власне катастрофний вибух, «гостра фаза», тобто *непереборна сила дії стихійних чинників руйнації повсякденності*. (Приміром, так діють повінь, ураган, аварія на промисловому підприємстві, епідемія, терористичний акт, революція, воєнний конфлікт). Друга фаза – це фаза *втрат*, що також можуть мати широкий спектр вираження: втрата рідних і друзів, погіршення психічного здоров'я, зменшення соціального капіталу, руйнація інфраструктури, втрата ідентичності тощо. Нарешті, третя фаза – фаза *змін*, які також мають найширший діапазон: від перебудови інфраструктури до змін в ідеології чи ментальності. Так, катастрофа на Чорнобильській АЕС (*дія стихійного чинника*) не лише призвела до загибелі тисяч, госпіталізації десятків тисяч, страждань та евакуації сотень тисяч співгромадян, до багатомільярдних витрат на пом'якшення її негативного впливу на величезну територію (*втрати*), а й змусила по-новому поглянути на відповідні науково-технічні програми, змінити умови експлуатації ядерних реакторів, розробити нові підходи до розміщення АЕС, і загалом трансформувала уявлення про ядерну енергетику (*зміни*).

Зрозуміло, що залежно від типу надзвичайної ситуації тривалість та інтенсивність тієї чи іншої фази будуть більше або менше вираженими, деталізованими чи, навпаки, згорнутими. Проте спільним залишається те, що надзвичайну ситуацію можна визначити як неочікувані, несподівані обставини, що характеризується невизначеністю, стресовим станом населення, значними соціально-екологічними та економічними збитками, іноді навіть людськими

жертвами. А також ці обставини пов'язані з необхідністю швидкого ухвалення рішень та негайним реагуванням, великими людськими, матеріальними і часовими витратами на зменшення масштабів збитків або загалом ліквідацію негативних наслідків (Моляко, 1992).

Термін «надзвичайна ситуація», який є купольним, застосовується до широкого кластера подій. Свого часу Е. Кварантелі зробив спробу розмежувати різні форми надзвичайності (Quarantelli, 2000) – disaster, emergency і catastrophe. На його думку, таке розмежування віддзеркалює градієнт важкості наслідків, проте спільним знаменником залишається те, що всі три градації мають певну міру руйнації природного довкілля та порядку соціальності, містять загрози життю та ризику травмувань, фізичні і психічні перевантаження, що негативно впливають на велику кількість людей і перевищують наявні адаптивні ресурси.

Доволі популярним є поділ надзвичайних ситуацій на природні та антропогенні, тобто за *характером їх виникнення*. Проте, як нам видається, чітку розмежувальну лінію між ними провести непросто, адже демаркаційні межі стають у ХХІ столітті нестійкими: *вони демонструють свою залежність від наявної інформації та її інтерпретацій*. Наприклад, руйнування будівель і загибель людей через землетрус, який є природною катастрофою, може реінтерпретуватися як антропогенна катастрофа, якщо з'ясується, що масова смертність сталася внаслідок руйнування будинків, побудованих неякісно через корупцію в будівельній галузі або через некомпетентність забудовників, які знехтували застереженнями. Мало того, більшість надзвичайних ситуацій можна розглядати як такі, що виникли внаслідок дії водночас і природних, і антропогенних чинників, оскільки вони є наслідком тих змін, що були внесені людиною в екосистему. І під таким кутом зору повені на Закарпатті або опустелювання земель з подальшою втратою врожайності сприймаються як результат взаємодії людини і природи. Тому, мабуть, характеризуючи надзвичайні ситуації, не варто покладатися лише на конкретні визначення, ґрунтовані на виокремленні певних конкретних характеристик. Звісно, служба ДСНС (та різні її аналоги в інших країнах) має рятувальні алгоритми, що

передусім враховують саме походження надзвичайної ситуації. Але в межах соціально-психологічного аналізу наголос роблять не на фазі руйнації, а на експозиціях соціального простору: на втратах і змінах, які переживають особа, спільнота, суспільство загалом (Титаренко, 2003).

Хоча, звісно, можна говорити про важливі, ключові особливості надзвичайних ситуацій, які акцентують дослідники в широкому діапазоні кризових подій. Відповідно до Положення про класифікацію надзвичайних ситуацій за характером походження подій, які зумовлюють виникнення надзвичайних ситуацій на території України, виділяють чотири класи надзвичайних ситуацій: техногенного, природного, соціально-політичного та військового характеру (Національний класифікатор України, 2011).

Надзвичайну ситуацію *техногенного* характеру визначають як «порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті внаслідок транспортної аварії (катастрофи), пожежі, вибуху, аварії з викиданням (загрозою викидання) небезпечних хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин, раптового руйнування споруд; аварії в електроенергетичних системах, системах життєзабезпечення, системах телекомунікацій, на очисних спорудах, у системах нафтогазового промислового комплексу, гідродинамічних аварій тощо» (Національний класифікатор України, 2011).

Надзвичайна ситуація *природного* характеру – це «порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, пов'язане з небезпечним геофізичним, геологічним, метеорологічним або гідрологічним явищем, деградацією ґрунтів чи надр, пожежею в природних екологічних системах, зміною стану повітряного басейну, інфекційною захворюваністю та отруєнням людей, інфекційним захворюванням свійських тварин, масовою загибеллю диких тварин, ураженням сільськогосподарських рослин хворобами та шкідниками тощо» (Національний класифікатор України, 2011).

Надзвичайну ситуацію *соціального* характеру розглядають як «порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене протиправними діями терористичного і антиконституційного спрямування, або пов'язане із зникненням (викраденням) зброї та небезпечних речовин, нещасними випадками з людьми тощо» (Національний класифікатор України, 2011).

Надзвичайна ситуація *воєнного* характеру подається як «порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене застосуванням звичайної зброї або зброї масового ураження, під час якого виникають вторинні чинники ураження населення, що її визначають в окремих нормативних документах» (Національний класифікатор України, 2011).

Очевидно, що всі надзвичайні ситуації, незалежно від їхнього походження, є ситуацією тотального порушення повсякденності, безпеки для життя та здоров'я, загалом – існування. Тут, мабуть, доречно говорити про оформлення трьох самостійних напрямів у площині надзвичайної ситуації: запобігання виникненню надзвичайних ситуацій; зниження втрат і збитків від надзвичайних ситуацій; ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій. У кожному із цих напрямів досить рельєфно проступають психологічні та соціальні аспекти (процеси, чинники, механізми, особливості тощо). Принагідно зазначимо, що чималий науковий доробок пов'язаний із суто психологічними аспектами поведінки в умовах надзвичайної ситуації: від чинників готовності до особливостей відновлення психічного здоров'я та психологічного благополуччя особистості. Посилена увага до цієї проблематики є зрозумілою, адже найперше, що потрібно, – це відновити людський ресурс. Саме тому практична затребуваність тематики визначає її магістральність у формуванні дослідницького поля поведінки особистості в надзвичайних ситуаціях (Оніщенко, 2014; Шевчук, 2013).

Однак, на нашу думку, збоку від магістральної течії залишаються питання, пов'язані з моральними регулятивами такої поведінки. Дані численних

вітчизняних і зарубіжних досліджень свідчать про те, що психологічні реакції та пов'язані з ними моральні конфлікти, «розриви» у сфері індивідуальної, групової, професійної та інших видів моралі не мають певної змістової специфічності, притаманної конкретному стихійному лиху або технологічній аварії. Утім, як нам видається, надзвичайна ситуація зазвичай виносить на поверхню моральні регулятиви поведінки як окремої особистості, так і суспільства загалом.

«Моральний злам» суспільства найбільш виразним є в умовах тоталітарних систем, де цензура стає інструментом конструювання образу аварії, трагедії чи катастрофи. Так, влада СРСР приховувала правду про авіакатастрофи, численні аварії на підприємствах, на шахтах, інші події трагічного характеру. Винятки становили ситуації, де терміново потрібні були добровольці для ліквідації наслідків, – Чорнобиль 1986 р. або землетрус у вірменському Спітаку 1988 р. Контроль над інформацією про такі випадки значною мірою пояснюється геополітичними регулятивами часів холодної війни, змістом якої було суперництво соціалістичних і капіталістичних держав. Висвітлення негараздів у «країнах капіталу» було популярним інструментом дискредитації цієї економічної системи. Тому цензура СРСР «викреслювала» з інформаційного простору аналогічні події. Водночас вона «викреслювала» гуманістичну вартість аварії чи катастрофи.

Показовою в цьому сенсі є аварія техногенного характеру в Києві – Куренівська трагедія 13 березня 1961 р., коли внаслідок розмиву дамби тисячі тонн пульпи з Бабиного Яру затопили Куренівку та призвели до численних жертв. Інформація про катастрофу розголошувалася препаровано та обмежено. Лише через три дні перше радіоповідомлення для мешканців столиці, а через п'ять днів і друге – містили лаконічні відомості про саму подію та масштаби руйнувань, натомість найбільше уваги приділялось оперативній ліквідації наслідків та наданню допомоги постраждалим. 21 березня було опубліковано некролог від Київського міськвиконкому, партійних та громадських організацій міста. Нарешті 31 березня 1961 р. у пресі з'явилося повідомлення Урядової

комісії, яке відображало переважно правдиву картину аварії в Бабиному Яру, проте фальсифікувало привід і применшувало масштаби руйнувань. Надалі трагедію замовчували, вона зникла з інформаційного поля аж до початку 1990-х, а пам'ять про неї частково підтримували лише родичі і колеги загиблих працівників Подільського трамвайного депо, які найбільше постраждали.

Приховування Куренівської трагедії є прозорим доказом того, що надзвичайну ситуацію можна тлумачити як соціальну конструкцію. Інакше кажучи, для того щоб стихійне лихо, аварія, терористичний акт чи акт громадянської непокори перетворилися на надзвичайну ситуацію, вони мають стати частиною порядку денного всіх публічних арен та отримати маркер надзвичайності.

І це не єдиний приклад. Можна долучити до низки аргументів вибух ядерних відходів на хімкомбінаті «Маяк» у Челябінську-40 (1957 р.), вибух балістичної ракети на Байконурі (1960 р.), зіткнення авіалайнерів над Дніпродзержинськом (1979 р.), загибель під Ленінградом літака з командним складом Тихоокеанського флоту (1981 р.), загибель теплохода «Олександр Суворов» (1983 р.), залізничну катастрофу під Уфою (Ашинська трагедія, 1989 р.). На жаль, цей перелік може бути значно довшим.

Про жертви не прийнято було говорити. Завали і місця руйнувань надійно охороняли від «стороннього погляду», ховали загиблих крадькома, без зайвого галасу, майже як «відходи виробництва». Особи, що зазнали психічної чи психологічної травми, залишилися без психологічної допомоги. Вимоги надання матеріальної та медичної допомоги, надання житла іноді також подавалися державою як необґрунтовані. Однак кожна аварія чи катастрофа мають і моральні чинники людської поведінки.

Проте вивчення моральних феноменів, особливих станів моралі, що виникають у процесі розгортання надзвичайної ситуації на кожній її фазі, як зазначалося вище, залишається ще й досі поза полем магістральних досліджень. Кожен, хто зазнав на собі удару стихії, «рукотворної катастрофи» або близько стикався через свою професію або дружні відносини із жертвами катастроф,

осмислює трагедію в категоріях добра і зла, належного і неналежного, а поведінку в таких ситуаціях оцінює як героїчну, сміливу або малодушну, боягузливу.

Завдяки першій хвилі досліджень, спрямованих на вивчення поведінки людини в надзвичайній ситуації, сформувався її поширений, стереотипний образ. Цей образ містить згадки про тотальний хаос та паніку, що унеможливають евакуацію і порятунок, про нераціональні дії постраждалих, агресивність та вороже ставлення з їхнього боку до інших, про виникнення «шоку від катастрофи», або «синдрому катастрофи», тобто стану приголомшеної психологічної непрацездатності, який призводить до нездатності піклуватися про себе чи інших, до мародерства тощо. У контрпозиції – дослідження, у яких ідеться про стихійне виникнення «терапевтичних спільнот», формування спільної ідентичності, надання гуманітарної допомоги, волонтерство, донорство крові тощо (O'Leary, 2004; Quarantelli, 1983; Clarke, 2002; Scanlon, 1992; Foldes-Busque et al., 2017; Koo, Kim, & Kim, 2014; Su, Jin, Zhu, & Cai, 2022; Zhang et al., 2022; Zivkovic, Mladjan, & Antonijevic, 2017).

Однак у цих та інших дослідженнях чітко простежується проблемна зона, що викликає як пошук фактів, так і дискусії з приводу отриманих результатів, і в кінцевому підсумку – розмаїтість інтерпретацій. А саме: чи є універсальні психологічні реакції на небезпеку загалом? Чи можна стверджувати, що їхня глибина, частота та інтенсивність визначаються раптовістю, інтенсивністю та особистою значущістю ситуації?

Адже в умовах надзвичайних ситуацій увиразнюються численні проблеми морального характеру, спричинені великою кількістю людських жертв, що породжуються стихійними лихами, технологічними катастрофами або війнами. Також може йтися про виникнення глибоких і глибинних деструктивних внутрішньоособистісних, міжособистісних та міжгрупових моральних конфліктів, які виникають як у постраждалих, так і в представників різних професійних груп, що беруть участь в аварійно-рятувальних роботах.

В умовах кризи моральних атестацій (коли людина не може визначити, що є добро, а що – зло) виникає, відповідно, криза моральних орієнтирів у надзвичайних ситуаціях, а тому вчинки, спрямовані на порятунок та збереження життя як окремої людини, так і певної спільноти, втрачають характер автоматизованої навички. Інакше кажучи, надзвичайна ситуація – це своєрідний стан аномії, що вирізняється власною специфікою функціонування загальнолюдської, групової (національної, релігійної, класової, професійної) та індивідуальної моралі в умовах реальної вітальної загрози. А тому в поле зору дослідника мають потрапляти не тільки позитивні зразки дотримання моральних принципів, норм, цінностей і вчинків, а й негативні прояви (різного роду злочини, самогубства, втрата віри у справедливість і в торжество добра, втрата почуття батьківщини, руйнування соціальних контактів і зв'язків, розпад сімей, мародерство, зрада тощо).

Важливим аргументом на користь висловленої тези є свідчення, надані фахівцями аварійно-рятувальних служб та правоохоронних органів, лікарями та психологами, які в умовах надзвичайної ситуації фіксують специфічний феномен – *«зміну моральної нормативності»*. А саме: в умовах надзвичайної ситуації створюється особлива, своєрідна моральна атмосфера, виникає складна система пов'язаних між собою принципів, норм, цінностей і стереотипів поведінки, які досить істотно можуть відрізнятися від тих моральних стандартів, що були до надзвичайної ситуації. Ідеться про те, що значна частина практик і норм, які успішно функціонували в певному порядку соціальності та утворювали узгоджену систему, зазнають трансформації. Паралельно із цим руйнується межа між діями, які оцінювалися як «цілком прийнятні» і навіть «обов'язкові для виконання», і діями, що засуджувалися й вважалися аморальними чи забороненими. А тому збільшення кількості аморальних і протиправних дій, серед яких крадіжки, мародерство, насильство, спекуляція, викрадення автотранспорту, пограбування й навіть убивства, є важким тлом надзвичайних ситуацій, що не лише зумовлює необхідність екстремально швидко «перебудувувати» систему заходів захисту населення та

майна, а й актуалізує низку питань, пов'язаних зі зміною моральних атестацій, відходом від звичних стереотипів діяльності й вирішенням складних проблеми, пов'язаних із моральним вибором та муками совісті.

Але йдеться не лише про відверту аномію. Значна кількість моральних проблем постає як перед фахівцями різних служб, що надають допомогу, так і перед людьми, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуацій. Проблеми ці пов'язані насамперед із втратою рідних та близьких, їхнім розшуком, упізнанням та похованням, пошуком майна та його охороною, турботою про побут, поранених і хворих родичів та іноді незнайомих людей. Не всі питання, що постають перед людиною, можуть бути просто, ефективно та успішно вирішені в межах загальноприйнятих моральних норм та усталених соціальних практик. Наприклад, медичне сортування є загальноповсюдною практикою в разі великої кількості постраждалих. Проте чи так легко керуватися медичними критеріями? Чи не втручаються закони соціальної перцепції в таке сортування? Чи не викликає це зіткнення моральних сумнівів чи докорів у людини, якій доводиться це робити?

Проблеми морального реєстру виникають також під час соціальної, психологічної та медичної реабілітації постраждалих або осіб, які беруть участь в аварійно-рятувальних роботах. Співчуття і співпереживання горю в цей період мають бути якнайшвидше «конвертовані» в конкретні алгоритмізовані заходи, що мають забезпечити ефективне відновлення нормальних умов життя всіх людей. Проте висока інтенсивність дій, поєднана з емпатією та необхідністю спостерігати смерті і важкі поранення, стає причиною високого морального навантаження на людей, що опиняються в зоні надзвичайної ситуації.

Дослідження показують, що в період посткатастрофи часто відбувається зміна моральних цінностей, формується новий погляд на світ і на життя загалом, на взаємини, на себе, на оточення і навіть на феномени метафізичного порядку. Питання «Як жити далі?» стає надзвичайно болісним і до того ж – потужним психотравматичним фактором.

Актуалізуються й інші моральні проблеми, пов'язані зі ставленням суспільства до постраждалих, до їхніх родин та особистих потреб. Серед них – визначення ступеня матеріальних і моральних втрат, можливість та способи компенсацій, увічнення пам'яті жертв, відтворення належної мужності рятувальників, знаходження справжніх винуватців катастроф.

На нашу думку, тут треба зробити першу констатацію: надзвичайна ситуація, що є соціальною конструкцією, продукує різноманітні зміни у сфері суспільної моралі. Механізмом цих змін стає криза моральних атестацій і легітимація «тіньових» практик забезпечення потреб особистості. Можемо висловити припущення, що внаслідок проходження через цю кризу суспільство поляризується, зникає «мовчазна більшість» і чітко висвітлюються *полюси гуманності або нелюдяності*.

І, окреслюючи чіткіше предмет нашого дослідження, зазначимо принагідно, що бувають такі надзвичайні ситуації, у яких принципи гуманізму, моральної чистоти, справедливості і милосердя можуть ставати мішенню «атак», що істотною мірою порушує порядок соціальності. Насамперед тому, що послаблюються його моральні та гуманістичні основи. Порядок соціальності ми визначаємо як сукупність практик систематичного виробництва різноманітних відносин владності/підвладності та їхніх символізацій у конкретному соціокультурному середовищі. За такої умови порядок соціальності об'єктивно виявляється в реальних практиках соціальної взаємодії, а суб'єктивно переживається як прийнятність для особи норм, цілей та ідеалів, відтворюваних цими практиками. Отже, можемо виокремити такі надзвичайні ситуації, – назвімо їх *соціально конструйованими надзвичайними ситуаціями* (СКНС), – які виявляють вразливість аксіологічного забезпечення інституціалізованої взаємодії людей і в цьому сенсі є підривом іманентної гуманістичної основи суспільства.

Далі ми детальніше висвітлимо зміст запропонованого поняття, але поки що обмежимося прикладами. Такими надзвичайними ситуаціями, на нашу думку, є воєнні конфлікти, геноцид, депортація, голодомори, масова різанина.

Навіть з огляду на цей перелік можна впевнено стверджувати, що соціально конструйовані надзвичайні ситуації – це найважчі періоди в житті суспільства, оскільки їхнім ядерним синдромом є цілеспрямована атака на принципи гуманізму й моралі, яка супроводжує найбільш травматичні соціально-політичні та соціально-психологічні події в житті суспільства, такі як збройні конфлікти різної інтенсивності, політичні збурення, революції, великі переміщення населення, виникнення загрози нестачі продуктів тощо.

Звісно, історична перспектива має неосяжний обсяг такого роду подій. Тому в пропонованому аналізі ми обмежимося часовими рамками. Звертатимемося переважно до тих СКНС, які розгорталися у ХХ столітті, аргументуючи доцільність такого часового проміжку двома підставами: по-перше, ці події краще задокументовані; по-друге, саме в цей період змінився характер зброї, що, безперечно, істотно ускладнює перебіг соціальних конфліктів.

Самоочевидним, на нашу думку, є комплексний характер таких надзвичайних ситуацій. Адже розгортання політичного конфлікту втягує у свій вир величезну кількість соціальних елементів та сфер, які вступають у динамічні інтеракції. У таких інтеракціях будь-який елемент може впливати на інші і бути сензитивним до зворотного впливу. Ще однією властивістю СКНС, що випливає з її комплексності, є відкритість її як системи: у будь-який момент, на будь-якій фазі розгортання надзвичайної ситуації (руйнації, втрат, змін) може долучитися чинник будь-якого порядку, що може як пом'якшити наслідки, так і загострити їх (Cilliers, 2000).

Саме такими – комплексними надзвичайними ситуаціями – можна вважати масові травматичні події: від геноциду вірмен напередодні Першої світової війни до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, що розпочалося в лютому 2022 року. Перелік, на жаль, сумний і довгий. Наслідки – катастрофічні й довготривалі. І все частіше для їх позначення використовують поняття колективної травми.

Афганістан, Чечня, Боснія, Руанда, Косово, Сирія, «великий стрибок», «червоні кхмери», Ел-Мозоте, Сребрениця, Буча... Рівень людських страждань у таких ситуаціях зростає непомірно, а рівень смертності іноді перевищує базовий у сотні разів, оскільки «комплексність» означає, що співдіють зброя, насилля, хвороби, недоїдання. Саме тому ми вводимо в дефініцію предмета свого дослідження поняття «соціальні». Важливо, що ці ситуації є не випадковими, а породжені «злою волею» певного політичного режиму. Вони є злочинами проти людяності.

Принагідно зазначимо, що формулювання «злочини проти людяності» як окрему назву для сукупності злочинів у міжнародному праві вперше було вжито в об'єднаній декларації урядів Франції, Великобританії та Росії 28 травня 1915 р. Її поява спричинена потребою криміналізувати геноцид вірменського народу, який здійснювала на той час Туреччина: масове вбивство більше ніж мільйона осіб, що змусило міжнародну спільноту розглядати його як «злочин проти цивілізації і людяності». Проте ХХ століття виявилось небаченим періодом масового знищення, а тому міжнародна спільнота змушена була час від часу повертатися до класифікації таких злочинів. Віддзеркаленням цих звернень можна вважати Статут Нюрнберзького Міжнародного воєнного трибуналу, ст. 6с; Хартію Міжнародного воєнного трибуналу в Токіо, ст. 5с; Закон № 10, ухвалений Контрольною радою союзних держав у Німеччині в 1945 р., статтю II, 1с; Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»; статuti міжнародних кримінальних трибуналів щодо Югославії, ст. 3-5 і Руанди, ст. 2-3; Статут Міжнародного кримінального суду, ст. 7 (Радова, 2010).

Психологічна проєкція злочинів проти людяності меншою мірою закріплена термінологічно. В англійській літературі є терміни «складна гуманітарна надзвичайна ситуація», або «складна надзвичайна ситуація» (Albala-Bertrand, 2000; Munslow, & Brown, 1999; Bartels, Hall, Burkle, & Greenough, 2016; Burkle, 2018; Waseem, 2010; Kamara, & Renzaho, 2016). Так, М. Даффілд зазначає, що термін «комплексна гуманітарна надзвичайна

ситуація» вперше було застосовано щодо подій, які розгорталися на Африканському континенті наприкінці 1980-х років, коли значна кількість країн опинилася в стані масштабної кризи. І тоді ООН запропонувала розглядати ці події як гуманітарну кризу багатопричинного характеру, що вимагає загальносистемного реагування, під яким мали на увазі довгострокову комбінацію політичних, соціальних і миротворчих чинників (Duffield, 1994a; 1994b).

Уведення в дефініцію поняття «гуманітарна» як певного атрибуту цих подій хоча й зміщує акцент на екстремальні страждання населення, однак не дає змоги розрізняти складні надзвичайні ситуації як такі, що є природними, техногенними чи соціальними за своїм походженням. А це, на нашу думку, є істотною відмінністю, адже – зазначимо повторно – *метою нашого дослідження* є розкриття соціально-психологічного механізму виникнення тих надзвичайних ситуацій, що ставлять під загрозу моральну нормативність суспільства, які є *зумисними* соціальними конструкціями, спрямованими на заподіяння спільноті екстремальних фізичних, психологічних та моральних страждань.

Природні чи техногенні надзвичайні ситуації є в переважній своїй більшості ненавмисними. І хоча вони можуть спричинювати високу смертність та інвалідизацію значної кількості населення, їм не властива та цілеспрямованість «злої волі», що перетворює їх на усвідомлену злочинну дію. Геноцид, голодомор або депортація є саме такими соціальними конструкціями, щодо яких можна стверджувати: їх виникнення є довільним для певної – насамперед політичної – групи. Їх здійснення – це злагодженість усвідомленої стратегії і продуманих тактик, що застосовуються однією соціальною групою проти іншої (інших). А внаслідок цієї злагодженості досягаються політичні, військові, економічні та інші цілі.

Отже, СКНС мають особливу здатність підривати або знищувати політичну, соціальну, економічну, культурну цілісність суспільств. Це також означає, що політична сфера (точніше, деструктивні процеси, які в ній

виникають) є «фундаментальною причиною» цих «багатопричинових» ситуацій, що запускає за принципом ланцюгової реакції деструкцію інших сфер суспільного життя.

У певному сенсі такий кут зору задається схожим терміном «комплексні надзвичайні ситуації», оскільки останні часто визначають як «надзвичайні ситуації, спричинені конфліктом... розпадом держави та заміною політичної культури, яка починає виправдовувати використання насильства для забезпечення та збереження влади» (Macrae, Zwi, Duffield, & Slim, 1994, p. 21). У такому тлумаченні комплексна надзвичайна ситуація постає як наслідок війни чи збройного конфлікту, які самі по собі є результатом складних суспільних процесів. Зосередження уваги на війні може здатися надмірним, особливо якщо аналізувати голодомор чи депортацію. Однак більшість комплексних надзвичайних ситуацій фактично виникли внаслідок війни. І лише в другу чергу їх можна тлумачити як відверте насильство, яке владна група чинить над іншими – підвладними – соціальними групами. Проте вони не є наслідком однієї лише війни, що підтверджує, наприклад, розпад Югославії в 1990-х роках. Тому логічно, що увага зміщується на війни та їхні причини, однак ними не обмежується.

Е. Нафзігер і Дж. Аувінен (Nafziger, & Auvinen, 1996; Auvinen, & Nafziger, 1999) також дотримуються думки, що «комплексні гуманітарні надзвичайні ситуації» за своїм походженням є соціально сконструйованими, тобто йдеться про кризи, спричинені тими чи тими цілеспрямованими та усвідомленими діями певної групи (здебільшого владної групи). Ці дії породжують тотальність руйнацій, унаслідок яких велика кількість людей гине та страждає від війни, фізичного насильства, хвороб, голоду чи переміщення. Однак фундаментальним чинником дослідники вважають макроекономічні причини, які призводять до подальшої загальної вразливості встановленого порядку соціальності. Саме економічні чинники стають «провокаторами» безпосередніх політичних або соціальних (етнічних зокрема) детонаторів, що зумовлюють врешті-решт розгортання комплексної гуманітарної надзвичайної ситуації.

Р. Вайринен визначає масову надзвичайну гуманітарну ситуацію як «глибоку соціальну кризу, під час якої велика кількість людей гине і страждає від війни, хвороб, голоду та переміщення, ... тоді як деякі інші можуть мати від цього вигоду» (Vaughan, 1996, p. 19). Під таким кутом зору він також розглядає і голодомор, спричинений політикою «великого стрибка» в Китаї наприкінці 1950-х років, означуючи його як «масову надзвичайну гуманітарну ситуацію». Головною особливістю надзвичайної гуманітарної ситуації є те, що «рівень та інтенсивність страждань значно й раптово зростають, відхиляються від фонових показників, а суспільство не може впоратися із ситуацією» (Vaughan, 1996, p. 22).

Отже, розглянуті нами надзвичайні ситуації – попри деякі теоретичні відмінності – не є випадковими подіями, як повинь чи техногенна аварія. З огляду на події ХХ століття можна висловити припущення, що СКНС мають певні спільні передумови, а саме: 1) більше ніж дві різні етнічні, мовні та/або релігійні спільноти, що мешкають на одній території; 2) відносно «недавня» (з 1945 р.) незалежність; 3) наявність у минулому політико-соціальних ексклюзій та переслідувань окремих соціальних груп; 4) система влади, в умовах якої корупція та фінансові зловживання державних чиновників і політиків стають одним з основних стрижнів життя суспільства; 5) слабка легітимність уряду.

Доволі багато уваги в літературі приділяють етнічним конфліктам, які, на думку багатьох аналітиків, стають одним із «детонаторів» або головним джерелом кровопролиття. Проте ми вважаємо, що етнічний конфлікт треба тлумачити як передумову, а не чинник. Систематичне насильство проти певної спільноти зазвичай конструюють владні групи, а не спонтанні вибухи етнічної ненависті. Як свідчать історичні документи, етноциди планують та організують задовго до розгортання СКНС. Більше того, зовнішні інтервенції як причина СКНС є радше винятком, ніж правилом, здебільшого зовнішні агенти лише долучаються до внутрішніх конфліктів. Отже, організована політика владних груп призводить до набагато більшої кількості жертв, ніж повені, землетруси чи техногенні аварії.

Далеко не радісний висновок робить К. Голсті, зазначаючи, що навіть очевидність індикаторів, які переконливо свідчать про те, що СКНС має стати прогнозованим і неunikненим фіналом конфлікту в певному суспільстві, на жаль, не допомагає мобілізувати міжнародну спільноту для її превенції (Holsti, 1997). Отже, увага до питань, пов'язаних із суспільною структурою та її динамікою в країнах, що опинилися в стані СКНС, є необхідною і неминучою, якщо мати на меті розроблення способів її превенції. А це, власне, окреслює широке коло чинників: міжнародні відносини, політичні течії, соціальні конфлікти, громадянське протистояння, етнічну та релігійну палітри суспільства, системні нерівності. Більше того, розуміння глибинної природи згаданих процесів є визначальною основою для допустимого діапазону політичних рішень, які можуть ефективно використовувати міжнародні (і національні) установи для врегулювання ситуації.

Зазначимо принагідно, що саме геополітичний вимір стає визначальною віссю в інтерпретації вибухового розгортання СКНС у багатьох країнах на різних континентах. На початку ХХ століття цю роль виконувала ідея фундації національних держав. Після Другої світової війни пальму першості отримує тлумачення цієї вибуховості як такої, що є наслідком «холодної війни» та утворення нового міжнародного політичного простору, нового світового порядку. Справді, безпрецедентним фактом, який потребує свого роз'яснення, є величезна кількість СКНС у близькому історичному часі та їхнє тривале збереження в стані «вогнища, що постійно жевріє» й продукує нові страждання і людські жертви.

Можливо, тому К. Ейк зосереджує свій аналіз на пошуку відповіді на питання: чому СКНС виявилися такими масштабними після завершення «холодної війни», тобто в період, який мав би бути, як усі очікували, менш «жорстоким»? Чи є в цих надзвичайних ситуаціях щось спільне, що може пролити світло на причини їх виникнення? Здійснивши аналіз – переважно політичних та економічних складників значної кількості СКНС – дослідник дійшов висновку, що всі вони центруються на конфліктах, пов'язаних з

державотворенням, тобто з процесами формування і становлення основних інститутів влади, їхнім (конституційним) оформленням та визначенням національних інтересів. Доволі часто в таких країнах група, що була відсторонена від владних ресурсів, нарешті їх отримує (завойовує), а насильство вона починає використовувати як інструмент здійснення політичного контролю, реалізації претензій на економічні ресурси та зменшення активності опозиційних груп (Аке, 1997). Отже, процеси державотворення, асоційовані з боротьбою за владу та інші ресурси, продукують водночас ризики докорінних змін у політичному та соціальному середовищі. Ці самі процеси ставлять під загрозу усталені норми й стандарти, котрі забезпечують цілісність і злагодженість порядку соціальності.

Чи можливе державотворення без того, щоб країна скочувалася в прірву СКНС? Так, можливе. І найважливішими запобіжниками тут стають демократія і громадянське суспільство. К. Ейк зазначає, що СКНС є типовими для недемократичних суспільств, де нехтується «верховенство права» і де лідери «звільнені» від відповідальності за порушення принципу справедливого задоволення потреб суспільства. У таких порядках соціальності – для власної безпеки та захисту від злоякісного домінування владної групи – інші люди прагнуть солідарності, об'єднуючись у групи за принципом спільних родинних, мовних, релігійних чи етнічних ознак, водночас конструюючи на підставі такої вибудованої ідентичності свої виняткові інтереси або потреби.

Інакше кажучи, більшість СКНС мають у своїй основі конфлікт між групами, що опиняються «по різні сторони» від влади. Одні групи активно прагнуть захистити свою ідентичність, котра, на їхній погляд, перебуває під загрозою репресивних практик, вмонтованих у таке державотворення; інші групи захищають свою ідентичність саме тим, що застосовують ці репресивні практики щодо своїх опонентів. З огляду на останнє отримуємо парадоксальну, суперечливу ситуацію: зміна порядку соціальності, що може бути маркована як демократизація, насправді спричиняє конфлікт, оскільки вимоги суспільства до держави зростають, а соціальні групи конкурують за отримання владних

ресурсів. Власне, демократія виникає після конфлікту як результат позитивних змін у суспільстві.

В інтерпретації, яку пропонує К. Ейк, держава вважається надто упередженою, щоб заспокоїти та об'єднати різні спільноти, тому соціальні розбіжності стають рельєфнішими, а конкуренція посилюється. Проте демократія може створити середовище, яке зменшує незахищеність і вразливість спільнот у боротьбі за владу, а розвинене громадянське суспільство, яке дотримується у своєму функціонуванні демократичних принципів, стає потужною протидією виникненню СКНС, оскільки враховує інтереси й потреби всіх соціальних груп. Відповідно, у просторі порядку соціальності зникатимуть (або хоча б послаблюватимуться) відцентрові процеси, пов'язані з конкуренцією і відстоюванням своєї ідентичності, та посилюватимуться доцентрові процеси, що лежать в основі солідарності і суспільної єдності.

Що ж. Непогана теоретична модель. І, до речі, вона легко інтегрується з тезою про закінчення «холодної війни» як радикальної причини вибуху СКНС наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Тут необхідні додаткові коментарі. На нашу думку, однією із причин вибухового поширення СКНС стала зміна «правил гри», що прийшла слідом за руйнацією двополюсного світу, утвореного двома великими блоками (залежно від особливостей обраної економічної і політичної систем). Глобальний баланс був наслідком хиткої мережі локальних конфліктів, у яких опосередковано брали участь СРСР і США. (США підтримали кілька державних переворотів у Латинській Америці та запровадили «план Кондора», тоді як СРСР вдався до репресій щодо урядів Угорщини і Чехословаччини). І оскільки відкрита війна між державами-полюсами могла б спричинити гарантоване взаємне знищення, вони вступили в опосередковану конфронтацію, підтримуючи різні сторони у всіх конфліктах, що спалахували час від часу в різних частинах світу. Блокаду Берліна (1948 р.), Корейську війну (1950–1953 рр.), війну у В'єтнамі (1964–1975 рр.), Кубинську революцію (1959 р.) та Карибську кризу (1961 р.), Празьку

весну (1968 р.), війну в Афганістані (1979–1989 рр.) та арабо-ізраїльські війни слід тут згадати як експресію цього опосередкованого конфлікту.

Окрім цих чотирьох десятиліть «холодної війни», коли дві супердержави – США і СРСР – опосередковано брали участь у конфліктах у різних частинах світу, у радянській зоні впливу підтримувався такий порядок соціальності («штучний холізм»), який унеможлилював будь-яку соціальну варіативність, насамперед етнічну чи релігійну палітри. А тому будь-які спроби конструювання ідентичності, що здійснювалися як конкурентні інтеракції, припинялися репресивним чином у разі найменших натяків на їх виникнення.

Можемо стверджувати, що більшість конфліктів у радянській зоні впливу спричинені крахом централізованої влади, падінням метанаративу про могутність радянської держави та фрагментацією спільнот, що підживлювалося за рахунок інших деструктивних процесів, таких як ослаблення інституцій, зростання економічної диференціації, посилення соціальної невизначеності. (До речі, занепадом колоніальних метанарацій, завершенням колоніального панування можна пояснити й велику кількість СКНС на Африканському континенті).

На нашу думку, належить звернути увагу на дві основні суперечливі риси, пов'язані із закінченням холодної війни і, зокрема, занепадом встановленого метапорядку. З одного боку, спостерігається послаблення (або загалом зникнення) панівного провладного дискурсу та втрата тотальності державного контролю, що породжує в певному суспільстві як схильність до численних конфліктів, що виникають на різних підставах, так і, відповідно, розгортання СКНС як наслідку ескалації конфлікту. З другого боку, міжнародна спільнота має більше ступенів свободи у врегулюванні конфлікту, що розширює загальний вибір доступних інструментів, але ускладнює втручання, оскільки конфлікт більше не регулюється традиційними «силовими лініями» міжнародних інтересів, що були такими виразними під час холодної війни. Отже, міжнародна реакція може підживлювати, а не придушувати конфлікт, може провокувати загострення СКНС, а не її послаблення.

Те, що відбувалося в Югославії, є найбільш виразною ілюстрацією вищенаведеного твердження. Як зазначають політологи, ця частина світу історично була схильна до етнонаціональної напруженості та конфліктів, що призводило до високої динамічності соціально-політичних процесів: суспільна фрагментація («балканізація») змінювалася тимчасовою реінтеграцією і згодом – повторною фрагментацією, здебільшого на етнічному ґрунті (Tromp, 2021, Vobinas, 2014; Yağcı, 2019).

Після Балканських воєн 1912–1913 рр. та Першої світової війни, після падіння Османської і Габсбурзької імперій окремі етнічно розрізнені балканські регіони об'єдналися в Королівство Сербів, Хорватів і Словенців, яке у 1929 р. вже мало назву Королівство Югославія. Під час німецької окупації знову відбувся поділ, а після Другої світової війни – відновлення Югославії, реалізоване політикою Й. Б. Тіто. До 1980 р. етнонаціональне напруження трималося під контролем міцної однопартійної держави, що, до речі, поєднувалося з відносно успішним розвитком економіки. Останнє частково сприяло формуванню лояльного ставлення різних етнічних груп до комуністичної партії та держави. Починаючи з 1980 р., коли вже не було сильного лідера, особливо після послаблення та остаточного розпаду Східного блоку, під тиском постійного економічного занепаду етнонаціональне напруження почало невпинно зростати. А проте певний час, попри наростання дестабілізаційних процесів, Белграду вдавалося втримувати ситуацію під хитким централізованим контролем. Однак після розпаду СРСР латентне напруження вийшло назовні в Хорватії (1991 р.), потім – у Боснії і Герцеговині (1993 р. і 1995 р.) і, нарешті, у Косово (1999 р.).

Для політологів є очевидним, що ключовим поштовхом став саме розпад СРСР, оскільки зміна «порядку» в міжнародній сфері прискорила внутрішню ерозію централізованої влади. Інституційний занепад, що поєднався з руйнацією економічних зв'язків, викликав органічну реакцію інтеграції спільнот за принципом спільної ідентичності, яка завжди виконує захисну функцію проти реального чи уявного «іншого», однак породжує додаткові

етнічні конфлікти різної міри інтенсивності. Фактично, це й привело до посилення фрагментації в суспільстві, що надалі переросла в тривалі СКНС на території колишньої Югославії.

І якщо повернутися до тези, що після розпаду «східного блоку» міжнародна спільнота – зазначимо з іронією – дещо розгубилося. А тому на розгортання конфлікту в Хорватії, а згодом у Боснії міжнародна реакція на сепаратизм, анексію та етнічні чистки виявилася неоднозначною і недостатньою. Імовірно, мінімалізм такого втручання швидше підлив масла у вогонь конфлікту, а не розв'язав його. Кульмінацією стало масштабне втручання НАТО для врегулювання кризи в Косово, що призвело до загострення насильства та потоку біженців.

Отже, «холодна війна» виявилася доволі неоднозначним феноменом політичного життя у ХХ столітті. З одного боку, це був період постійних провокацій опосередкованого конфлікту, що точився між СРСР і США, а з другого – Варшавський договір був певною запорукою «порядку», коли СРСР миттєво придушував найменші спроби переходу до відкритого етнічного конфлікту в зоні свого впливу.

Можна стверджувати, що СКНС були основною рисою міжнародного ландшафту в період «холодної війни» і після його закінчення. Значна кількість країн, які раніше користувалися політичною, економічною чи військовою підтримкою двох наддержав світу, на початку 1990-х виявили, що разом зі зникненням прокомуністичних режимів зникла й та підтримка, що раніше забезпечувала більш-менш стабільне функціонування їхніх суспільств. Політична та економічна невизначеність, спричинена занепадом радянських метанарацій, призвела до нестабільності в країнах, які вже мали більшою чи меншою мірою ослаблені уряди.

Зростання політичної, економічної та соціальної напруженості в окремих країнах створило сприятливий ґрунт для зростання етнонаціональних настановлень або часом навіть відверто націоналістичних ідеологій, криміналізації суспільства, аномії, громадянського протистояння та конфліктів.

У багатьох країнах звичним політичним прийомом, який допомагав каналізувати соціальну напруженість, стало конструювання «цапа-відбувайла»: для цього обирали спільноту, яку проголошували «винною» у всіх негараздах, конструювали її реверсивний образ та формулювали прямі чи опосередковані заклики «знищити ворога». І що потужніше використовували цей соціально-психологічний механізм, то трагічнішими були наслідки.

1.2. Досвід ХХ століття. Воєнний конфлікт як детонатор СКНС

СКНС, як і будь-яка надзвичайна ситуація, призводить до руйнації порядку соціальності. Він руйнується іноді настільки інтенсивно і тотально, що люди не мають змоги задовольняти навіть ті базові потреби, які забезпечують їхнє фізичне виживання. Катастрофізація проблем, які змушена вирішувати окрема людина, спільнота (чи суспільство загалом), спричинюється одночасною дією політичних, соціальних, економічних та історичних умов (Brennan, & Nandy, 2001).

Найбільш небезпечним ефектом СКНС є ризик виникнення гуманітарної катастрофи, тобто виникнення такої ситуації, коли різко падає якість життя, істотно знижується соціально-економічний життєвий рівень, зростає смертність та кількість інвалідизацій, порушуються нормальні умови функціонування органів державного і місцевого управління, глобальних пошкоджень зазнають об'єкти соціальної інфраструктури.

З огляду на екстремальність предмета дослідження наразі нам відомо не так багато розвідок, що ставили б за мету виявлення специфічних ознак СКНС. На наш погляд, можна говорити про три визначальні ознаки, а саме: про центральну роль конфлікту (переважно політичного) як передумови виникнення, про масштабні наслідки насильства та екстремальний рівень

страждань населення, про вплив на моральні і гуманістичні основи порядку соціальності.

Центральна роль конфлікту. Воєнні конфлікти та ризики їх виникнення, як було вже зазначено вище, є основою більшості визначень СКНС. І якщо на початку ХХ століття СКНС пов'язували із «класичною» або громадянською війною, то на початку ХХІ-го йдеться про політичну нестабільність як таку, що є наслідком дії багатьох чинників, зокрема дій уряду та дій опозиції, рухів опору, суперечок локальних спільнот і відкритого громадянського протистояння. Конфлікт такого роду одночасно породжує численні інші нестабільності: небезпеку для життя й раптові демографічні зміни (оскільки внутрішньо переміщені особи й біженці залишають небезпечну територію); загрозу нестачі продовольства (унаслідок проблем з логістикою та функціонуванням продуктових ринків або відвертим застосуванням тактик «вепонізації їжі»); спалахи епідемій та зростання смертності, спричиненої складністю вчасного надання медичної допомоги, погіршенням економічного статусу населення і хроніфікацією бідності. Очевидно, що СКНС можуть бути інтегративним результатом комбінації різних нестабільностей, які до того ж здатні створювати (або не створювати) нелінійні ефекти взаємодії між різного роду складниками, породжуючи вторинні нестабільності та ризики. Інакше кажучи, одночасна паралельна дія кількох нестабільностей, взаємодія між ними, зворотні зв'язки між кількома нестабільностями в різних сферах порядку соціальності можуть призводити до множинності наслідків.

На нашу думку, доцільно зупинитися на чотирьох нестабільностях, що найбільш часто підривають порядок соціальності та/або мають потужний потенціал як провокатори СКНС, а саме на політичній, економічній, соціальній та демографічній.

Політичну нестабільність у рамках нашого дослідження можна розглядати як неспроможність суб'єктів політичного життя протистояти внутрішнім і зовнішнім діям, що дезорганізують чинну політичну систему, як неспроможність ефективно нейтралізувати такі дії та усувати різні

непередбачувані ситуації, що становлять потенційну загрозу для її існування. Звісно, для кожної влади є свої «детонатори», проте можна окреслити й більш загальні ознаки: актуальний стан владної системи, політичних еліт та ідеології. У багатьох випадках владні групи не спроможні забезпечити відтворення того порядку соціальності, який би гарантував збереження їхніх позицій у системі ієрархічних стосунків, оскільки владним групам не вистачає для інституційних джерел або процедурних механізмів легітимності.

Економічну нестабільність породжують бідність населення, вразливість і нерівність доходів серед громадян, відсутність гарантій повної зайнятості та стабільного рівня цін, наявність інфляції. Вона також може увиразнюватися через втрату мобільності, динамічності та гнучкості економічної системи, через її нездатність своєчасно і повною мірою пристосуватися до змін.

Соціальна нестабільність може виявлятися через неузгодженість соціальних процесів, їхню незбалансованість у різних сферах соціального життя й суспільства загалом. Це деформація структури, функцій, процесів усередині соціальної системи, що загрожує її цілісності, породжує соціальні кризи і може призвести до її повного руйнування. Соціальна нестабільність у певному сенсі є еквівалентом швидких чи радикальних змін, які відбуваються в суспільстві. Проте головним атрибутом нестабільності є саме неузгодженість й несинхронізованість цих змін (напряму, темпів, міри радикальності) у різних сферах суспільства.

Нарешті, *демографічна нестабільність* спостерігається в змінах демографічного складу й може спричинюватися міграціями (наприклад, зростанням частки міського населення), складними внутрішніми переміщеннями, епідеміями тощо. Демографічна нестабільність знаходить свій вияв у тому, що висока плінність населення призводить до «відчуття тимчасовості», яке провокує подальшу плінність і демографічні дисбаланси, такі як дефіцит людей працездатного віку або надлишок людей постпрацездатного віку.

Якщо звернутися до історії ХХ століття, то справедливим видається твердження про значущу роль війни (воєнного конфлікту) як укоріненого в політичний конфлікт детонатора, який підриває існування суспільства й ставить під загрозу його гуманітарну сферу. Саме цим пояснюється особлива соціальна динаміка, що, очевидно, і призводить до поширення СКНС.

По-перше, *переважну більшість конфліктів, що спалахували останнім часом, можна кваліфікувати як громадянські війни, що відбувалися в межах кордонів суверенних держав.* Останнє створювало перепони для діяльності міжнародної спільноти, яка намагалася надати гуманітарну допомогу постраждалому населенню. Варто звернути увагу на той факт, що гуманітарні інтервенції є доволі крихким інструментом послаблення страждань цивільного населення. І причиною цієї крихкості є те, що національний уряд або владна група з політичних міркувань можуть блокувати роботу гуманітарних місій. Саме так розгорталися події в Чечні, Республіці Косово, Східному і Західному Тиморі: уряди значною мірою обмежували доступ гуманітарних місій до населення.

По-друге, *цивільне населення в цих конфліктах усе частіше стає живою мішенню*, оскільки етнічні чистки або збройний терор використовують як окремі тактики ведення воєнного конфлікту. Докази, зібрані правозахисними організаціями, свідчать про те, що в сучасних конфліктах протиборчі сторони здебільшого не розрізняють військові формування і цивільне населення. Більшість жертв – це цивільні особи, причому найвищий рівень вразливості (захворюваності чи смертності) спостерігається серед вразливих і незахищених верств населення: дітей, жінок, людей похилого віку та інвалідів.

На цивільне населення припадає тотальна частка (іноді до 90%) смертей, пов'язаних із війною, громадянськими конфліктами, геноцидом та іншими порушеннями Женевських конвенцій (Solana, 2003). Наприклад, 80% жертв, які зазнали насильницького травмування під час облоги Сараєва, належали до цивільного населення. Щоденні обстріли і снайперський вогонь, що прицільно вівся по мирних жителях, стали причиною жахливих втрат: 64 130 загиблих.

Якщо представити цей статистичний показник у часовому вимірі, то він означає в середньому 119 убитих або поранених на добу протягом 18 місяців (Pretto, Begovic, & Begovic, 1994). Можна навести інший, також добре задокументований, приклад. Серед тих, хто загинув під час війни в Хорватії між березнем 1991 р. і груднем 1992 р., 64% були цивільними особами, проте причиною їхніх смертей були згадані воєнні дії. Травми, спричинені різними вибуховими пристроями, становили 43,9%, а смерть від кульових поранень – 33% (Kuzman et al., 1993). Крім того, страждання цивільного населення посилюються також унаслідок вепонізації їжі та загрози нестачі продовольства (Jean, 1997), навмисного пошкодження і пограбування закладів медичної допомоги (Brennan et al., 1994, Šimunović, 2007).

По-третє, *більшість СКНС спричинюють масштабні переміщення (міграцію і внутрішнє переміщення) цивільного населення*. В окремих випадках евакуація із зони воєнних дій є тривалою, важкою і небезпечною. Іноді люди не можуть скористатися транспортними засобами, оскільки доводиться пересуватися віддаленими маршрутами, щоб мінімізувати ризик небезпечних зіткнень зі збройними формуваннями. Під час переміщення, як правило, люди мають обмежений доступ до тепла, притулку на ніч, їжі, води і медичної допомоги. Доволі часто, намагаючись якнайшвидше потрапити в безпечне місце, вони ігнорують необхідність відпочинку, що екстремально виснажує організм, роблячи його вразливим до інших захворювань. Інакше кажучи, переміщення – це додатковий ризик психологічного травмування, поранень, недоїдання та захворювань.

По-четверте, ще однією спільною рисою більшості СКНС є *масові порушення прав людини*. Однак надзвичайно важко кількісно оцінити ті масштаби, у яких відбуваються порушення, та задокументувати воєнні злочини, оскільки безпосередня їх фіксація під час бойових дій неможлива. А. Стігльмасер брала інтерв'ю у тих, хто пережив війну в Боснії та Герцеговині. Жінки повідомляли про тортури, вбивства, каліцтва, викрадення, сексуальне насильство та систематичні спроби запліднення як інструменту «етнічних

чисток» (Stiglmaier, 1994). Попри складність формування доказової бази ретроспективні опитування забезпечують переконливими свідченнями, що геноцид, страти без належного судового розгляду, звалтування і тортури є систематичними ознаками СКНС (Spiegel, 2000).

Насамкінець зазначимо, що подальший наш аналіз буде спрямовуватися на те, щоб виявити, яким чином відбувається «злам» порядку соціальності, що призводить до розгортання СКНС, і які соціальні та психологічні процеси, механізми опосередковують цей «злам».

1.3. Термінологічні уточнення. Надзвичайність. Соціальність. Конструйованість

Ми вже намагалися специфікувати зміст поняття «комплексна соціальна надзвичайна ситуація», та все ж таки вважаємо за потрібне більш детально висвітлити атрибути феномену, що перебуває в полі нашого зору.

Надзвичайність. Надзвичайну ситуацію визначають як «порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом чи іншою небезпечною подією, зокрема епідемією, епізоотією, епіфітотією, пожежею, що призвело (може призвести) до виникнення великої кількості постраждалих, загрози життю та здоров'ю людей, їх загибелі, значних матеріальних утрат, а також до неможливості проживання населення на території чи об'єкті, ведення там господарської діяльності» (Національний класифікатор України, 2011).

Латентні виміри цього визначення можуть бути представлені як «раптова небезпека, що потребує негайних дій», або як «медичний стан, що вимагає негайного лікування». А отже, надзвичайна ситуація складається із двох основних елементів: власне критичного стану і потреби негайного реагування на нього.

Проте можна представити ще один – соціальний – вимір надзвичайної ситуації, який визначає всі численні втрати і зміни повсякденності, які відбуваються в суспільстві. Більше того, причиною, з огляду на яку надзвичайна ситуація вимагає особливої соціальної уваги та незвичних дій, полягає в тому, що нормальні механізми реагування суспільства виявляються неспроможними чинити протидію інтенсивним наслідкам.

«Надзвичайність» також у латентній формі утримує певну градацію, за якою різноманітні порушення перебігу повсякденності можна розглядати як «звичайні» і «незвичайні». Це означає, що «звичайні» стихійні лиха або аварії (пожежа в будинку або автомобільна аварія), протидія яким здійснюється за допомогою «вбудованих» систем реагування та/або «звичайних» надзвичайних служб (на кшталт Державної служби України з надзвичайних ситуацій, ДСНС), не вплинуть суттєво на усталений процес функціонування суспільства, хоча можуть істотною мірою вплинути на певний його сегмент.

Негативні ситуації, щодо яких суспільство має релевантні механізми реагування та розроблені й відпрацьовані алгоритми протидії, не слід розглядати як надзвичайну ситуацію. У таких випадках суспільство не виявляє якоїсь істотної вразливості, оскільки може впоратися з проблемою без серйозних збоїв. Так само хвороба, з якою людина може впоратися завдяки захисним силам організму (наприклад, нежить), не є для неї «надзвичайною ситуацією». Лише якщо хвороба перевищує захисні природні механізми реагування організму (ендогенна відповідь), а також дію загальнодоступних ліків (екзогенна відповідь), людина може опинитися в надзвичайному стані, а відтак потребувати спеціального лікування (особливі препарати, госпіталізація тощо).

Отже, надзвичайна ситуація як феномен визначається за трьома аспектами, а саме: 1) наявністю негативних станів і страждань, (2) які перевищують звичайні реакції суспільства, а тому (3) потребують надмірних зусиль для нормалізації життя.

Соціальність. Як ми вже зазначали вище, означення «гуманітарний» доволі часто трапляється в складі термінів «складні/комплексні гуманітарні надзвичайні ситуації», або просто «гуманітарні надзвичайні ситуації», оскільки він має віддзеркалювати надання допомоги як форми реагування на ситуації. Зауважимо, оскільки це важливо для обґрунтування терміна і проведення демаркаційних ліній між спорідненими поняттями: атрибут «гуманітарний» має виразний відтінок «філантропічного», «альтруїстичного», «безкорисливого», що певною мірою відхиляється від того змісту, який ми вкладаємо в поняття «соціальна».

Більше того, гуманітарність як така не завжди може бути характеристикою допомоги, що надається населенню. Адже не в усякому реагуванні на надзвичайну ситуацію є елемент «безкорисливості» – можна побачити й протилежне: значною мірою реагування на надзвичайну ситуацію було мотивоване політичними та економічними, тактичними і стратегічними потребами владної групи, тобто було «корисливим» (Albala-Bertrand, 2000; Keen, 1994; De Waal, 1994). Так, М. Андерсон посилається на досвід аналізу діяльності багатьох організацій, що намагалися надати допомогу суспільствам, охопленим війною, і показує, що міжнародна допомога – навіть якщо вона ефективна з погляду порятунку життів, полегшення страждань і сприяння сталому розвитку – надто часто посилює розбіжності між спільнотами, що лише поглиблює конфлікт (Anderson, 1999). Тобто, підсумовано, діє всупереч гуманітарності.

Завершення «холодної війни», як було вже показано вище, спричинив державну фрагментацію у двох регіонах світу (у Югославії та Африці) не в останню чергу тому, що зовнішня підтримка усталеного досі світопорядку миттєво зникла (Ake, 1997). Ця зовнішня підтримка передбачала також і надання гуманітарної допомоги, обсяги й форми якої виявили узалежненість від «перепозиціонування» світових держав у ще не визначеному новому політичному та економічному порядку. Економічний колапс і подальше скрутне становище людей у колишньому СРСР також можна тлумачити як

наслідок задіяних Заходом програм «перехідного періоду», що реалізовувалися МВФ і Світовим банком. Згадані програми були, очевидно, реалізацією політичних планів і навряд чи ґрунтувалися на гуманітарних міркуваннях (Holsti, 1997).

Отже, на нашу думку, доцільно використовувати термін «гуманітарний» для маркування цілей, мотивів та способів реагування, надання допомоги та реабілітації людей, що опинилися в зоні ураження.

Однак для характеристики самих ситуацій, відображення їхньої сутності, віддзеркалення тієї їхньої особливості, що вони випробовують на міцність моральні і гуманістичні світоглядні основи суспільства, доцільно використовувати маркер «соціальні». Інакше кажучи, ми зміщуємо акцент на ті соціальні і психологічні процеси, які розгортаються в просторі соціальності під час подій, що *конструюються як цілеспрямоване й усвідомлене «зло», а тому спричинюють екстремальний рівень фізичних, психологічних та моральних страждань.*

Тут надамо короткий коментар: стихійне лихо чи техногенна аварія також є подіями, що зумовлюють екстремальний рівень фізичних, психологічних та моральних страждань, однак вони є випадковістю, можливо, в окремих випадках спричинюються чисюсь необережністю чи недбалістю, але в їхній генезі немає цілеспрямованості. Вони, на відміну від геноциду чи етнічної чистки, не обслуговують інтереси певної політичної групи, не мають стратегій і покрокових тактик «запуску» трагедійності, не конструюють образ бажаного та ідеального майбутнього, яке досягатиметься через насилля, руйнацію та знищення.

Конструйованість. Цей маркер означає, що надзвичайну ситуацію слід розглядати насамперед під кутом зору створення її людьми з низки соціальних феноменів, що інституціоналізуються та перетворюються на звичність, повсякденність. Відповідно до теорії соціального конструювання, соціальний конструкт – це ідея природна й очевидна для тих, хто приймає її; при цьому вона залишається винаходом або штучно створеним культурним артефактом,

що належить певній культурі чи спільноті. З погляду методології дослідження важливим є той аспект, що соціально конструйована надзвичайна ситуація – це динамічний процес інтерпретації та реінтерпретації суспільного простору.

Отже, соціально конструйована надзвичайна ситуація – це цілеспрямовано створена низка особливостей повсякденності, що обслуговує потреби певної групи і використовує як інструмент відкрите насилля та призводить до надмірних фізичних, психологічних і моральних страждань населення.

Пропоноване визначення фіксує кут зору, відповідно до якого основним джерелом виникнення СКНС є *політичний конфлікт*, котрий експлуатує в інтересах певної групи відмінності, що є між різними спільнотами, артикулюючи їх та посилюючи реверсивні міжгрупові настановлення. Як правило, свідомо конструйований конфлікт згодом переходить у відкриту форму і вже не може бути врегульований у межах наявних інституційних рамок. Більше того, такий відкритий конфлікт має тенденцію до значного тривання в часі, що автоматично активізує його «комплексність», позаяк тривала дезорганізація однієї зі сфер життя (а саме соціальних інтеракцій між спільнотами) поступово позначається руйнівним чином на інших його сферах. По суті, що довше триватиме конфлікт, то критичнішим ставатиме існування (виживання) людей, які опинилися в зоні СКНС.

Стратегічною метою такого конфлікту є встановлення влади однією із його сторін. Адже мета будь-якого конфлікту полягає в тому, щоб перемогти або послабити супротивника, щоб нав'язати йому той порядок соціальності і ті інституційні структури, котрі забезпечують переможцеві всі можливі привілеї та контроль над ресурсами. У будь-якому разі суспільство неминуче зазнає значних інституційних змін під час і після таких конфліктів. Пропонований кут зору, отже, фіксує, що суспільна складність таких СКНС бере витoki як з інституційного джерела конфлікту (на відміну від неорганізованого насильства), так і з інституційної мети конфлікту (на відміну від випадкового пограбування). Крім того, комплексність, імовірно, вплине на поведінку

суспільства і наявні інституційні рамки, оскільки навряд чи збережеться можливість діяти повністю незалежно від наявності конфлікту.

Насамкінець у виразимо специфічний (мультиплікативний) критерій, що вирізняє СКНС серед інших надзвичайних ситуацій. Це – *різноманітність наслідків*: соціальних, демографічних, економічних, політичних, екологічних, психологічних, культурних (Bartels, Hall, Burkle, & Greenough, 2016; Almedom, & Summerfield, 2004, Mollica et al., 2004; Keen, 2008).

РОЗДІЛ 2

КЕРОВАНІ ФОРМИ НЕКЕРОВАНОГО ЗЛА

XX століття, далеко не однозначно репрезентуючи прогрес постренесансної цивілізації, стало свідком найбільшої кількості систематичних убивств людей порівняно з будь-яким іншим століттям в історії (Power, 2002). До того ж за XX століттям може закріпитися в історії сумнозвісна репутація історичного періоду, коли відбулося утвердження найбільш зловісного типу агресії – геноциду. Тому наступним етапом нашого аналізу буде виокремлення окремих форм СКНС та їхня характеристика.

2.1. Військова зброя проти мирного населення

Протягом своєї історії всі держави світу стикалися в тій чи іншій формі із загрозами власному існуванню. Історія суспільства – це, власне, історія воєн. Саме тому кожна суверенна держава має збройні сили. Після закінчення Другої світової війни відбулося потужне піднесення національних і сепаратистських рухів. Практично немає країн, де вони тією чи іншою мірою не проявили себе. Наприкінці XX століття до традиційних «гарячих» точок планети додалися осередки етнополітичної напруженості на пострадянському просторі. У всіх таких конфліктах поряд із мирними, політичними засобами для врегулювання ситуації використовують силові методи, у тій чи іншій формі залучають різні державні структури, зокрема збройні сили. Але застосування зброї стає багатоплановим вторгненням у повсякденність і загострює наслідки СКНС до неможливого максимуму (Психологія російсько-української війни, 2022).

У літературі, де аналізуються соціальні та психологічні наслідки воєн, натрапляємо на два близьких за змістом поняття: «воєнний конфлікт» і «збройний конфлікт». Зауважимо, що поняття «воєнний конфлікт» охоплює «всі види організованих форм збройних сутичок соціальних сил як усередині держави, так і на міждержавному рівні, або між коаліціями держав, які характеризуються достатнім рівнем керованого насильства, переходом від мирних до мілітарних способів життєдіяльності з неминуче широким порушенням прав та свобод населення» (Дяченко, Цюрупа, & Шумський, 1999, с. 30). З огляду на останнє поняття «воєнний конфлікт» може застосовуватися як щодо локального, так і щодо глобального рівнів; воно містить поняття «збройного конфлікту» і «війни». А поняття «війна» є різновидом воєнного конфлікту і видом «збройного конфлікту».

Основними ознаками воєнного конфлікту є: наявність міждержавних або внутрішньодержавних суперечок; двостороннє застосування воєнної сили; достатній рівень керованості; перехід від мирних до мілітарних способів життєдіяльності.

Як зазначалося вище, збройний конфлікт є різновидом воєнного. У Воєнній доктрині України збройний конфлікт – це «збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)» (Воєнна доктрина України, 2015).

Отже, під збройним конфліктом розуміють будь-який конфлікт із застосуванням зброї. На відміну від нього, у воєнному конфлікті з використанням зброї обов'язково мають місце політичні мотиви. Інакше кажучи, суть воєнного конфлікту – продовження політики з використанням воєнного насильства (Денисов, & Кардаш, 2012, с. 109), а тому суттєвою ознакою воєнного конфлікту є саме наявність політичних мотивів. Ознаками збройного конфлікту є наявність міждержавних або внутрішньодержавних суперечок; двостороннє застосування зброї; певний ступінь організованості дій.

Підсумовуючи, зазначимо: головною відмінністю воєнного конфлікту від збройного є те, що для виникнення першого необхідні політичні мотиви, а для другого – лише застосування зброї. Можемо констатувати, що цілі і завдання воєн нового покоління загалом не відрізняються від історично відомих. Це – боротьба за територіальні, сировинні та енергетичні ресурси. Проте аналіз воєнних конфліктів останнього століття висвітлює новий аспект – «зачистку» і звільнення територій від «зайвого» населення, тобто йдеться про тотальне фізичне знищення населення на окупованих територіях.

Збройні конфлікти вирізняються з-поміж інших лих – як природних, так і техногенних – тим, що в реєстрі психологічних реакцій домінують спільне почуття страху, різкі стрибки довіри до соціальних інститутів, відчуття тотальної нестабільності, а наслідки таких конфліктів сягають далеко за межі просторово-часової координати: від гострих стресових розладів до колективної травми, що має трансгенераційний характер. І хоча психологічні наслідки війни будуть різнитися в тієї частини населення, яке зазнає періодичних повітряних нальотів чи ракетних атак, і тієї частини, для якої такий ризик є відносно малоймовірним, зміни відбуватимуться в обох згаданих групах. Адже вимірність війни є надмірною: вона порушує і функціонування політичної та економічної систем суспільства, і підриває практики організації повсякденності, які відображають найширший діапазон дії щоденних стресорів – від уведення обмежень на кшталт комендантської години чи норми відпуску продуктів до втрати житла та загрози самому життю.

Війна як форма СКНС призводить до розриву системи соціальних відносин, перетворюючи соціальну структуру на хаос; вона дає початок процесам, що спричиняють соціальні та культурні мутації (Міжгрупова взаємодія..., 2022). Наслідки можна спостерігати на територіях, окупованих ворогом, або в місцях, які використовуються для тимчасового поселення людей (табори біженців), де люди шукають порятунку від війни. Частково розрив системи соціальних відносин пов'язаний з проблемою соціальної мобільності, оскільки ці процеси завжди супроводжують різного роду лиха й катастрофи,

зокрема війни. «Практично в будь-якому нормальному суспільстві люди переміщуються від місця до місця горизонтальним чином (між містами, селами або регіонами). Якщо йдеться про переміщення між соціальними позиціями – то йдеться про вертикальну мобільність [...]. Катастрофи відчутно впливають на обидва ці процеси. І, на відміну від повільних, поступових, упорядкованих і добровільних за своїм характером міграцій та мобільностей нормального періоду, катастрофи роблять ці переміщення раптовими, вимушеними, хаотичними і, по суті, трагічними» (Сорокин, 1992, с. 106).

Ця теза, хоча й була сформульована майже століття тому, залишається застосовною і до сучасного суспільства: на засіданні Ради Безпеки ООН 7 вересня 2022 р. прозвучало, що «понад 6 мільйонів українців нині є внутрішньо переміщеними особами, а нижнє число українських біженців становить понад 7 мільйонів людей» (Прищепа, & Бугаєва, 2022).

Нація. Ідентичність. Ескалація воєнних конфліктів у XX–XXI століттях. Якщо спробувати зробити побіжний начерк причин, що призводили до ескалації воєнних конфліктів у сучасному світі, то цей перелік буде чималим. І цей перелік досить строкатий, оскільки війни пов'язують зі зростанням націоналізму, з політичною спадщиною колоніалізму й холодної війни, з невирішуваним етнічним, релігійним чи культурним конфліктом, з тривалим перебуванням при владі нелегітимних, корумпованих, авторитарних або репресивних режимів, нарешті, з постійним виробництвом системної нерівності в доступі до критично важливих ресурсів.

Звісно, історичні передумови воєн різняться. У світі сьогодні налічується 252 країни, серед них – 195 незалежних держав (тут наведено кількість визнаних Україною держав); 54 залежні території; 3 території з особливим статусом, визначеним у міжнародних угодах. Є також 10 держав з невизначеним статусом і 2 території, щодо належності яких тривають суперечки між кількома державами. Іншим значущим фактом, необхідним для розуміння природи воєн, є кількість етносів, яка сьогодні оцінюється

показником 2200–2400 етносів. Чисельність етносів помітно варіює: від кількох десятків до сотень мільйонів представників.

Ця очевидна розбіжність у рівнянні «населення – ресурси» історично ставала постійним джерелом конфліктів між етнічними групами, корінними народами і національними державами, оскільки найчастіше національні держави намагалися встановлювати контроль над ресурсами і використовувати останні «для своїх потреб». Інакше кажучи, гострий конфлікт і політичне насильство виникають тоді, коли доступ до критично важливих ресурсів стає предметом суперечок, особливо під час загального економічного занепаду.

З часів Другої світової війни багато воєн, які велися під прапором «національного визволення» (або «національного об'єднання», як у В'єтнамі чи Кореї), були спрямовані на припинення того, що вважалося нелегітимним правлінням певної групи над більш-менш чітко визначеною спільнотою чи нацією. Тут варто згадати, що національність міцно вкорінена в почуття унікальності та самобутності культурних цінностей, пов'язана з «відчуттям місця». Можливо, саме тому під тиском глобалізації і нав'язуванням «глобальної культури» ставали все більш рельєфними обидва полюси – «націоналізму» і «космополітизму», між якими виникала політична і соціальна напруженість. Необхідність існування на перетині глобальних процесів і локальних місцевих особливостей зосереджує увагу на «способах, за допомогою яких ідентичність формується, конструюється, презентується та реконструюється для різних політичних цілей» (Marden, 1997).

Більше того, невинний процес глобалізації (транснаціональна економічна торгівля, моделі глобальної комунікації і транснаціональні соціальні рухи) викликає неоднозначну реакцію щодо ідеї «національної ідентичності», кидаючи виклик самому поняттю «націоналізму» та існуванню національної держави, проектуючи образ світу без кордонів. Проте не можна заперечувати, що фрагментація таких країн, як СРСР, Югославія і Чехословаччина, а також зростання кількості територій, що претендують на відокремлення й суверенітет, мають своїм джерелом саме «національну ідентичність» як політичну силу і

соціальну реальність. Можливо, саме тому націоналізм, як екстремальна форма декларування певною етнічною групою своїх претензій на політичне визнання і легітимність, часто призводить до воєнних конфліктів як способу подолання розбіжностей у поглядах на ті чи ті спірні питання.

Очевидним також є те, що геноцид і звірства «етнічних чисток» найчастіше підживлюються теоріями радикального націоналізму, до того ж забарвленими політичними чи релігійними мотивами, і стають способом завершити етнічний конфлікт, нав'язуючи тотальну перевагу однієї групи над іншою. Силова позиція дискурсу націоналізму – дегуманізація і стигматизація інших народів та етнічних груп як біологічно чи культурно нижчих, що слугує легітимацією примусової асиміляції чи знищення. Це – явна чи прихована політика, соціальними практиками якої стають етнічна гомогенізація, вибіркова імміграція, «розбавлення» генетичного фонду, етнічні чистки, що в підсумку мають забезпечити «вирівнювання» соціальних та культурних відмінностей, створення спільноти з єдиною національною ідентичністю.

Можна зробити висновок, що в другій половині XX століття кількість етнічних конфліктів та воєн значно зросла, але їхні основні причини залишаються незмінними: різний доступ до критичних ресурсів і фундаментальні суперечки щодо природи колективної ідентичності.

Війна і політичне насильство. Збройні конфлікти різних форм були основною причиною страждань і високої смертності протягом усієї історії людства. Протягом останніх десятиліть кількість жертв і тих, хто пережив травматичні події під час війни, збройних конфліктів і політичних потрясінь, значно зросла, оскільки порушення *jus in bello* (правила ведення війни) стали тривіальністю, яка втягує в смертельний вир війни величезну кількість людей. Зрозуміло, що війна завжди призводила до травматизації як комбатантів, так і цивільних осіб, однак з упровадженням нових методів ведення війни останнім часом різко зросла частка жертв саме серед цивільного населення.

Статистика жертв у світових війнах XX століття свідчить про збільшення

відносної кількості жертв серед мирного населення порівняно з військовими втратами. Втрати цивільного населення під час Першої світової війни були у 20 разів менші за бойові, під час Другої світової війни – приблизно однакові, у В'єтнамі – у 9 разів більші від бойових, а в наступних локальних війнах втрати цивільного населення перевищують бойові втрати в 10-15 разів і спостерігається тенденція до їх збільшення.

Під час Другої світової війни близько 50% безпосередніх жертв становили цивільні особи; у 1980-х роках ця цифра зросла до 80%, а до 1990 року вона сягнула 90%, причому найбільшу кількість становили жінки і діти (Turpin, 1998). Війни та політичні конфлікти, зумовлені структурними чинниками, також ускладнюються економічними труднощами. Останні призводять до зубожіння населення, послаблення продовольчої безпеки, зростання етнічної й релігійної напруженості, що тією чи іншою мірою опосередковується зменшенням ресурсів. Як наслідок, зростають різного роду аномійні маніфестації (криміналізація суспільства, мародерство, шахрайство, політичні репресії та силові практики врегулювання ситуації), що оставляють під загрозу моральні основи суспільства (Pedersen, 2002).

Збройні конфлікти, що цілком очевидно, призводять до великої кількості психічних і психологічних порушень. У дослідженні, вибірково сукупність якого становила 3048 респондентів і формувалася в Алжирі, Камбоджі, Ефіопії та секторі Гази, Х. де Йонг і його колеги порівнювали інтенсивність наявних психологічних проблем, таких як рівень депресії, тривожні розлади, ПТСР та соматоформні розлади серед тих осіб, що зазнали насильства, пов'язаного зі збройним конфліктом, і тих, кому пощастило його уникнути (Jong, Komproe, & Ommeren, 2003, p. 66). Підсумком дослідження став висновок, що ПТСР був найпоширенішим розладом серед тих, хто безпосередньо зазнав насильства, а тривожні розлади – серед тих, хто не зазнавав прямої дії воєнного насилля. Дослідники фіксують також кроскультурні відмінності в частоті та інтенсивності прояву психічних розладів. Зокрема, в Алжирі і Камбоджі спостерігався високий рівень коморбідності ПТСР і тривожних розладів та

розладів настрою; відмінності в поширеності та відносному рівні розладів дослідники пояснюють не лише походженням травми, а й культурними особливостями в способах вираження дистресу. Серед тих осіб, що зазнали насильства, у камбоджійській субвибірці тривожні розлади були більш поширені, ніж ПТСР, а в палестинській субвибірці домінували соматоформні розлади.

Наслідки політичного насильства та воєн виходять за межі смертей, хвороб і психічних розладів, пов'язаних із травмами. Щоденні стресори війни, змістом яких є вимушене споглядання повсюдних руйнувань, економічних негараздів, наслідків дезорганізації соціальних інститутів і всього суспільства, також стають чинниками травматизації. Отже, наслідки збройного конфлікту можна спостерігати не лише в окремих осіб (у їхніх біографіях і життєвих траєкторіях), а й у колективній пам'яті і колективній ідентичності (Pedersen, 2002).

Станом на початок 2014 року, коли розпочалася військові дії в Україні, майже 60 країн перебували в стані війни, із загальною участю 531 збройного формування і сепаратистських рухів. (Wars in the World, 2014). У цих війнах безперервно порушується Четверта Женевська конвенція щодо гуманітарного захисту цивільного населення, яке опинилося в зоні бойових дій. В умовах сучасної війни життя цивільних людей часто стає стратегічною мішенню з погляду зниження самої можливості існування людей, вимушеного переселення та прямого фізичного насилля. Прямі загрози для здоров'я пов'язані з ризиком травмування, смертей та інвалідності, порушенням прав людини та міжнародного гуманітарного права, гострими стресовими розладами; непрямі ризики – з переміщенням населення, порушенням поставок продовольства та руйнуванням закладів охорони здоров'я та іншої інфраструктури.

Аналіз збройного конфлікту як СКНС вимагає уваги до процесів, що відбуваються в політичній сфері, оскільки саме там визрівають глибинні основи конфлікту. Наприклад, у внутрішньодержавній війні часто беруть участь кілька ворожих груп зі специфічною ідеологією і ці ідеології взаємовиключні або

принаймні несумісні одна з одною. Так, у другій війні в ДР Конго брало участь щонайменше 20 збройних угруповань, що конфліктували одне з одним. Участь у конфлікті такої кількості збройних угруповань, кожне з яких конструювало специфічну ідентичність, висувало ідеологічні вимоги та ще й мало певні латентні наміри, які не озвучувалися, спонукало міжнародне співтовариство розцінювати цей конфлікт як «збройний хаос» (Keen, 2008). Однак хаос може слугувати стратегічним прикриттям для політичних та економічних маніпуляцій, оскільки заплутаність створює ситуацію, у якій важливо розпізнати реальні мотиви, що лежать в основі війни.

Але війни розпочинаються для того, щоб фундаментальним чином забезпечити досягнення мети для однієї (або більше) сторін, залучених у конфлікт. Ці сторони можуть бути не зацікавлені в припиненні конфлікту, оскільки він може бути джерелом прямих чи опосередкованих вигод. Різні сторони конфлікту також можуть зайняти різну позицію щодо надання гуманітарної допомоги цивільному населенню, сприяючи їй або блокуючи її, і в такий спосіб досягати політичних цілей або, в крайньому разі, отримувати інші ресурси. Таким жахливим інструментом стало повсюдне блокування російською стороною гуманітарної допомоги населенню окупованих українських міст, що становило пряму загрозу життєзабезпеченню людей. Цей самий інструмент застосовували в Сирії, де уряд блокував надання гуманітарної допомоги, загострюючи страждання цивільного населення й отримуючи в такий спосіб інструменти впливу на ситуацію.

Отже, у нинішніх СКНС, викликаних війною, надання гуманітарної допомоги перетворюється на політичний акт. У політично складному середовищі організації, які намагаються надати гуманітарну допомогу, повинні балансувати між наданням допомоги і наданням свідчень про воєнні злочини й злочини проти людяності, тобто враховувати ту обставину, що оприлюднення звірств, свідками яких вони стають, може призвести до унеможливлення в подальшому самого факту надання допомоги тим, хто цього гостро потребує. Крім того, надання гуманітарної допомоги, спрямоване на полегшення

страждань і порятунків цивільного населення, жодним чином не впливає на політичне вирішення кризи, що лежить в основі збройного конфлікту.

У підсумку можна зазначити, що зміна способів ведення воєнних конфліктів, а також глобальна соціальна та економічна нестабільність початку ХХІ століття сформували нові виклики й актуалізували нові завдання для систем забезпечення безпеки в надзвичайних ситуаціях. І йдеться не лише про організацію таборів біженців, надання гуманітарної допомоги, забезпечення й відновлення функціонування систем та інфраструктури життєзабезпечення.

2.2. Вимушена подорож, або масові переміщення населення

Війни, етнічні та релігійні конфлікти, тоталітарні політичні режими в просторі соціальності постають як специфічні стани суспільства, для яких типовими є грубі порушення прав окремих категорій громадян, що змушує їх залишати обжиті домівки, іноді – межі своєї країни, рятуючись від гонінь. Одночасне переселення великої кількості людей може відбуватися і як примусове (тоді йдеться про депортацію), і як вимушене (тоді говоримо про біженців або вимушених переселенців). Як свідчить історія масових переміщень населення, з якої б причини вони не відбувалися, сам процес переселення вже є фізично небезпечним і психологічно травматичним, а намагання відбудувати нормальне – з погляду організації повсякденності – життя на новому місці доволі часто стає не менш жорстким стресором, аніж та обставина, що змусила до переміщення. Саме ця травматичність, у якій поєднуються втрати (майна, звичного й обжитого фізичного простору, мережі соціальних стосунків) та зміни (треба звикати до нових речей, житла, контактів, іноді – мови), стає спільною для різних груп людей, що змінюють фізичні координати свого проживання (Шульга, 2002).

І оскільки масові переміщення теж супроводжуються екстремальними фізичними, психологічними та моральними стражданнями, ми схильні розглядати їх як форму СКНС, що може стосуватися, як зазначалося, і внутрішніх переселенців, і депортованих народів, і біженців. Причини, що змушують їх до переміщення, різняться. Переживання й страждання, як свідчить наш аналіз, є схожими (Кердивар, 2021; Міхеєва, & Серєда, 2015; Гуменюк, & Бреус, 2017).

Проблема біженців – як способу масового, масштабного порятунку – у Європі гостро постала під час Другої світової війни та особливо увиразнилася в перші повоєнні роки. Наприкінці 1950-х років проблема стала актуальною вже й на інших континентах, зокрема в африканських країнах. Нова хвиля міграційної кризи прокотилася Європою у 2014–2015 роках, але вона вже мала інший сенс, оскільки найбільш проблематичною її особливістю був нелегальний перетин кордонів. Так, за даними статистики, якщо у 2000–2010 роках до Європи приїжджали нелегально по 20-25 тис. осіб щороку, то 2014 року до Європи прибуло 900 тис. осіб, 2015-го – 1,048 млн осіб (за даними Агентства ЄС з контролю кордонів Frontex – 1,8 млн осіб) (Міграційна криза в Європі, 2022).

Російське вторгнення, війна також змусили багатьох українців змінити місце свого проживання. За даними ДПСУ, у період з 24 лютого по 3 червня 2022 р. з України виїхали понад 5,2 млн осіб, переважна більшість яких є громадянами України. За даними Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), станом на 9 червня 2022 р. у країнах Європи перебували понад 4,9 млн біженців, які покинули Україну через війну.

Конвенція про статус біженців 1951 року дає право тим, хто відповідає цьому юридичному визначенню як «особи, що перетинає міжнародні кордони через страх переслідування за ознакою раси, релігії, національності або належності до певної соціальної чи політичної групи» (United Nations General Assembly, 2014), на доступ до послуг, що підтримують здоров'я та добробут. Біженці отримують їжу, воду, притулок, медичну допомогу тощо. Репатріація

зазвичай стає для біженців довгостроковою метою, оскільки затяжні конфлікти не дають змоги повернутися додому. Крім того, репатріація має відбуватися на добровільній основі – лише в тому разі, якщо вона є безпечною з огляду на події в країні походження. (У міжнародному праві «принцип невидворення» диктує, що жоден біженець не має бути з примусу повернутим до будь-якої країни, де він або вона можуть зіткнутися з переслідуваннями або тортурами.)

Ще однією групою цивільного населення, яке також вимушено змінює житло, є внутрішньо переміщені особи (ВПО), тобто ті, хто залишає свої домівки через страх за своє життя, але не перетинає міжнародний кордон. Принагідно зазначимо, що, оскільки ВПО не перетинають кордон, вони залишаються в тому просторі соціальності, який регулюється урядом їхньої країни, що робить їхнє становище більш захищеним. Але це не означає, що менша кількість змін («усе залишається знайомим») робить їхню адаптацію менш травматичною (Міграційні процеси..., 1998; Блинова, 2016; Зінченко, 2015; Педько, 2015; Психосоціальна допомога..., 2016). Проте в окремих випадках – наприклад, коли причиною переміщення стають етнічні чистки – саме ці уряди є причиною переміщення, що не гарантує безпеку навіть у разі переселення у віддалені чи погано пристосовані для життя регіони своєї країни (Переслідування та вбивства ромів, 2013).

Коли говорити про масові переселення, варто також взяти до уваги одну з найбільш репресивних форм тоталітарного режиму – вимушене виселення та переселення цілих народів. Навіть сьогодні залишаються неочевидними причини депортації радянських німців, кримських татар, греків, карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців та інших народностей. Дослідники довели, що основними рисами, які визначили репресивну функцію депортацій, були її адміністративний (позасудовий) характер та списочність (контингентність), тобто спрямованість не на конкретну особу, а на певну групу, де останню обирали за заданими – з політичних мотивів – критеріями (за соціальною, етнічною чи іншими ознаками) (Антипов, 2013; Бабін, 2015).

Найбільш популярним поясненням сталінських репресій є думка, що в такий спосіб владна партія намагалася вирішити одне з головних політичних завдань того періоду – примусову ізоляцію потенційної «п'ятої колони», яка могла (гіпотетично) підтримувати і надавати допомогу німецько-фашистським окупантам. Іноді як причину депортацій називають економічний складник: переміщення народів дало змогу «підживити» малозаселені чи взагалі незаселені території великої країни, забезпечивши в такий спосіб живу силу для прискорення темпів індустріалізації країни. Однак депортація, як і інші масові переміщення, завжди було джерелом непомірних людських страждань, оскільки «гостра фаза» зазвичай супроводжувалася значним підвищенням рівня смертності, спричиненого як прямими травмами, отриманими внаслідок насильства до або під час втечі, так і опосередкованими – унаслідок дефіциту їжі, нелюдських умов життя, інфекційних захворювань.

Рівень смертності під час переміщення є характеристикою, пов'язаною з рівнем розвиненості країни. Що вищий рівень життя, то нижчою буде смертність. Один із найвищих показників смертності серед біженців, що був задокументований, зафіксовано серед руандійських біженців, що тікали до Східного Заїру в 1994 р. Спалах холери в таборах для біженців поблизу Гоми посилив дію інших чинників «катастрофи переміщення»: рівень смертності становив 54,5 смертей на 10 000 щоденно, тоді як довоєнний рівень смертності в Руанді був 0,6 смерті на 10 000 щоденно (Paquet, & Soest, 1994; Naan, 1999). Слід, однак, враховувати те, що системи спостереження за рівнем смертності, які впроваджують гуманітарні організації, намагаються однозначно фіксувати кількість смертей, але їхні показники внаслідок процедурних обмежень, як правило, є неадекватними і значно нижчими, ніж насправді.

Як уже зазначалося вище, більшість міграцій і вимушених переміщень провокуються різного роду збройними та етнічними конфліктами, які підживлюються внаслідок конструювання соціальних розбіжностей. Останнє результує в негативні або реверсивні образи спільнот й створює надзвичайно нестабільні і несприятливі умови для виживання. Статистика людей, що

опиняються в зоні СКНС через необхідність переміщення, шокує своїми масштабами. Майже два мільйони біженців у Центральній Африці намагалися врятуватися від геноциду 1994 року в Руанді. Приблизно 500 000 осіб тікали від війни, що спалахнула між Вірменією та Азербайджаном. Така сама кількість шукала порятунку від насильства в Ліберії. Майже 100 000 індусів змушені були полишити спірні території в Кашмірі. Понад 600 000 осіб залишили Балкани після розпаду Югославії, а два мільйони ще й досі залишаються внутрішньо переміщеними особами. Кілька мільйонів людей намагаються знайти безпеку, рятуючись від внутрішніх воєн у Гватемалі, Судані, Шрі-Ланці, М'янмі, Камбоджі, Іраку, Таджикистані тощо.

Кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні постійно зростає; остаточні показники сьогодні не прогнозовані, проте очевидно, що вони будуть зростати.

Якщо повернутися до тези, що в основі СКНС лежать чинники політичного порядку, то щодо африканських країн можна стверджувати, що масштаби внутрішнього переміщення населення свідчать про перерозподіл населення за етнічними та релігійними ознаками і, можливо, про скасування довільних політичних кордонів, встановлених в епоху колоніалізму. На думку деяких аналітиків, глобальні причини численних етнічних конфліктів та політичного насильства на цьому континенті, які почали набирати сили після здобуття незалежності, полягають у колоніальній історії адміністративного розколу та фаворитизму, поганому управлінні та зростанні соціальної нерівності в умовах занепаду економіки (Kalipeni, & Oppong, 1998; Anthony, 1991; Abdullahi, 1994). Розпад соціальної структури, фізична втрата членів сімей або порушення рольової системи сім'ї, докорінна зміна практик повсякденності, проблеми із житлом та харчуванням, демонтаж системи ключових соціальних інтерацій та зниження місцевої інфраструктури провокують крайні форми страждань, серед яких не останнє місце посідає фізична інвалідність.

Населення країн з низьким і середнім рівнем доходів, змушене змінювати місце проживання, постійно страждає від інфекційних захворювань і неочікуваних спалахів хвороб (таких як холера, туберкульоз, малярія, дифтерія, чума тощо), появи нових епідемій (наприклад, ВІЛ-СНІДу, лихоманки Ебола, лихоманки Ласса), а також від типових проблем, спричинених недоїданням, погіршенням стану здоров'я через неможливість отримати медичну допомогу. Усі ці негаразди супроводжуються психічними захворюваннями та поведінковими розладами (Desjarlais, & Kleinman, 1997).

Проблематичним є не лише переміщення, спричинене політичними чинниками. У країнах Латинської Америки можна спостерігати інший ефект масових переміщень, викликаних звичайною горизонтальною міграцією. Однак наслідки такого переміщення також можна тлумачити як СКНС, оскільки йдеться про руйнацію повсякденності, екстремальний рівень фізичних, психологічних та моральних страждань. У цих країнах значна кількість чоловіків і жінок працездатного віку змушені переселятися в передмістя великих конгломератів, що призводить до бурхливого розвитку міст-супутників. А тому бідність і високий рівень безробіття, неналежна якість житла, неповні сім'ї, зловживання алкоголем і наркотиками, домашнє і вуличне насильство є основними ризиками, які спричинюють надмірні страждання і тягнуть за собою як фізичні, так і психосоціальні наслідки (Sundquist, & Johansson, 2004).

Численні дослідження, спрямовані на вивчення психічного здоров'я та психологічного благополуччя біженців, мають спільний знаменник щодо висновків: стан психічного здоров'я був гіршим серед біженців, які живуть у таборах і мають обмежені економічні можливості, а також серед внутрішньо переміщених осіб, які залишилися в країні, де триває конфлікт (Steel, Silove, Phan, & Bauman, 2002). Дослідження психологічного стану вихідців із В'єтнаму і Лаосу, які проживали в Канаді у таборах для біженців, показало, що хронічне перенапруження, що виникало під час гострої фази переміщення, було основним ризиком для психічного здоров'я, а постміграційні фактори, серед

яких підтримка етнічної спільноти та перспектива інтеграції в нове суспільство, були вирішальними чинниками стабілізації їхнього стану (Beiser, 2006). У результаті дослідження особливостей соціальної адаптації дітей-біженців із Близького Сходу, які опинилися в Данії, з'ясовано, що якість їхнього прийому в новій країні (ідеться насамперед про усунення дії постміграційних стресорів) більшою мірою визначає швидкість психологічної реабілітації та соціальної адаптації, ніж важкість психічної травми (Montgomery, 2008). Також показано, що біженці, які зазнали політичних репресій, переслідувань, а також пережили тортури, потребують більш тривалого періоду психологічного відновлення (Silove, Steel, & Watters, 2000).

Є окрема низка проблем, пов'язаних із такими вразливими категоріями біженців, як жінки, діти і люди похилого віку. Вони часто зазнають різних форм експлуатації, зґвалтування і сексуального насильства. (За даними ЮНІСЕФ (1996 р.), у Руанді практично кожна дівчина-підліток, яка пережила геноцид 1994 року, була зґвалтована.) Антисанітарні умови, нестача їжі та води, втрата сім'ї і мережі соціальної підтримки, велика скупченість, загальні проблеми в таборах створюють для них додаткові ризики. Спалахи холери, дизентерії, туберкульозу, гострих респіраторних інфекцій та інших вірусних захворювань є поширеними явищами в більшості таких таборів. Вагітність, захворювання, що передаються статевим шляхом, а також ВІЛ/СНІД – типові ризики для жінок-біженців незалежно від їхнього віку. Зворотною стороною проблеми є комерційний секс, що часто призводить до небезпечних абортів.

2.3. Вепонізація їжі. Продовольча небезпека

Страх голоду і видіння голодної смерті переслідували людство протягом усієї його історії не менше, ніж війни і намагання від них порятуватися. Найважливішою потребою людства завжди було забезпечення достатньої кількості їжі. Невипадково Т. Мальтус, визначаючи три головні регулятори

приросту населення, поставив голод на перше місце (перед війною і моровою епідемією).

Випадки масового голоду в історії, особливо ті з них, які були належним чином задокументовані, показують вразливість людського життя і його залежність від продовольчої безпеки. Можна згадати голод в Ірландії в 1846–1851 рр., в Індії – у 1868–1870, 1876–1879, 1896–1897 рр., у Китаї – у 1876–1879, 1928–1929, 1958–1961 рр., у Бенгалії – у 1943 р., в Ефіопії – у 1973 і 1982 рр. і в Україні – у 1932–1933 рр.

П. Сорокін, розпочавши систематичні соціологічні дослідження впливу голоду на діяльність і поведінку людей, тлумачив його як типологічне явище, як обов'язковий атрибут будь-якої війни чи революції, а також як засіб перевірки міцності ідеологічних переконань людини (Сорокін, 2012). Можна назвати дві його праці, що вийшли друком століття тому: «Голод як чинник. Вплив голоду на поведінку людей, соціальну організацію та суспільне життя» та «Голод і переконання (ідеологія) людини».

У поле зору дослідників незмінно потрапляли такі соціальні явища, як голодні бунти, зростання злочинності та людожерство як екстремальна форма поведінки в ситуації голодомору (Мейс, 1993). Але основна увага зосереджувалася на соціальних і психологічних наслідках голодування, на медико-фізіологічних аспектах, на особливостях життя населення, що пережило голод, соціальних практиках розподілу їжі, а також демографічних процесах, що розгорталися в суспільстві внаслідок СКНС, пов'язаної з голодом (Стасюк, 2019; Рева, 2013; Маслюк, 2010).

Голод – як СКНС – може виникнути через багато чинників, що можуть докорінно зруйнувати систему виробництва, розподілу і споживання продовольства, і ці чинники можуть бути як природними, так і штучно створеними. Серед природних чинників найчастіше породжують ситуацію продовольчої небезпеки посухи, повені, зливи, надмірні спека або холод, збитки від шкідників або комах. В окремих випадках масштабну проблему можуть спричинити хвороби, які вражають рослини і тварин. Серед штучних

чинників – руйнівні наслідки політичного і воєнного конфлікту, невміле адміністрування, тривала економічна криза.

Однак які чинники є більш небезпечними? Природні катаклізми чи соціально-політична дестабілізація виробництва є більш істотними каталізаторами розгортання СКНС?

П. Нолан стверджував, що у випадках масового голоду у ХХ столітті (він прискіпливо аналізує події в Радянському Союзі в періоди 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр. та в Китаї під час «Великого стрибка» в 1959–1961 рр.) саме різке зниження виробництва продовольства стало головною причиною масового голодування і смертей мільйонів людей (Nolan, 1993). Однак А. Сен поставив під сумнів твердження, що в цих країнах причиною голоду стали недостатні обсяги виробництва продукції. Він стверджував, що голод у цих випадках стався внаслідок дії специфічної системи розподілу продуктових запасів. Фактично А. Сен говорить про «виробництво голоду» як про одну із форм системної нерівності, вбудованої в порядок соціальності. Люди, які з тих чи тих причин – політичних, соціальних, етнічних – опинялися поза системою розподілу продуктових ресурсів (яка давала змогу отримувати адекватну кількість їжі й підтримувати життя), починали голодувати та вмирати від виснаження. Отже, на його думку, у наймасовіших випадках голоду у ХХ столітті забезпечення продовольством на регіональному чи державному рівні було цілком достатнім; проблема полягала в недоступності їжі з політичних, економічних або адміністративно-господарських причин для певної (і значної за чисельністю) групи. Подібним чином виник голод у Бенгалії в 1943 р., де не було зафіксовано істотного зниження наявності продовольства, а голод став результатом незадовільної діяльності британської адміністрації. Інші випадки масового голоду, як, наприклад, в Ефіопії в 1973 і 1982 рр. і в Бангладеш у 1974 р., також тлумачать як похідні від особливостей системи розподілу, а не браку ресурсів (Sen, 1981).

Ще більш виразно масовий голод як СКНС проявляється під час збройних конфліктів, де голод прямо породжується виключно активністю людини. І тому

Йдеться про практики вепонізації їжі, тобто перетворення їжі на зброю. Вепонізація їжі застосовується з найдавніших часів: ще стародавній китайський полководець Сунь-Цзи розглядав знищення запасів зерна ворога як надійний спосіб завдати йому поразки. У сучасних війнах руйнування засобів виробництва ворога та розподілу продовольства чи в разі облоги скорочення його доставки розглядають як дієвий засіб для досягнення воєнної мети. Але як засіб надмірно жорстокий, оскільки його фактичними жертвами стають ті, хто найменшою мірою здатний взяти до рук зброю, – жінки, діти, літні люди та хворі. Отже, вепонізація їжі – це засіб знищення цивільного населення, оскільки військових усе-таки забезпечують продуктами харчування відносно стабільно, що мінімізує ризик виникнення голоду.

Крім того, бойові дії можуть пошкоджувати іригаційні системи. Ворог може навмисно знищуватися посіви або врожай. А логістично-транспортна мережа, що з'єднує сільські (зони виробництва) і міські зони (зони споживання), може бути повністю зруйнована. Сукупно ці фактори можуть призвести до дефіциту продовольства і поставити під загрозу продовольчу безпеку суспільства (Galeotti, 2022; Macrae, & Zwi, 1992).

Руйнівні бойові дії також можуть діяти сукупно з іншими чинниками дефіциту продовольства – природними або політичними (посуха, неврожай, хибна урядова політика), посилюючи масштаби голоду. Так було під час конфліктів у Сомалі, Ліберії, Ефіопії та Судані (Hadley, & Sellen, 2006, Hadley, Zoghbi, & Sellen, 2007, Sellen, & Hadzibegovic, 2003).

В Україні ситуації продовольчої небезпеки систематично створювалися окупаційними військами протягом усього періоду російського вторгнення. На нашу думку, «зернову угоду» можна тлумачити як одну із форм вепонізації їжі, оскільки блокування транспортування зерна з України застосовувалося для того, що чинити політичний тиск на Україну, примушуючи її до капітуляції.

2.4. Геноцид. Тавро на страту

Конвенція Організації Об'єднаних Націй визначає геноцид як «будь-яку з наступних дій, вчинених з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: вбивство членів групи; заподіяння тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам групи; навмисне створення для членів групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи; застосування заходів, спрямованих на запобігання народжуваності в межах групи; примусове передавання дітей групи в іншу групу» (Конвенція ООН..., 1948).

Термін «геноцид» упровадив у науковий ужиток польський юрист Р. Лемкін, який у жовтні 1933 р. у виступі на 5-й Конференції з розвитку та уніфікації міжнародного кримінального законодавства закликав Лігу Націй сформувати міжнародну конвенцію (комісію) для запобігання воєнним злочинам та варварству, особливо злочину геноциду, та покарання за нього як дій, учинених з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Р. Лемкін такі дії поділяв на «акти варварства», що виявляються в зазіханні на життя людей, підриві економічної основи існування конкретної групи осіб, насильницькому передаванні дітей однієї групи людям іншої групи, і на «акти вандалізму», що виражаються в знищенні культурних цінностей, примусовому, систематичному та цілеспрямованому вилученні прецедентних елементів культури певної групи осіб, які забезпечують ідентичність групи; у забороні використовувати рідну мову на побутовому рівні і в особистих відносинах; у систематичному винищенні книг, написаних та виданих мовою групи, руйнуванні храмів, музеїв, шкіл, пам'ятників, культових та інших установ, предметів культури групи або забороні користуватися культурною спадщиною групи. До таких дій належать пряме вбивство членів групи, заподіяння тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам групи, навмисне створення надважких життєвих умов для групи з метою її повного

або часткового знищення, застосування заходів, спрямованих на запобігання народжуваності в групі (Power, 2002).

Голокост та інші геноциди (наприклад, у Руанаді, Боснії і Герцеговині, Дарфурі) однозначно продемонстрували безпосередні наслідки масового порушення прав людини та систематичного знищення спільнот. Незважаючи на визнання цих катастроф, слід констатувати трагічний брак політичної волі в міжнародному співтоваристві втрутитися таким чином, щоб запобігти тотальному знищенню людей або хоча б зменшити кількість смертей. Очевидно, що геноцид, який є насильством у масових масштабах, може мати серйозні наслідки для психічного здоров'я тих, хто вижив. Дослідження чотирьох спільнот, які постраждали від геноциду в Руанді, показали, що поширеність симптомів ПТСР залежала від інтенсивності травматичного впливу та коливалася від 12,2% до 33,8%. (Pham, Weinstein, & Longman, 2004). Дослідження груп біженців, які пережили геноцид у Боснії і Герцеговині, не виявило відмінностей у вираженості симптомів ПТСР між групою, яка зазнала порушень прав людини (інтернування в концентраційних таборах, катування), і групою, яка потрапила під дію загальних впливів війни (Mormartin, Silove, Manicavasagar, & Steel, 2003).

Перелік досліджень, що фіксують соціальні, психологічні, психіатричні наслідки геноциду, є досить розлогим. Одне з основних завдань, що ставляться перед цими дослідженнями, – з'ясувати соціальні принципи та психологічні механізми, які керують людською поведінкою під час геноциду і масових звірств. Геноцид і масові звірства зазвичай описують як «абсолютне зло» серед найжорстокіших видів поведінки, до яких вдаються люди. Соціальні психологи, прагнучи зрозуміти витоки цієї жорстокості, часто використовують термін «зло» в назвах своїх книг і статей. Наприклад, «The Roots of Evil: Social Conditions, Culture, Personality, and Basic Human Needs» (Staub, 1999), «Evil: Inside Human Violence and Cruelty» (Jerome, & Geller, 1997), «Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing» (Waller, 2007), «The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil» (Zimbardo, 2008).

Отже, у певному сенсі можна спостерігати категоріальне перенесення з площини етики у психологію, оскільки психологія не звикла рефлексувати дії людини, які виходять за межі людяності. І для цього їй потрібна була категорія «зла» – як незаперечуваного пояснення.

Справді, поняття геноциду часто викликає в пам'яті асоціації з таким постатями – прототипами «абсолютного зла», як Гітлер, Сталін чи Пол Пот, що несуть провину за смерть мільйонів невинних людей. У масовому дискурсі конструюються уявлення про геноцид, етнічні чистки й масові звірства часто як про «тріумф зла», коли активна сила «абсолютного зла» серед злочинців отримує перевагу над світлими, чистими добрими елементами суспільства.

Проте історія і соціальна психологія свідчать, що повна картина геноциду та масових звірств часто є складнішою, ніж тріумф зла. Зокрема, не так просто класифікувати чи інтерпретувати соціальну структуру такого злочину, як геноцид. Якщо дії геноцидіатів є більш-менш прозорими для тлумачення, то поведінку групи, приреченої на знищення, інтерпретувати складніше. Ще більш непрозорою є поведінка «сторонніх спостерігачів» – людей, чиє мовчання і невторчання, чия відстороненість дозволяє здійснювати масові звірства (Staub, 1989). І в роботі Г. Арендт (2008) про суд над А. Ейхманом («архітектором» Голокосту), і в дослідженнях С. Мілграма (Milgram, 1974) у фокусі уваги – питання про природу покори, слухняності й конформності і спроба пояснити, чому і як люди беруть участь таких злочинах або, принаймні, мовчки підтримують екстремальні форми насильства.

З іншого боку, під час вивчення архівних документів іноді трапляються факти на підтвердження того, що навіть серед злочинців-геноцидіатів були «винятки», коли окремі особи відмовлялися творити «абсолютне зло». Можна натрапити також і на свідчення того, що жертви не були тотально покірними, а намагалися чинити опір (Haslam, & Reicher, 2012; Middleton-Kaplan, 2014; Тес, 2013). І, нарешті, у будь-якому злочині геноциду окремі особи, що мали належати до таврованої групи, погоджуються на співпрацю з геноцидіатами,

щоб забезпечити своє виживання або виживання одних за рахунок загибелі інших (Frankl, 1984; Trunk, 1996; Hilberg, 1993).

Важливим моментом для розуміння витоків геноциду є те, що жоден геноцид не відбувся раптово: суспільство чи спільнота потребують певного часу, щоб підготуватися до здійснення цього злочину. Тому постійно виникає питання: чи справді на будь-якому етапі розвитку подій геноцид можна зупинити?

Геноцид є соціальною конструкцією. Усвідомленою. Цілеспрямованою. Завжди організованою. У більшості випадків геноцидіати формують реверсивний образ жертви, здійснюють підготовку мілітаризованих структур, готують плани вбивств, складають «чорні списки» тощо (Геноцид українського народу, 2003). Як свідчать архівні документи, хоча для визначення злочину як геноциду необхідною є саме наявність наміру знищити певну спільноту, тобто свідоме вчинення злочину проти великих груп населення, у просторі соціальності провідники політики геноциду не завжди відверто її визнають, ще рідше вони відкрито її виголошують. Найчастіше в публічному дискурсі вдаються до своєрідного камуфляжу: ідеться про поважні гасла реформ на користь усього суспільства, про досягнення соціальної справедливості, про звільнення, очищення і свободу. Як не прикро, але найбільш жахливі злочини геноциду у світовій історії були вчинені саме «під гаслами» найбільш благородних і привабливих цілей.

РОЗДІЛ 3

ЕКСТРЕМАЛЬНІ СТРАЖДАННЯ. КОНТИНУАЛЬНІСТЬ БОЛЮ. ЗАГРОЗИ ПСИХІЧНОМУ ЗДОРОВ'Ю ТА ПСИХОЛОГІЧНОМУ БЛАГОПОЛУЧЧЮ ОСОБИСТОСТІ

Найбільш уживаним атрибутом, який характеризує СКНС, є поняття екстремальності. Адже будь-яка з її форм, про які йшлося в попередньому розділі, може бути описана як екстремальні події, екстремальні ситуації, екстремальні умови життя, екстремальні стрес-фактори, екстремальні психофізіологічні стани і як те, що ми постійно повторюємо – екстремальні фізичні, психологічні та моральні страждання. Те, що переживає людина, потрапивши в СКНС, можна також описати як екстремальний досвід.

Тут, на нашу думку, слід зробити невеличкий відступ у бік тих етичних дискусій, які захищають екстремальність виживання чи переживання як значущу – з погляду моралі – подію в становленні особистості. Страждання, які звеличують людину, є одним із популярних сюжетів у західній культурі. Особливої рельєфності проблематика людини в екстремальній (межовій) ситуації набула в рамках екзистенціалізму як філософсько-художньої системи нарацій, що виникла в першій половині ХХ століття, у період, коли світ був стривожений безпрецедентним за жорстокістю насильством.

Перша і Друга світові війни з масовим знищенням людей і міст, геноциди, революції, політичні репресії, концентраційні табори поставили під сумнів віру в раціональність. Екстремальні ситуації в екзистенціалізмі – це ситуації, коли людина підведена до межі свого існування, коли вона не може й далі не помічати трагедію свого справжнього становища у світі і свою кінечність. Однак досвід екстремальної ситуації в екзистенціалізмі слід розглядати як ресурсний і позитивний, оскільки – мовою екзистенціалізму – лише на основі

цього досвіду людина здатна вирватися з полону повсякденності, із стану втраченості та приреченості світу; в екстремальній ситуації проявляється справжня сутність людини, її глибока цінність: людина раптово стає «собою».

Проте жорстокість СКНС схиляє до думки, що екстремальний досвід більше не є необхідним складником людського розвитку, а ті особи, що зазнали впливу екстремальних чинників, дія яких зумовлює екстремальність страждань, континуальність болю і є актуальною загрозою для психічного здоров'я та психологічного благополуччя особистості, потребують тривалої реабілітації і спеціалізованої допомоги. Коли людина опиняється в екстремальній ситуації, у неповсякденному модусі свого буття, у зруйнованій (навіть частково) повсякденності, говорять про травму, оперуючи такими категоріями, як ПТСР (DSM-III), ГСР (DSM-IV), розлад адаптації (DSM-IV), аномальне горе тощо. Численні сучасні дослідження підтвердили глибину проблеми відстрочених наслідків впливу травматичних подій СКНС, актуальність питань етіології, діагностики та надання різних форм психологічної і психіатричної допомоги

Очевидно, що особливості розгортання кожної СКНС пов'язані з історичними та культурними передумовами соціального контексту. На відміну від стихійного лиха чи аварії, СКНС – як соціальна конструкція – має певний латентний період (іноді доволі тривалий), під час якого здійснюється підготовка: задіюються техніки поляризації чи фрагментації суспільства, формуються реверсивні образи спільнот, конструюються міфи про загрозу (національну, етнічну, релігійну тощо), загострюється політична боротьба між сторонами конфлікту. І за певних умов конфлікт переходить у «гостру фазу» – фазу руйнації, фазу знищення порядку соціальності з усіма притаманними йому способами регуляції повсякденності.

На основі проведеного нами аналізу можемо стверджувати, що гостра фаза більшості СКНС може бути описана певним переліком стрес-факторів, дія яких і призводить до виникнення екстремального досвіду, екстремальних фізичних, психологічних та моральних страждань.

Насильницькі травми. Увага до цього стрес-чинника як особливого складника в системі негативних впливів на особистість під час СКНС, переважна більшість яких розгортається навколо воєнного конфлікту, не потребує додаткової аргументації. Однак збирати точні популяційні дані про вплив насильницьких травм під час СКНС, особливо під час збройних конфліктів, надзвичайно важко, оскільки гуманітарні організації мають доволі обмежений доступ до зон відкритих бойових зіткнень, а тому не можуть точно задокументувати масштаб проблеми. Смертельна травма може також виявитися наслідком страти, що відбулася без належного судового розгляду (а тому жодним чином не задокументована), наслідком масових убивств, де кількість загиблих ніхто не фіксує, наслідком смертей, що відбуваються в таборах для ув'язнених, і також не потрапляє в поле зору. Крім того, значна кількість людей, яких спочатку реєструють як «зниклих безвісти», імовірно, помирає внаслідок заподіяння насильницької травми, хоча формально цю смерть ніколи не буде ідентифіковано як «смерть унаслідок травми».

А проте навіть окремі дослідження дають змогу уявити масштаб трагедії. Так, насильницька травма була основною причиною смертності в умовах СКНС під час збройних конфліктів у колишній Югославії. Приблизно 57% смертей у Сараєво були пов'язані з отриманням травми протягом перших 12 місяців конфлікту. Опитування населення після війни в Косово показало, що 64% смертей під час війни були спричинені насильницькими травмами. Інший вимір засвідчують оцінки боснійського уряду, згідно з якими 7,6% довоєнного населення Боснії отримали смертельні або несмертельні поранення протягом 1992–1996 рр. (Oslobodjenje News Agency, 1992). Більшість цих жертв були чоловіками боездатного віку (переважно 19–50 років), на них припадає приблизно 90% смертей від травм війни (Rooyen, Sloan, Radvany, 1995; Petricevic et al., 1995).

Є багато свідчень про те, що жінки і діти стають «особливими мішенями» протиборчих сторін (Human Rights Watch, 1995; Physicians for Human Rights,

1999; UNICEF, 1996). Наприклад, опитування ЮНІСЕФ 1993 р. показало, що 55% дітей, опитаних у Сараєво, були обстріляні снайперами (UNICEF, 1996).

Дані з Чечні набагато обмеженіші, але, за наявними оцінками, під час цього конфлікту загинуло до 90 000 людей, причому більшість смертей пов'язана з наслідками насильницьких травм (Jong de Kaz et al., 2004).

На відміну європейських територій, смертність унаслідок насильницьких травм була відносно меншою під час воєн в Африці та Азії. Так, під час конфліктів у Північному Іраку, Сомалі і ДР Конго рівень смертності внаслідок травм коливався між 4% і 13% (Toole, & Waldman, 1993; Centers for Disease..., 1992; Manoncourt, Doppler, & Enten, 1992; Ostrand, 2015). Однак 47% смертей, що стали наслідком насильницької смерті від травми в ДР Конго, – це смерті жінок і дітей віком до 15 років.

Тортури. Тортури є крайньою формою завдання насильницької травми, коли кат не лише погрожує жертві болем, каліцтвом або смертю, а й дегуманізує її. ООН визначає їх як «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи за їхнього підбурювання, чи з їхнього відома, чи за їхньої мовчазної згоди» (Конвенція проти катувань, ч. 1 ст. 1). Незважаючи на міжнародні зусилля щодо запобігання тортурам як грубій формі порушення прав людини, вони залишаються поширеною практикою в багатьох збройних конфліктах (Stern, 2007; Ягунов, 2020; Лазос, 2017).

Терористичний напад на Всесвітній торговий центр 11 вересня 2001 р. призвів до поширення практики тортур, оскільки більшість країн приєдналися до так званої війни з терором, що відбувалася під гаслом «захисту громадської безпеки» й у такий спосіб виправдовувала застосування тортур – для отримання

інформації, на основі якої буде здійснюватися пошук терористів та застосовуватимуться заходи протидії терористичним атакам. І, що важливо, таке виправдовування поєднувалося з повним усвідомленням того факту, що відбувається порушення прав людини (Lewis, 2004).

Однак насправді тортури не гарантують отримання достовірної інформації. І, найімовірніше, в умовах СКНС їх використовують переважно як інструмент придушення політичної опозиції та нагнітання атмосфери страху в суспільстві загалом.

Порівняно з іншими способами отримання травми, тортури є глибоким порушенням особистої цілісності та гідності, оскільки вони підривають моральну основу людських стосунків і спільноти. Адже ситуація, за якої одна зі сторін вважає можливим застосовувати тортури, – це ситуація крайнього безсилля, невизначеності та втрати контролю над жертвою. Психологічні наслідки переживання тортур поширюються далеко за межі страждань безпосередньої жертви, зумовлюючи фрагментацію мереж соціальних контактів, оскільки інтеракції блокуються поширенням страху та недовіри, а також розмиванням соціальної та політичної солідарності (Silove, 1999; Kagee, & Naidoo, 2004; Kira et al., 2006).

Тортури охоплюють широкий спектр методів фізичного та психологічного насильства з різними наслідками для тих, хто їх пережив (Якобсон, 1994). Згвалтування і пов'язані з ним форми сексуальних тортур є серйозною загрозою для психічного благополуччя і чоловіків, оскільки йдеться про максимально можливе приниження в сучасних спільнотах.

Слід, однак, зазначити, що реакція особистості на катування і тортури може опосередковуватися смисловими конструкціями світоглядного рівня. Так, жертви, що мали міцні політичні переконання і були заздалегідь морально підготовлені до такої участі, загалом відновлювалися швидше, ніж ті, для кого тортури не були пов'язані з переконаннями. Виявилось, що останні, хоч і зазнавали відносно менш жорстоких тортур, а проте мали вищий рівень психопатологій. Як показали дослідження, менша психологічна готовність

пов'язана з більш відчутним дистресом під час катувань і більш серйозними психологічними проблемами, що пояснює 4% дисперсії загальної психопатології і 9% дисперсії симптомів ПТСР (Başoğlu et al., 1997).

Важливо пам'ятати, що багато форм катування залишають у жертв глибокі почуття сорому й провини, відчуття наруги, безсилля й приниження, що може заважати їм звернутися по допомогу. Так, ретроспективне дослідження, проведене в Бостонському центрі охорони здоров'я та прав людини, дало підстави для висновку, що показники поширеності психічних розладів у таких осіб є вищими, ніж це фіксувалося під час первинних досліджень, оскільки особи, що зазнали тортур, часто відмовлялися від діагностичних і терапевтичних втручань (Moreno, Piwowarczyk, LaMorte, & Grodin, 2006). Ще складнішим стає психологічне тло для відновлення в тих осіб, які змушені й далі жити поряд з тими, хто їх катував (наприклад, особи, що залишаються в зоні окупації), оскільки вони повинні притлумлювати свої почуття, витратити надлишкові ресурси на самоконтроль, щоб не наразитися на нове насилля (Bagilishya, 2000; Turner, & Gorstunsworth, 1990).

Катування дітей є особливим злочином, здійснюваним в умовах СКНС, і вимагає особливого реагування світового рівня. Ризики психічних і психологічних порушень у цій групі зростають, оскільки більшість дітей, які зазнали тортур, страждають мовчки, боячись розповісти свої історії. Незважаючи на абсолютну заборону тортур за будь-яких обставин, тортури дітей стали помітними злочинами майже на кожному континенті (Індія, Бразилія, Чилі, Аргентина, Гватемала, Непал, ДР Конго, Ірак, Палестина). Непоодинокими є випадки, коли військові навмисно атакують дітей, перетворюючи їх у мішені заради розваги, або допитують чи катують їх. Водночас фактом є те, що більшість країн, де зафіксовані катування дітей, підписали Міжнародну конвенцію з прав дитини. Численні міжнародні та національні організації намагаються привернути увагу політиків, спеціалістів у сфері психічного здоров'я та урядовців до практики тортур, що застосовуються проти дітей у всьому світі (Afana, 2009).

Загальні наслідки тортур виявляють себе у розвитку ПТСР, тривожних та депресивних розладах, гострих стресових розладах з дисоціативними симптомами. ПТСР вважають одним із найпоширеніших розладів серед тих осіб, що пережили тортури, а міра інтенсивності ПТСР корелює зі збільшенням тяжкості тортур (Mollica et al., 1998). Інші симптоми можуть виникати або паралельно з ПТСР, або незалежно від нього (зокрема хронічний біль, сексуальні дисфункції, фобії, нічні кошмари, погіршення пам'яті, соціальна замкнутість, труднощі з підтримкою інтимних або тривалих стосунків, а також окремі психотичні симптоми). Хронічний біль, крім того, може сигналізувати про невропатичне пошкодження внаслідок тортур, а також він може виявлятися як експресія зв'язків, що виникають між тілесними компонентами спогадів про тортури, бути наслідком різних соматичних процесів, що посилюються через психологічний дистрес і культурно сформовані практики, які спонукають до зосередженості на тілі (Thomsen, Eriksen, & Smidt-Nielsen, 2000).

Стани, пов'язані з переживанням гніву й образи, хоч і не завжди пов'язані з ПТСР чи іншою психопатологією, самі по собі можуть становити значні клінічні проблеми. Гнів і агресія, які відчувають люди, що пережили тортури, можуть бути перенесені на інших людей, зокрема на близьке коло, що може провокувати жорстоке поводження з дітьми. Отже, реабілітаційні програми мають бути спрямовані на роботу не тільки із жертвою тортур, а й на роботу із її сім'єю. Медична допомога також потребує комплексного підходу, оскільки йдеться не лише про фізичний стан, але й про соціальну й психологічну реабілітацію (Punamaki, Qouta, & Sarraj, 1997).

Сексуальне насильство. Насильство над жінками, особливо сексуальне насильство, стає все більш визнаваною проблемою у війнах і СКНС. Імовірно, сексуальне насильство мало місце в історії під час кожного воєнного конфлікту. Але однією з найбільш жахливих особливостей СКНС, що розгорталася останніми десятиліттями, стає систематичне застосування згвалтування як специфічної зброї морального характеру – дешева, низькотехнологічна, але дуже ефективна зброя (Swiss, & Giller, 1993; Stiglmayer, 1999; Robertson, 1999).

Як різновид зброї, зґвалтування служить для приниження і деморалізації людини, а також дестабілізації чи руйнації її зв'язків з іншими. (Останнє пов'язане з намаганням жертви зґвалтування ізолюватися від близького оточення через нестерпний сором).

У СКНС, де є відкритий військовий конфлікт, зґвалтування мають масовий характер і, як правило, вони гранично травматичні і цинічні. Так, сексуальне насильство може відбуватися на очах у членів сім'ї, стаючи таким чином важкою психологічною травмою і для жертви, і для вимушених свідків. Для останніх ця вимушеність спостереження може перетворитися згодом на пекельні муки самозвинувачення, що не змогли вберегти близьку людину від насильства.

Іншою метою сексуального насильства як свідомо застосовуваної тактики в умовах СКНС є терор проти цивільного населення, що змушує його залишати житло, речі та засоби до існування. Отже, слід зафіксувати зміну мотиву, яка відбувається у випадку переходу від кримінального зґвалтування до сексуального насилля як зброї: якщо в першому випадку такого роду насильство тлумачиться як задоволення сексуальних потреб, то в другому – як спосіб встановлення контролю, створення панічних настроїв та атмосфери тотального страху.

У конфліктах з етнічними чистками сексуальне насильство використовують іноді як засіб «забруднення» чистоти роду або примусового запліднення жінок для народження «етнічно очищених» дітей (Gingerich, & Leaning, 2004). Так, під час боснійської війни члени армії Республіки Сербської та сербських воєнізованих формувань зґвалтували, за різними оцінками, від 20 до 50 тисяч боснійських жінок.

Зрозуміло, що сексуальне насилля має широкий діапазон і психологічних, і медичних наслідків. Одне з найбільш інформативних досліджень у цій площині проведено в Медичному центрі прав людини (Загреб, Хорватія) з 1992 по 1995 рік. Вибіркову сукупність склали 68 жінок (серед них були як мусульманки, так і християнки) з Хорватії, Боснії і Герцеговини. Із них

44 особи повідомили про неодноразове гвалтування, 21 особа – про щоденні гвалтування протягом усього часу перебування в полоні, а 18 осіб стали свідками згвалтувань. Більшість згвалтувань (n = 65) супроводжувалися фізичними тортурами. Найчастіше одразу після згвалтування жінки відчували такі психологічні симптоми, як депресія (n = 58), уникання думок або розмов, пов'язаних із травмою (n = 40), і суїцидальні думки (n = 25). Хоча жодна із жінок не мала психіатричного анамнезу до згвалтування, на момент дослідження 52 особи страждали від депресії, 51 особа – від соціальних фобій, 21 – від ПТСР, а 17 осіб мали сексуальні дисфункції. Із 29 жінок, які завагітніли після згвалтування, 17 зробили штучний аборт. Рішення зробити аборт корелювало із суїцидальними намірами (Loncar, Medved, Jovanovic, & Notujac, 2006).

Не менш жорстокі дії щодо жінок здійснювали російські окупанти на Київщині 2022 р. Після відходу загарбників із Київської області світ дізнався не лише про тортури та вбивства мирних громадян, а й про сексуалізоване насильство з боку росіян. Начальник ГУ Національної поліції в Київській області А. Небитов розповідав, як 9 березня 2022 р. на околиці села за 50 км від Києва кілька російських солдатів тричі згвалтували жінку, погрожуючи вбити її маленьку дитину. Чоловіка, який намагався захистити свою сім'ю, вони розстріляли у дворі будинку. А омбудсмен Л. Денісова повідомила, що збирає документи про масове згвалтування в Бучі. «У підвалі одного з будинків у Бучі під час окупації тримали і регулярно гвалтували приблизно 25 дівчат і жінок віком від 14 до 24 років. Дев'ять із них завагітніли, – розповідає вона. – Російські військові сказали, що продовжуватимуть їх гвалтувати, поки ті навіть думати не зможуть про секс, – щоб вони ніколи не народили українських дітей» (Насилували там..., 2022).

Очевидно, що згвалтування під час війни мають глибокі безпосередні і віддалені наслідки для психічного здоров'я жінок, а також позначаються на їхньому соціальному функціонуванні загалом та міжособистісних інтеракціях зокрема.

На жаль, масштабність таких злочинів важко визначити, оскільки зазвичай виникають численні проблеми із тим, щоб їх задокументувати необхідним чином в умовах війни. Крім того, значна кількість зґвалтованих жінок намагаються не повідомляти про злочин, приховують сам факт події через почуття сорому й безсилля, в окремих випадках – через почуття провини і страх не отримати підтримки в родині.

Складність проблеми увиразнює ще й те, що на сьогодні немає адекватного інструменту для оцінювання масштабності насильства щодо жінок під час СКНС. Різноманітні культурні, етичні й практичні міркування перешкоджають використанню традиційного епідеміологічного інструментарію для отримання даних. Та попри згадані методологічні проблеми вдалося зібрати дані, які свідчать про те, що під час війни в Боснії сталося близько 12 000 зґвалтувань, а в Танзанії приблизно 26% бурундійських біженців зазнали сексуального насильства. Зазначимо, що протягом останнього часу на документування сексуального насильства під час війни стали звертати більше уваги, а це дало змогу усвідомити масштаби проблеми. Отож можна констатувати, що конфлікти в колишній Югославії, ДР Конго, Дарфурі, Ліберії, Сьєрра-Леоне характеризувалися масштабним сексуальним насильством, яке мало систематичний характер.

І насамкінець кілька додаткових уточнень щодо сфери застосування сексуального насильства в умовах СКНС. По-перше, у таборах для переміщених осіб насильство з боку інтимного партнера є однією з найпоширеніших форм гендерно зумовленого насильства. По-друге, хоча здебільшого йдеться про зґвалтування жінок, чоловіки і хлопчики також стають жертвами сексуального насильства.

Продовольча небезпека і недоїдання. Продовольство є найважливішим ресурсом підтримання життєвих функцій людини, а його дефіцит зазвичай сприймається як лихо, а повна нестача – як катастрофа. Нестача продовольства або коли його взагалі немає (часткові або повні харчові депривації) призводить до різних форм прояву продовольчої кризи: недоїдання, неповноцінного

харчування або справжнього голоду (масового голоду зокрема). За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), на планеті постійно голодують близько 500 млн осіб, а близько 1 млрд людей відчувають явну нестачу їжі. Сьогодні на земній кулі кількість тих, хто недоїдає і голодує, є більшою, ніж будь-коли, хоча продовольства на душу населення виробляється більше, ніж будь-коли в історії людства.

Ще Т. Мальтус намагався проблематизувати дефіцит продовольства, сформулювавши «природний закон народонаселення». Сутність його полягала в стрімкому збільшенні чисельності населення, яка буде перевищувати обсяги потенційного продовольства, не здатного задовольнити нестримні апетити зростаючого людства. Фактично, «природний закон народонаселення» акцентував увагу на диспропорції між ресурсомісткістю планети і чисельністю населення, що безперервно зростає. Прогнози не здійснилися, оскільки зі зростанням кількості населення змінювалися й способи виробництва продовольства, а також вдосконалювалася системи його розподілу. Попри це сучасна продовольча ситуація є суперечливою: у той час як одні країни страждають від голоду і недоїдання, інші прагнуть досягти гармонійного раціону харчування, а деякі змушені навіть боротися з надлишком харчових продуктів або з надлишковим їх споживанням.

Однак глобальна проблема недоїдання і голоду не зводиться лише до дефіциту продовольства – вона «наскрізь» пронизана політикою, що тісно пов'язана з економікою та різними сферами суспільного життя. Саме тому ситуації, пов'язані з порушенням продовольчої безпеки, можна розглядати як СКНС. Д. Едкінс (Edkins, 1996) зазначає, що керування голодом як соціальною ситуацією може ставати інструментом внутрішніх і міжнародних інтересів, а рішення щодо надання допомоги тим, хто потерпає від голоду, доволі часто виявляється суто політично мотивованим.

Д. Кін (Keen, 1994) зосереджує увагу на функціях голоду в такому контролі, а не лише на його причинах. За його словами, наближення голоду (і загалом унеможливлення продуктової безпеки) створює вигідні можливості для

певних спільнот – за рахунок інших. Тобто в більшості ситуацій, які можуть бути витлумачені як «голод», є свої бенефіціари. Інакше кажучи, загроза голоду і, власне, створення ситуації гострого браку продовольства можуть використовуватися як частина репресивних чи експлуатаційних процесів. Особливо очевидним це стає тоді, коли «бенефіціари» на різних рівнях протидіють ефективним зусиллям гуманітарних організацій надати допомогу. Створення продуктового дефіциту, як і сексуальне насильство, є жахливою, але ефективною тактикою під час збройних конфліктів.

Вепонізація їжі, як уже зазначалося, не є винаходом воєн останнього століття. Але так свідомо і так інтенсивно до неї почали вдаватися саме зараз. І ризику становить не тільки нестача обсягів продовольства. Критичною є також якість продуктів харчування. Фіксується особливо високий рівень гострого недоїдання серед дітей під час криз в Африці та Азії. Під час конфліктів у Боснії і Герцеговині, Таджикистані показники гострого недоїдання були найвищими серед дорослих, особливо людей похилого віку, тоді як показники серед дітей були відносно низькими. Частково результати можна пояснити певними практиками розподілу їжі в сім'ях, що надають перевагу дітям. Проте людей похилого віку залишали без їжі.

Звісно, дефіцит їжі – основна причина недоїдання під час більшості СКНС, однак значущим є той факт, що недоїдання стає тим тлом, на якому загострюються супутні захворювання, особливо хронічні та інфекційні.

Хвороби. Неможливість отримати медичну допомогу. Наслідки СКНС для здоров'я поділяють на прямі і непрямі. Прямими наслідками збройного конфлікту для здоров'я є смерть, травми, інвалідність, сексуальне насильство та психологічний стрес. До непрямих наслідків для здоров'я відносять масову міграцію, нестачу їжі, голод і недоступність медичних послуг (Toole, 1995).

Загалом можна сказати, що прямі наслідки конфлікту для здоров'я, особливо насильницька травма, були основними причинами захворюваності та смертності під час СКНС у Східній Європі (Kuzman et al., 1993; Pretto, Begovic, & Begovic, 1994; Spiegel, & Salama, 2000; Puvacic, & Weinberg, 1994, Vespa, &

Watson, 1995). Однак непрямі наслідки конфлікту для здоров'я, особливо інфекційні захворювання та недоїдання, переважали під час СКНС у країнах Африки та Азії (Toole, 1995; Goma Epidemiology Group, 1994; Roberts, 2000; Spiegel, 2000). Ускладнення хронічних захворювань – ще один непрямий наслідок конфлікту для здоров'я, більш поширений у країнах Східної Європи (Brennan et al., 1994; Spiegel, 2000).

Аналіз ситуації в країнах Африки, Азії та Латинської Америки показав, що населення, яке постраждало від збройних конфліктів, зазнає також серйозних загроз для здоров'я, пов'язаних з недоступністю медичних послуг. У європейських країнах, що постали на теренах колишньої Югославії, у Грузії, Азербайджані і Чечні найпоширенішою причиною смерті цивільного населення були травми, пов'язані з війною. Однак також фіксувалося зростання інфекційних захворювань, проблеми зі здоров'ям немовлят і дефіцит харчування (особливо серед людей похилого віку) (Toole, & Waldman, 1993; 1997).

У період першого реагування на СКНС найневідкладнішої уваги медичних служб вимагають травми, отримані в результаті прямого насильства. Надалі долаються інші ризики. Наприклад, якщо переміщені особи перебувають у перенаселених і антисанітарних умовах, інфекційні хвороби, що передаються через повітря, воду та переносяться паразитами (особливо ендеміками), спалахують доволі часто й легко поширюються. Загроза інфекційних захворювань, яким можна запобігти, таких як кір і поліомієліт, ще більше загострюється внаслідок перерв у плановій вакцинації.

Окрему проблему становить підтримання психічного здоров'я в умовах численних дистресів. А додатковим ризиком, як уже ми згадували, є нестача продовольства, зокрема гостре недоїдання, що найбільш значуще впливає на дітей, інвалідів і хронічно хворих. І, нарешті, загострюються хронічні хвороби, такі як гіпертонія, серцеві захворювання, діабет тощо. Сукупно всі ці ризики призводять під час СКНС до підвищеного рівня смертності.

За різними оцінками, екстремально високим є рівень смертності серед біженців у Таїланді, Сомалі та Судані, оскільки він у 30 разів перевищує фоновий рівень смертності в країнах походження. Найвищий рівень смертності, коли-небудь задокументований під час СКНС, зафіксовано серед руандійських біженців у Заїрі в 1994 р. – тоді загальний рівень смертності перевищив базовий у 60 разів. У липні 1994 р. 500 000-800 000 руандійських біженців вирушили до регіону Північне Ківу в Заїрі. Такий наплив людей значно перевищував можливості цього регіону прийняти біженців, що призвело до гуманітарної катастрофи. Протягом першого місяця загинуло майже 50 000 біженців, середній рівень смертності становив 20-35 осіб на 10 000 щодня і був пов'язаний із вибухом епідемії холери та дизентерії. Іншим чинником гуманітарної катастрофи став дефіцит продовольства: через 3-4 тижні після напливу біженців рівень гострого недоїдання серед дітей віком до 5 років коливався між 18 і 23% (Goma Epidemiology Group, 1995).

Моніторингові медичні дослідження переконливо доводять, що СКНС серйозно погіршують здоров'я не лише окремих осіб, а й цілих спільнот. Недоїдання в поєднанні з інфекційними захворюваннями та недоступністю невідкладної медичної допомоги скорочують очікувану тривалість життя населення, яке постраждало від СКНС. Серія із чотирьох досліджень у ДР Конго (2000–2004 рр.) показала, що загальний рівень смертності в цей період становив 2,2 смерті на 1000 осіб на місяць, що на 70% більше, ніж до конфлікту. Дослідники роблять висновок про причини надмірної смертності, пов'язуючи її з руйнацією інфраструктури охорони здоров'я.

Особливий ризик виникає через ендемічні хвороби і хвороби, які світ вважав уже подоланими. Наприклад, в африканських країнах малярія є сьогодні настільки поширеною хворобою, що ВООЗ включила засоби для швидкого тестування та базове протималярійне лікування в протокол екстреної допомоги. У Сирії, яка 1999 р. оголосила про ліквідацію поліомієліту, у 2013–2014 рр. під час збройного конфлікту було виявлено щонайменше 27 підтверджених

випадків цього важкого захворювання. Спалахи менінгококового менінгіту задокументовано в ДР Конго, Судані і Руанді.

Інфекційні захворювання, яким можна було б запобігти, незмінно були основною причиною захворюваності та смертності під час більшості СКНС в Африці та Азії. Переміщення населення та пов'язані з цим проблеми поганого водопостачання, невідповідної санітарії, перенаселеності, недоїдання, та обмеженого доступу до медичної допомоги тільки поглиблюють проблему. Хоча рівень захворюваності на інфекційні хвороби зростає під час СКНС і в Східній Європі, проте великі епідемії трапляються тут не так часто, а показники смертності, пов'язані з такими хворобами, не надто сильно перевищені (Spiegel, & Salama, 1999; Puvacic, & Weinberg, 1994).

Серед інфекційних захворювань, що швидко поширюються під час СКНС, найбільшу загрозу становлять діарейні захворювання, гострі респіраторні інфекції, кір і малярія. Серйозні ризики для населення створюють холера і дизентерія. Великі спалахи цих захворювань спостерігалися серед біженців і ВПО в Сомалі, Судані, Ефіопії, Танзанії, Анголі і ДР Конго. Лікування дизентерії ускладнюється зростанням рівня стійкості до антибіотиків останнім часом.

У розвинених країнах Західного світу кір відносять до вірусних інфекцій, що вражають переважно дітей і рідко супроводжуються ускладненнями. Але для населення, що страждає від недоїдання та фізичного виснаження, епідемії кору можуть бути летальними. Масштабна епідемія кору в ДР Конго забрала близько 1400 життів протягом 1998–1999 рр. і стала, мабуть, другою за кількістю смертельних випадків епідемією у світі в той період. Серед інших інфекційних захворювань, що викликають занепокоєння під час СКНС, – гострі респіраторні інфекції (ГРВІ), малярія і менінгіт. На ГРВІ припадає 30-50% педіатричних консультацій і 30-40% педіатричних госпіталізацій у спільнотах. Рівень смертності від малярії був особливо високим, коли біженці з районів з низькою ендемічністю малярії переміщувалися в райони з високою ендемічністю. Спалахи менінгококового менінгіту завжди викликають

занепокоєння під час КГНС. Великий спалах у Судані в 1999 р. призвів до понад 33 000 випадків і 2375 смертей.

Внесок ВІЛ/СНІДу в захворюваність і смертність під час СКНС ще не визначено, проте він може бути доволі істотним. За різними оцінками, на цей момент в Африці 23 млн людей інфіковані вірусом ВІЛ (населення Руанди, ДР Конго, Танзанії, Кенії, Бурунді та деяких інших країн має найвищий рівень інфікованості). Проблема загострюється ще й через те, що в умовах СКНС жінки і діти часто змушені вдаватися до комерційного сексу, щоб забезпечити основні життєві потреби, такі як притулок, їжа та безпека, проте внаслідок цього вони наражаються на підвищений ризик заразитися ВІЛ. Ті самі ризики криються й у високому рівні сексуального насильства, яке є типовим під час СКНС.

Ризики для репродуктивного здоров'я. Ще приблизно 30 років тому сексуальне і репродуктивне здоров'я та права жінок під час СКНС, фактично, залишалися поза увагою. Надання гуманітарної допомоги зосереджувалося на забезпеченні їжею, водою, притулком, загальною санітарією та невідкладною медичною допомогою. У 1994 р. Жіноча комісія у справах біженців опублікувала доповідь, у якій наголошувалося на необхідності звернення уваги й на репродуктивне здоров'я жінок. Дві знакові конференції ООН щодо здоров'я та прав жінок (у Каїрі 1994 р. і Пекіні 1995 р.) декларували, що жінки, переміщені внаслідок конфлікту чи кризи, мають таке саме право на репродуктивне здоров'я, як і всі інші жінки (UNFPA. Programme of Action 1994; Fourth World Conference on Women, 1996). У 1995 р. консорціум неурядових організацій, донорів, урядів та агенцій ООН створив Міжвідомчу робочу групу зі збереження репродуктивного здоров'я під час кризи (IAWG).

Інакше кажучи, у просторі публічних арен виразно постав той факт, що жінки є особливо вразливими в умовах СКНС не лише тому, що вони зазнають високого ризику сексуального насильства, а й тому, що вони можуть не мати можливості отримати необхідну підтримку репродуктивного здоров'я. Особливості фізіологічного функціонування жіночого організму та пов'язані із

цим біологічні і психологічні потреби не зникають і не зменшуються раптово під час СКНС. Насправді вони лише загострюються, оскільки стають малодоступними звичні практики їх задоволення. Це особливо гостро проступає в тих культурних контекстах, де гендерні норми знецінюють роль жінки.

Якщо репродуктивне здоров'я описують як стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя в усіх питаннях, що стосуються репродуктивної системи та її функцій і процесів, то його забезпечення має включати, щонайменше, можливість безпечних пологів, доступність сучасних методів контрацепції та переривання вагітності. Тому в таборах біженців, особливо в слаборозвинених країнах, фіксують високі показники ВІЛ/ЗПСШ, небезпечних абортів, підвищення рівня материнської смертності внаслідок ускладнення вагітності.

Значною проблемою в разі еміграції може стати законодавство країни, до якої потрапила жінка. Так, у Польщі українки, які пережили сексуальне насильство з боку росіян, стикалися з перешкодами в перериванні вагітності через заборону абортів. У Польщі переривання вагітності майже повністю оголошено поза законом, а доступ до контрацепції, за даними Європейського парламентського форуму, є найгіршим у Європі. Багато лікарів відмовляються призначати екстрену контрацепцію або навіть внутрішньоматкові спіралі з етичних та релігійних міркувань, стверджуючи, що вони схожі на аборт (Закон про аборти, 2022).

Правозахисники та різні гуманітарні агенції намагаються розробити рекомендації щодо задоволення потреб і прав у сфері сексуального і репродуктивного здоров'я жінок, що опинилися в умовах СКНС.

РОЗДІЛ 4

ТАВРОВАНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ДОЗВОЛУ НА ВБИВСТВО

4.1. Політизація етнічності. Конструювання таврованої ідентичності. «Очищення від бруду»

Протягом історичного періоду, на подіях якого ми вибудовуємо закономірності та особливості конструювання СКНС, етнічні чистки були однією із вагомих причин масових переміщень, оскільки – як специфічний феномен політичного режиму – вони мали місце і в період збройних конфліктів, і в мирний час.

Оскільки термін «етнічні чистки» набув найбільшої популярності для позначення цієї практики як у загальному, так і в науковому вжитку, то є сенс зупинитися саме на ньому. Інші терміни (переміщення населення, вимушена міграція, масове вигнання) не завжди охоплюють ту специфічну рису таврованої ідентичності, яка конструювалася в просторі публічних арен для виправдовування примусового виселення окремих етносів з певної території. «Етнічна чистка» як зловісний термін, на нашу думку, більш точно відображає сутність злочину. Адже певна владна група, застосовуючи той чи той маркер, здійснює етнічне визначення певної спільноти (групи) як небажаної, непотрібної, шкідливої, загалом такої, що навіть не гідна існувати

Інакше кажучи, активно конструюється ідентичність таврованої спільноти, а сконструйоване тавро владна група надалі починає розглядати як право вилучати цю групу із системи суспільних інтеракцій. Практики вилучення могли різнитися: створення гетто, депортація, масова різанина, погром,

геноцид, однак сутністю цих форм була ідея про «очищення» суспільства від носіїв «брудної» ідентичності.

Сам термін виник під час подій, що розгорнулися на території колишньої Югославії на початку 1990-х років. Проте щодо багатьох соціальних практик, які в часі значно раніше використовували тоталітарні режими, він вповні застосовний. Так, депортації цілих народів, до яких вдавався уряд колишнього СРСР, повністю підпадають під поняття «етнічна чистка». (Принагідно зазначимо, що іншими були виправдовувальні нарації, але наслідки нічим не відрізнялися). Дії нацистів також можна позначати цим терміном, оскільки масові знищення ґрунтувалися на ідеї очищення Рейху від «етнічного бруду».

Коли вибухнула війна в колишній Югославії, західні масмедіа прийняли термін «етнічна чистка» (сербською «etničko čišćenje») як новий термін у висвітленні звірств, скоєних там у 1991–1995 рр. У науковому дискурсі термін спочатку підхопили історики та соціологи, а згодом він увійшов до поняттєвого апарату багатьох гуманітарних дисциплін. Перша хвиля його використання спостерігається в англійськомовних працях, що висвітлювали події в колишній Югославії та Східній Європі. Пізніше з'явилися публікації, де йшлося про неєвропейські спільноти, такі як Індія, Палестина чи Америка.

І хоча іноді можна натрапити на твердження, що етнічні чистки як репресивна практика відомі з давніх-давен, насправді такі трактування є досить довільними й розмивають саме поняття. На нашу думку, слід говорити про етнічні чистки як про політичні репресії на відрізку, який починається з ХХ століття. Щоб аргументувати свою позицію, пошлемося на те, що етнічна чистка як репресивна практика, коли йдеться про її передумови, має спиратися на дві властивості суспільства. По-перше, воно має позиціонувати націю як осередок держави. По-друге – сучасною мовою – мати адміністративний ресурс, який буде здійснювати масові переміщення населення. І в такому тлумаченні обидві передумови етнічних чисток виникли лише в другій половині ХІХ століття.

Етнічні чистки завжди спрямовані на певну конкретну групу, визначену на основі її національності та/або етнічної належності. Групи чи окремі особи зазвичай не мають можливості змінити етнічну належність, визначити себе як представника іншої етнічності, аби запобігти виселенню, тому ця форма утиску постає як тотальна. Мета цієї репресивної практики – назавжди вигнати тавровану спільноту з території, на якій вона проживає. Повноваження вирішувати, хто є частиною цієї групи, належить владним групам, які, власне, і здійснюють увесь процес масового переміщення. Підкреслимо: зміст ідентичності визначається зовні, він примусовим чином накладається на спільноту та окремих її членів, а факт неприйняття цієї ідентичності жодним чином не позначається на соціальній динаміці та інтеракціях, що її забезпечують.

Як уже зазначалося, етнічні чистки – це практика, тому вони завжди є організованими і потребують виконавчого ресурсу, який здійснює погрози, виселення, забезпечує й контролює масове транспортування, розшукує тих, хто намагається уникнути виселення. Очевидно, не весь репертуар таких дій можна простежити в конкретних випадках, але етнічна чистка – це раціонально спланована репресивна адміністративна практика, якою потрібно керувати «зверху». І саме цим вона відрізняється, скажімо, від погрому чи різанини, які також є формами міжспільнотного/міжетнічного насильства.

Ще однією визначальною характеристикою (окрім наявності наміру і технологічності) етнічних чисток є їхня просторовість (у сенсі географічної територіальності). Етнічні чистки завжди охоплюють великі території, а переміщення відбувається на великі відстані. Це важливо тому, що переміщення етнічної групи пов'язане з наявністю чітких уявлень про територію, куди можна її відправити, оскільки та територія зазвичай позиціонується як «справжня» її батьківщина. Інакше кажучи, це гасло: *забирайтеся туди, звідки прийшли!*

Наявність такої «території історичного походження» є першим маркером, який дає змогу відрізнити етнічну чистку від геноциду. Останній відбувається

«на місці», оскільки здебільшого не пропагується ідея звільнити територію, і що, більш важливо, немає історичної території, куди можна було б перемістити тавровану спільноту. Ще одним критерієм для розмежування етнічних чисток і геноциду є первинний намір: основною метою етнічних чисток було виселення спільноти з певної території; основною метою геноциду – знищення нації (етносу) загалом. І, нарешті, важливою характеристикою етнічної чистки є спроба замінити населення «очищених» територій новими поселенцями і таким чином гомогенізувати демографічну картину, досягти «бажаної етнічної чистоти».

Ідеологічною основою етнічних чисток доволі часто стає націоналізм – як їхня передумова та очевидний мотив. Технологічною основою можна вважати біологізм: відповідно до біологічної концепції нації, меншини сприймалися як шкідливі для «організму» чи «тіла» нації.

Політичною передумовою етнічних чисток стала концепція національної держави, яка найбільш інтенсивно почала «осідати» в політичних структурах західних країн саме на початку ХХ століття. Однак ще в епоху Просвітництва відбувалася кристалізація переконання, що централізована, одномовна держава функціонуватиме краще, ніж традиційні імперії. Крім того, ідея народного суверенітету передбачала набагато тісніші зв'язки між державою і народом, яким вона керує. Не було посередницьких ланок, як у період феодалних режимів, а була пряма підзвітність. Набувала привабливості ідея: якщо громадяни можуть притягнути до відповідальності своїх політичних лідерів, то останні можуть жадати певного роду лояльності.

Ще одним штрихом до політичного портрета цієї ідеї стало те, що в ХІХ столітті уявлення про національну державу було пов'язане з очікуванням, що етнічна різноманітність зникне природним чином унаслідок процесів асиміляції, а всі суб'єкти держави врешті-решт стануть одноманітними: французами, німцями, італійцями тощо. Перші натяки на потребу етнічних чисток виникли тоді, коли з'ясувалося, що ліберальні (а згодом і марксистські) очікування щодо природності асиміляції виявилися помилковими.

Можна зауважити закономірність: що пізніше відбулося утворення національної держави, то більш суперечливим і насильницьким воно було. Тут доречно згадати досвід Франції: після Першої світової війни французьку – централізовану, національну – державу розглядали як взірець того, як належить керувати державою. Але дотримання згаданого принципу привело майже автоматично до конфліктів зі «своїми» меншинами та з іншими країнами. Сам термін «проблеми меншин», який став темою численних міжнародних дискусій і конференцій про світовий порядок після Першої світової війни, маркує «винуватця» тогочасних головних проблем Європи. Хоча додаткові конвенції в Паризьких мирних договорах обіцяли захист меншин у Центральній і Східній Європі, єдиним правом меншин, яке справді було ефективно реалізоване на практиці, було «право вибору» на міграцію до зовнішньої національної держави в разі зміни кордонів, як-от після Сен-Жерменського, Тріанонського і Нейїського договорів. Більше того, у Нейїському договорі параграфи, у яких йшлося про захист меншин, уже поєднувалися з положеннями про їхню «еміграцію». На папері переселення мало бути добровільним, але Нейїський договір набув обов'язковості після того, як меншини почали чинили опір. Отже, з часом переміщення отримало пріоритет над захистом, оскільки головною метою стала гомогенізація новостворених національних держав.

Нарешті, треба взяти до уваги й ту роль, яку відіграли особливості демографічної політики. Уже наприкінці XIX століття європейські держави (першою з них була Німецька імперія) почали маніпулювати демографічним складом спірних прикордонних регіонів. У цей час (і пізніше) в політиці різних національних держав у міжвоєнний період основним засобом гомогенізації було розселення додаткових груп. Коли кордони змінилися, ці групи відразу стали небажаними й були змушені переміщуватися на інші території.

Етнічна інженерія, що лежала в основі конструювання таврованої ідентичності, залежала від статистики, від точності підрахунків населення та чіткості розмежування між титульною нацією і меншинами. Важливим нюансом є те, що з 1870-х років демографічна статистика як інструмент

конструювання простору соціальності формувалася не лише в Європі, а й у країнах, які на той час вважалися відсталими. Як свідчать тогочасні статистичні дані населення, кожна «душа» (і навіть новонароджена дитина) вносилася до реєстру за багатьма показниками, зокрема й за національністю. До того ж на межі ХІХ–ХХ століть британці наполягали на «етнологічних аргументах» під час проведення кордонів національних держав на постімперських територіях, зокрема в Південно-Східній Європі. Таким чином національна належність була об'єктивована, а групи, класифіковані на основі національної належності, могли наділятися різними ресурсами (Довгаль, 2017).

Можемо стверджувати, що наслідком процесів етнонаціоналізації стало конструювання ідеологем суверенності, самобутності, обраності історичного шляху, особливих якостей етносу, а також обґрунтовувалося не лише право на рідну мову і рідну територію, а й реалізувалася політика досягнення етнічної однорідності шляхом застосування політико-правових та адміністративних заходів і системи різноманітних заборон, обмежень або вбивств. Усі ці уявлення сукупно можна узагальнити терміном «європейська модерність». І саме вона, на нашу думку, просунула на перший план політичної арени ідею етнічних чисток.

Звернімося до короткого історичного екскурсу, щоб побачитися, як відбувалася *політизація етнічності* і які інтервенції в порядок соціальності призводили до конструювання таврованої ідентичності.

В історії етнічних чисток у ХХ столітті можна виокремити чотири основні періоди. Перший тривав від Балканських воєн 1912 р. до Лозаннського договору 1923 р. І якщо його порівнювати з пізнішими репресивними практиками, то кількість людей, переміщених протягом цього періоду, була мінімальною. Але в цей період остаточно сформувалася ідея, що *етнічні чистки є засобом стабілізації міжнародного порядку та окремих національних держав*. Другий період розпочався з Мюнхенського договору 1938 р. і тривав (в умовах панування Німеччини в континентальній Європі) до 1944 р. Історики говорять про два різновиди етнічних чисток у цей період: перший – в умовах

німецької окупації, другий – здійснений країнами-союзниками Німеччини. Третій період став результатом післявоєнного устрою Європи, ухваленого на Тегеранській конференції. Цей період, безперечно, характеризується найчисленнішими етнічними чистками, оскільки він також торкнувся великих територій за межами Європи, особливо Індостанського субконтиненту і Палестини. Четвертий період охоплює першу половину 1990-х років, але він торкнувся лише колишньої Югославії та деяких спірних прикордонних регіонів колишнього Радянського Союзу. З погляду чисельності переміщених осіб і територій цей період виглядає як менш масштабний, однак саме події цього періоду активували досягнення міжнародного консенсусу проти етнічних чисток і реабілітацію деяких депортованих народів.

Наразі представимо короткий огляд політичних подій, що в той чи інший спосіб конструювали різноманітні соціальні практики, які реалізують насильницьке виселення населення за етнічною ознакою з певної території.

Перший період етнічних чисток (1912–1925 рр.). Балканські війни 1912–1913 рр. принесли великі зміни. Відтепер етнічні відмінності відверто домінували над християнсько-мусульманським розмежуванням. Конфлікти між етнічними християнськими націями стали тепер такими ж жорстокими, як і переслідування турків. Етнічні чистки спрямовувалися на доволі велику кількість меншин. Викорінення небажаних меншин поєднувалося з переселенням представників титульної нації. Особливо це було помітно поблизу зовнішніх кордонів, де національні держави проводили жорстку демографічну політику, виправдовуючи її «безпекою територій». Отже, можна стверджувати, що Балканські війни ознаменували початок організованих етнічних чисток: приблизно 900 000 людей були змушені назавжди залишити свою батьківщину внаслідок цих двох воєн.

У 1914 р. Греція та Османська імперія розпочали переговори про добровільний «обмін населенням», який уже може розглядатися як предтечу Лозаннського договору. Початок Першої світової війни призвів до зменшення масштабів вимушеної міграції між Балканським півостровом і Малою Азією,

оскільки кордони тепер були закриті, а всі залучені країни мали інші військові і стратегічні пріоритети. Проте етнічні чистки тривали в інших регіонах Європи. Так, Російська імперія депортувала майже мільйон німців і євреїв, яких вважали потенційними зрадниками.

Побоювання, пов'язані з можливим територіальним розчленуванням, стали причиною геноциду вірмен в османській Східній Анатолії. На відміну від етнічних чисток, вірмен не виганяли на «зовнішню історичну батьківщину», а депортували в Сирійську пустелю або напівпустелю Анатолійського нагір'я. Ця депортація в пустелю, у порожнечу, призвела до понад мільйона жертв і вважається першим геноцидом в історії Європи.

Російська революція, погроми в колишній смузі осілості і тривалі бойові дії на значній території від Литви на півночі до Фракії на півдні Східної Європи змусили ще два мільйони людей залишити свою батьківщину. Хоча згадане масове переміщення не було спланованою етнічною чисткою, воно, на нашу думку, ще більше увиразнило міру вразливості меншин, оскільки засвідчило нестабільність їхнього становища

Переслідування євреїв спричинило дискусії щодо колективних прав меншин у Паризьких мирних договорах. Але ці права були чинними лише для новостворених (або таких, що розширили свою територію) національних держав, розташованих у Центральній та Східній Європі.

Франція доволі завзято реалізовувала таку політику на своїх нещодавно набутих територіях. У колишніх німецьких землях (Ельзас і Лотарингія) населення розподілялося на чотири категорії – від надійних французів і до ненадійних німців. Майже 150 000 людей категорії «D» (до якої належали переважно німці) були витіснені за Рейн. І хоча це була лише третина тих, кого вважали німцями, французьке «*épuration*» в Ельзасі встановило негативні стандарти ставлення до меншин у просторах соціальності міжвоєнного періоду.

Під орудою західних держав на Паризькій мирній конференції було створено ще один прецедент. Болгарія у 1919 р. змушена була підписати мирний договір, одним із пунктів якого стала угода про «взаємну еміграцію»

(грецької меншини в Болгарії та болгарської меншини в Греції), і цю угоду тоді інтерпретували як «захист меншин». Севрський договір таким самим чином регулював переміщення греків і турків, що проживали по обидва боки майбутнього кордону в Малій Азії.

Хоча за умовами Нейїського договору еміграція мала бути добровільною, проте сценарій змінився з прибуттям біженців з Малої Азії. Грецький уряд навмисно розмістив біженців на спірних прикордонних територіях Греції з Болгарією, що порушило місцевий соціальний та етнічний баланс. Ліга Націй, яка в 1925 р. аналізувала причини масового насильства, дійшла висновку, що еміграція є ліпшим рішенням, аніж захист меншин. Приблизно 100 000 болгар (майже половина слов'яномовної меншини) змушені були залишити Грецію, і 50 000 греків покинули Болгарію. Лозаннський договір ще більше загострив ситуацію: Греція і Туреччина домовилися про обов'язковий обмін меншинами, тому всі мусульмани повинні були залишити Грецію, а всі християни – Туреччину.

Лише в другій половині 1920-х рр. масові переселення почали згасати. Фактично, Лозаннський договір показав, що обов'язкове масове переміщення населення – *ultima ratio*, однак ефективний засіб стабілізації міжнародного порядку національних держав.

Етнічні чистки під владою нацистів. Німеччина (1938–1944 рр.).

Другий період етнічних чисток розпочався з моменту підписання Мюнхенського договору 1938 р. Політичним наміром для договору були намагання зупинити нацистську навалу, а для цього Німеччині було дозволено анексувати прикордонні території Чехословаччини. Проте наслідки Мюнхенського договору виходять далеко за межі ситуації із судетськими німцями: європейські держави вирішили встановити новий мирний порядок для Європи, а саме: держави (і суспільства) мають бути розділені етнічними кордонами. Меншини були поставлені перед вибором: емігрувати чи асимілюватися. Захист меншин – як центральна ідея Паризьких мирних

договорів – поступово випаровувався з політичного дискурсу, залишалося лише «право вибору».

Держави-підписанти передбачали, що Чехословаччина та Угорщина повинні домовитися про новий кордон протягом трьох місяців. Цей новий європейський порядок призвів до першого раунду обов'язкової масової міграції.

Ідеї Адольфа Гітлера про «європейську безпеку» для центральної і південно-східної частин континенту ґрунтувалися на схожих передумовах: створення етнічних кордонів на основі «обміну населенням» або одностороннього переміщення населення. Між 1938 і 1941 роками Німецька імперія значно розширила «Lebensraum» («життєвий простір») для німецького народу, звільнивши території від слов'янських етносів та примусивши їх до масових переміщень. Євреїв на окупованих землях спіткала ще гірша доля: масові розстріли, депортація і, зрештою, масштабне вбивство в таборах смерті. У Південно-Східній Європі, яка на той час була здебільшого під владою Німеччини або країн-союзників (Угорщини, Хорватії, Словаччини, Румунії та Болгарії), ідеї Гітлера про європейську безпеку втілювалися в життя шляхом двосторонніх домовленостей про обмін населенням або одностороннє переміщення. Головною ареною Гітлера для етнічних чисток, здійснюваних німцями, стали території, анексовані у Польщі; передбачалося витіснити польське населення і замінити його німецькими «переселенцями». Це також було основною мотивацією різноманітних угод з Італією, країнами Балтії, Радянським Союзом і Румунією. Влітку 1939 р. Гітлер оголосив про перші плани «Heim ins Reich» («Батьківщини для імперії»). Загалом з осені 1939 р. до весни 1941 р. близько 365 000 польських громадян були змушені залишити свою батьківщину. Схожа ситуація була в Північній Словенії, звідки передбачалося витіснити 260 000 словенців.

Причини обмеженості етнічних чисток були переважно практичними. Нацистська влада не знала, що робити з переселенцями, оскільки вони не могли забезпечити себе притулком, їжею та роботою. Другою причиною була

необхідність збереження військової економіки та підготовка майбутнього нападу на Радянський Союз. І, нарешті, знищення європейського єврейства виявилось для нацистської Німеччини ідеологічно більш значущим. Проте масові етнічні чистки інших європейських народів на практиці здійснювалися одночасно: потяги, які везли євреїв у концтабори на сході, а потім транспортували поляків та інші групи для примусових робіт на захід. За різними версіями, «Generalplan Ost» німецького уряду передбачав виселення близько 45 млн людей у Східній Європі (10 млн лише на анексованих польських територіях). Крім того, вигнання поляків супроводжувалося масовими вбивствами. Уже під час нападу на Польщу було розстріляно близько 50 000 мирних жителів, опір подальшим переміщенням карався смертною карою.

Отже, етнічні чистки вже мали відверто геноцидний характер. Крім надзвичайної жорстокості, нацистські етнічні чистки були специфічними за критеріями відбору: на наявність расових ознак перевіряли не лише людей, яких витісняли з обжитих земель, а й тих, кого переміщували їм на заміну, що уповільнило темпи планової германізації анексованих польських територій та призупинило етнічні чистки поляків. Країни-союзники були менш «вибагливими» і, за винятком євреїв, використовували переважно національні критерії відбору.

Німецька політика етнічних чисток мала далекосяжні політичні наслідки. Уже в 1940 р. Польща і Британія дійшли висновку, що спроби германізації Західної Польщі потрібно зупиняти. Проте від ухвалення рішення до його реалізації минуло, як ми знаємо, чимало часу.

З погляду соціальної психології можна зафіксувати значущий наслідок. Етнічні чистки зруйнували соціальні зв'язки в межах місцевих спільнот. Після досвіду німецької окупації мирне співіснування німців з поляками в раніше «змішаних» містах і селищах виявилось неможливим.

З погляду чисельності «перевпорядкування» Європи шляхом етнічних чисток було набагато ефективнішим на територіях, якими керували країни-

союзники нацистської Німеччини. Як уже зазначалося, Мюнхенська угода містила положення про створення етнічного кордону між Словаччиною та Угорщиною. Прибуття переселенців-біженців істотно порушило місцевий баланс. Наприкінці 1938 р. – на початку 1939 р. щонайменше 50 000 чехів були змушені переселитися зі Словаччини на чеські землі, які незабаром були окуповані нацистською Німеччиною. За першою Віденською угодою влітку 1940 р. була друга, і цього разу етнічний кордон було встановлено в Трансільванії. Близько 370 000 румунів та угорців, які жили по «не той» бік нового кордону, змушені були змінювати місце проживання. Формально – мігранти скористалися «правом вибору», де-факто – переміщення було вимушеним. Етнічне «перевпорядкування» продовжилося, коли нацистська Німеччина ввійшла у квітні 1941 р. в Югославію.

Тут важливо зазначити, що етнічні чистки були пов'язані з масовим насильством і вбивствами. Дехто вважає, що кількість постраждалих була б значно більшою, якби не планувався напад на Радянський Союз. Хоча чистки в цей період тривали, – нехай, можливо, і в менших, обмежених масштабах, – вони створювали тотальну атмосферу страху й напруженості.

Особливим випадком в історії етнічних чисток цього періоду є Незалежна Держава Хорватія (*Nezavisna Država Hrvatska*). Там мета знищити всіх сербів призвела до відвертого геноциду. На початку червня 1941 р. нацистська Німеччина і Хорватія домовилися про серію етнічних чисток: Хорватія прийме 170 000 словенців, які повинні були залишити частину Словенії, включену до Рейху; Хорватії ж натомість було дозволено виселити таку саму кількість сербів. Проте вже влітку 1941 р. події вийшли з-під контролю. Фашистські усташі, які керували Хорватією, не змогли організувати виселення небажаного населення, тому залучили найбільш радикальних націоналістів, щоб змусити сербів залишити території. Церкви, у яких намагалися сховатися люди, підпалювали, а тих, хто не вмів плавати, заганяли в річку. Вигнанці прибули до Сербії пограбованими, переживши тортури і страждання від голоду. Оскільки

німецька влада в Сербії не могла впоратися з цією гуманітарною катастрофою, але боялася посилення сербського опору, вона просто закрила кордон.

Згодом усташі перетворили табори для сербських поселенців на концентраційні табори. За підрахунками, зробленими хорватськими і сербськими істориками, у 1941–1944 рр. у Незалежній Державі Хорватія було знищено щонайменше 330 000 сербів (значна кількість загинула в таборах смерті). Такі масштаби демонструють, що цей випадок етнічних чисток переріс у справжній геноцид.

Гітлерівське бачення європейської безпеки призвело до етнічних чисток, від яких постраждало щонайменше два мільйони людей. У створенні нового європейського порядку нацистській Німеччині спочатку допомагав Радянський Союз, хоча ідеологія в нього була іншою: Йосип Сталін орієнтувався на соціальну гомогенізацію, основним інструментом якої були політичні репресії. Депортація різних груп меншин між 1936 р. і 1941 р. ґрунтувалася або на військових міркуваннях і «параної безпеки», або на знищенні соціальних еліт новонадбаних західних земель. Найбільше постраждали країни Балтії і колишні східні території Польщі, звідки зусиллями НКВД було депортовано 330 000 осіб.

Радянський Союз змінив свою політику після нападу нацистської Німеччини, розпочавши відверто каральні і відверто етнічні депортації. Перший удар було спрямовано на поволзьких німців.

Радянські етнічні чистки досягли максимуму в 1944 р. і торкнулися багатьох етносів (насамперед на територіях Кавказу і Криму). Ідеологічною основою цих чисток були звинувачення в зраді та колабораціонізмі. На відміну від політики європейських національних держав, депортації не базувалися на утопії етнічної однорідності. Після відступу німецької армії в 1943–1944 рр. радянська держава депортувала кримських татар, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, карачаївців і турків-месхетинців до Центральної Азії, бездоказово висунувши їм звинувачення в «колективній зраді». Крім того, з 1944 р. по 1953 р. низка народів – курди, хемшили (вірмени-мусульмани), греки, болгары,

вірмени з Чорноморського регіону, іранці – були депортовані з радянських прикордонних районів у Криму і на Закавказзі. Нині є докази того, що Сталін за кілька місяців до своєї смерті в березні 1953 р. справді міг планувати депортацію до Сибіру всього єврейського населення СРСР.

Отже, етнічні чистки в період 1938–1944 рр. торкнулися, за приблизними підрахунками, близько 6 млн людей і назавжди змінили етнічну карту Європи. Вигнання та депортації посилили палітру міжетнічної ворожнечі й остаточно унеможливили повернення до статус-кво, що склався до 1938 р.

Іншим і, мабуть, найважливішим результатом усіх цих «війн у війні» було закріплення переконаності в тому, що мир у Європі можна забезпечити лише за умови, що він базуватиметься на етнічно однорідних національних державах.

Етнічні чистки і післявоєнний європейський порядок (1944–1948 рр.).

На Тегеранській конференції 1943 р. було вирішено пересунути кордони Польщі на захід, а поляки, що мешкали на схід від майбутнього польсько-радянського кордону, мали емігрувати до післявоєнної Польщі. У 1944–1945 рр. тривали дискусії щодо польських кордонів, що водночас визначало й кількість поляків і німців, які підпадали під переселення. Результатом цих дипломатичних дискусій, як і в попередніх випадках, стала ескалація територіальних і демографічних масштабів етнічних чисток. У той час як плани 1943 р. передбачали переміщення від п'яти до семи мільйонів німців, у 1945 р. стало очевидним, що реальні масштаби будуть удвічі більшими. Такі масштаби викликали запитання у британського та американського урядів, проте Сталін стверджував, що більшість німців «уже втекла» від Червоної армії і що лише незначна їх кількість залишилася в Польщі.

У вересні 1944 р. комуністичний уряд у Любліні уклав «евакуаційні договори» з Українською, Білоруською та Литовською радянськими республіками про взаємний обмін меншинами. Унаслідок цих домовленостей приблизно 1,5 млн поляків було переселено на захід, а 480 000 українців – з післявоєнної Польщі до Радянського Союзу (ще 150 000, які чинили опір, були

депортовані в межах Польщі в 1947 р.). Прибуття польських «репатріантів», як їх називали навесні 1945 р., відповідно, ініціювало виселення німців.

Величезна кількість переселенців створила хаос у британській, американській та радянській зонах окупації, які вже заповнили біженці війни, що спонукало союзників обмежити й контролювати етнічні чистки. Водночас було ухвалено рішення про «передачу» всіх німців, які мешкали в Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Однак умови «впорядкованого та гуманного» переміщення не дотримувалися. Умови життя німців, які ще залишалися в Польщі і Чехословаччині, як і організація перевезень дещо поліпшилися після того, як британська та американська окупаційні влади уклали угоди з Польщею і Чехословаччиною на початку 1946 р. Але попри це багато людей прибували хворими, виснаженими і травмованими.

Сталіна вважають натхненником безпрецедентних етнічних чисток. Проте варто взяти до уваги, що саме «велика трійка» узгоджувала між собою ідею, що післявоєнний порядок Європи – знову-таки – має будуватися на однорідних національних державах. Реалізація цієї ідеї призвела до того, що лише в Європі етнічні чистки 1944–1948 рр. зірвали з місця близько 20 млн людей.

Крім того, у цей період етнічні чистки змістилися в регіон британських колоній, які стали головною ареною для цих подій у 1947–1948 рр. Майже 12 млн мусульман, індусів і сикхів змушені були покинути обжиті території після того, як відбулося розмежування Індії і Пакистану.

І знову європейська концепція національної держави була ключовою в конструюванні порядку соціальності. Пакистан мав бути мусульманською державою, і відокремлення мало сенс лише за умови гомогенізації населення (принаймні в релігійному плані).

Отже, хоча Європа була головною ареною етнічних чисток у ХХ столітті, колоніальне мислення та відповідні практики справили потужний вплив на весь світ. Британці в 1937 р також запропонували розділити Палестину між євреями і арабами. Тоді було заплановано переселити майже 200 000 осіб, більшість із

яких були арабами, однак останні почали чинити інтенсивний опір, що загальмувало реалізацію намірів.

Ізраїльсько-арабська війна 1948 р. актуалізувала проблему можливості існування національної держави, у межах якої мешкає значна за чисельністю етнічна меншина. В обох регіонах міжобщинні контакти були насправді жорстокими конфліктами, що призвело до мовчазного схвалення етнічних чисток як засобу створення стабільної національної держави

Початок холодної війни призвів до розмежування світу за політичними мотивами: західні держави поновили дискурс прав людини, що мало виконувати функцію вододілу між «цивілізованим світом» і «комуністичним режимом». Іншим важливим завданням стало запобігання майбутнім геноцидам та конструювання відповідного інструментарію.

І хоча переміщення населення не інтерпретували як геноцид у перші повоєнні роки, Конвенція ООН проти геноциду містила окремі характеристики етнічних чисток (виокремлення однієї конкретної групи для переслідування, її виселення з обжитих територій, знищення її матеріальної власності і культури тощо). Через це інтенсивність етнічних чисток у післявоєнний період значно зменшилася.

У результаті руху 1968 р. і згодом у 1970–1980-х рр. дискурс прав людини та прав меншин став потужним інструментом регулювання світового порядку. Привиди війни відійшли в минуле. Тим більшим був шок, коли з розпадом СРСР і Югославії розпочався новий період етнічних чисток.

Етнічні чистки в Югославії 1991–1995 рр. Під час «війни за югославську спадщину» республіки, які прагнули до незалежності, наполягали на наявних кордонах федеративної Югославії, тоді як С. Мілошевич і його союзники прагнули змінити ці кордони, щоб у такий спосіб збільшити сферу влади. Етнічні чистки використовували як засіб придушення реального чи потенційного опору та утримання контролю над спірними територіями. Однак варто зауважити: ці події розгорталися після Нюрнберга, а тому ставлення до етнічних чисток як інструменту створення національної держави вже було

іншим. Коли політична влада була беззаперечною, вона також контролювала співіснування меншин та практики їхньої взаємодії. Звичайно, радикальні націоналісти відверто підтримували ідею виселення меншин зі спірних територій ще в 1991 р., проте між ідеєю і її реалізацією збіг певний час. Події 1991–1992 рр. спричинили подальшу ескалацію насильства і застосування етнічних чисток на спірних територіях. Підрахунки Центру досліджень і документації (Istraživačko dokumentacioni centar, 2022) у Сараєво свідчать про те, що кількість жертв становить приблизно 100 000 осіб. Проте ці дані наразі вважають значно применшеними.

Для розуміння подій, що відбувалися, звернемо увагу на важливий факт: у той час як боснійські мусульмани зазнали найбільше жертв серед цивільного населення, сербські втрати стосувалися комбатантів і людей, розстріляних їхніми власними військами під час облоги міст. Отже, асиметрія характеру війни кардинальним чином позначилася на жертвах. Добре оснащені сербські солдати розпочали бойові дії проти мусульманського населення, яке навряд чи могло чинити збройний опір після розпуску югославської армії і міжнародного ембарго на зброю Боснії і Герцеговині.

Ще одна відмінність між попередніми періодами етнічних чисток і тими подіями, що розгорталися в тогочасній Югославії, полягає в тому, що здійснювалися спроби репатріації біженців, однак результативність цих практик була низькою, оскільки значна частина біженців не бачила свого майбутнього в Республіці Сербській.

Спрацювала закономірність: після насильницької зміни етнічного балансу на тій чи тій території відновити попередній порядок соціальності на них дуже важко. Або й загалом неможливо. Наголосимо, що ці етнічні чистки набули жахливих масштабів: Боснію і Герцеговину змушені були покинути приблизно два мільйони осіб, тобто майже половина населення. Більшість переміщень відбулася в 1992 р. протягом дуже короткого проміжку часу. Це робить асиметрію між військовою могутністю і цивільним населенням у Європі ХХ століття ще більш рельєфною. Також слід зауважити, що інтерв'ю з

учасниками бойових дій після війни показали, що основним мотивом їхніх дій був захист сім'ї, друзів, родичів, яким, як стверджувала пропаганда, загрожували хорвати-неофашисти та ісламістські боснійці-мусульмани.

Перша різанина під час війни в Хорватії сталася в Гліні (1991 р.), у тому самому місті, де влітку 1941 р. усташі вперше спалили православну церкву з людьми, які шукали в ній захисту. Найбільш відомим злочином стали події в Сребрениці, яка була зоною найжорстокішого військового протистояння під час «гарячої фази війни» 1993 р. Проте більша частина етнічних чисток у 1991 р. в Хорватії і 1992 р. в Боснії були «превентивними», їхньою метою було передусім досягнення тривалого військового і політичного домінування.

Ми ще повернемося до подій у Сребрениці. Але спочатку подамо стислий подієвий нарис загального контексту. Можна виокремити першу фазу етнічної чистки, яка мала охопити територію сепаратистських регіонів Хорватії та Боснії і Герцеговини. Навіть після того, як було досягнуто військового домінування, чинилося багато насильницьких злочинів, включаючи зґвалтування і спричинення каліцтва. Ці злочини часто вчиняли публічно, щоб посилити атмосферу страху для тих, хто залишився. Друга фаза була пов'язана радше з воєнною ситуацією і стратегічними цілями. Представників меншин, які залишилися, а також інше «вороже населення» на спірних територіях примушували до переміщення, оскільки в такий спосіб намагалися укріпити лінію фронту і запобігти атакам партизанів. У цей час Центральна Боснія та частина Герцеговини були охоплені новою хорватсько-боснійською війною. Після періоду відносної стабілізації лінії фронту в 1995 р. відбувся останній раунд етнічних чисток, під час якого найбільше постраждала Країна в Хорватії, звідки хорватська армія вигнала сербів, і Східна Боснія, де серби ставили за мету ліквідувати решту мусульманських анклавів, щоб отримати якомога більше території. Саме тоді сталася найстрашніша різанина війни: у Сребрениці загинуло майже 8000 мусульман. Цим злочином проти людяності, найстрашнішим у цій війні, злочином, який згодом було кваліфіковано як геноцид, лідери боснійських сербів хотіли продемонструвати, що Східна Боснія

належить їм. Незважаючи на міжнародний резонанс, вони досягли успіху. За Дейтонською мирною угодою Сребрениця відійшла до Республіки Сербської.

І тут постає питання, яке істотною мірою позначилося на світових практиках ведення збройних та військових конфліктів. Чи може міжнародне засудження звірств у Югославії стати надійним інструментом превенції майбутніх етнічних чисток чи актів геноциду, як у Сребрениці? У Косово НАТО втрутилося, щоб не допустити повторення боснійського сценарію. Однак Захід не запобіг переслідуванням і втечі сербської меншини, а також погромам, які відбулися у 2004 р.

Війна в Руанді схиляє, на жаль, до песимістичних прогнозів. Російське вторгнення в Україну зробило ці прогнози жахливою реальністю.

Підсумуємо відтак особливості етнічних чисток як репресивних практик, застосовуваних протягом минулого століття.

Отже, етнічні чистки: 1) передбачають переважно примусове «вигнання без наміру вбивства», проте можуть супроводжуватися тією чи іншою мірою навмисними масовими вбивствами; 2) здійснюються окремими структурами (поліцією безпеки, спеціально створеними загонами) або передбачають різні ступені «масової народної мобілізації», тобто відповідним чином налаштованих місцевих жителів; 3) можуть бути частковими або повними; 4) таврований етнос може бути висланий за кордон (нібито на його «рідну землю») або переселений на іншу територію; 5) можуть відбуватися як під час воєнного конфлікту, так і в мирний період.

Слід також звернути увагу на те, що в різних історичних контекстах, залежно від політичної мети, етнічні чистки як відверте переміщення населення можуть поєднуватися з іншими формами контролю над меншинами, такими як етнічне «розчинення» (переселення членів «правильних» етнічних груп у регіони, де переважають тавровані етноси групи), етнічна консолідація (територіальна концентрація розпорочених етнічних груп та згладжування відмінностей між локальними групами етносу) і примусова асиміляція.

4.2. Депортації. Конструювання політичної недовіри. Радянські практики етнічного терору

Радянські етнічні чистки – щодо них у науковому дискурсі частіше вживають термін «депортація» – не супроводжувалися явними навмисними вбивствами. Однак депортації поєднувалися з арештами, ув'язненням у таборах, важкими умовами переміщення, які ставали причиною високої смертності. Крім того, депортації проводилися неймовірно швидко, а тому причиною смертей ставали голод і хвороби (як під час, так і після депортації): вони знищували людей і після переміщення, тому що депортованих розміщували в спецпоселеннях, де умови виживання були надзвичайно складними.

Депортація як практика примусового переміщення (виселення) небажаних осіб або груп людей, етносів, народностей з певної території протягом історії була ключовим засобом відділення своїх від чужих, бажаних від небажаних, гідних від негідних. Отже, як і інші практики вигнання та переміщення спільнот, депортація завжди була сутнісно пов'язана зі встановленням та збереженням належності до суспільства. У СРСР депортації здійснювалися за двома основними ознаками: соціальною, коли під примусове виселення підпадали – за визначенням влади – «соціально небезпечні елементи» (козаки, куркулі, «вороги народу»), та етнічною, коли під примусове переселення застосовувалося – за визначенням більшовиків – до «політично неблагонадійних» народів (Білас, 1994; Матвеев, 2013).

П. Полян, характеризує соціальні та етнічні депортації з 1920-х по 1950-ті роки, веде мову про 52 депортаційні кампанії і 130 депортаційних операцій у межах цих кампаній (Полян, 2001). А з-поміж 52 депортаційних кампаній 38, або 73%, були етнічними. Є дані, що жертвами внутрішніх депортацій у СРСР, тобто депортованими особами, стали понад 6 млн людей (Сталинские депортации, 2005, с. 13).

Дослідження історії депортацій, здійснене В. Волтерсом (Walters, 2002), показує, що ще в стародавньому світі вигнання було формою покарання. І доволі часто воно застосовувалося до тих осіб, яких засуджували за політичні злочини. Більше того, не лише окремих осіб, а й цілі групи виганяли в межах імперій на підставі релігійної невідповідності чи політичної нелояльності.

Наголосимо, що колективна депортація, – на відміну від споріднених практик на зразок виселення внаслідок поразки у збройному конфлікті, – становить специфічну характеристику західноєвропейської цивілізації, хоча окремі такі епізоди траплялися й в історії синських спільнот. Ранніми прикладами є масові депортації в межах Новоасирійської і Вавилонської імперій. За часів римлян «deportation» означало вигнання в якесь віддалене місце в межах імперії, зазвичай на острів; у більшості випадків це покарання застосовували до окремих осіб, але іноді його застосовували і до спільнот. Від раннього Нового часу європейські країни, які володіли заморськими колоніями чи віддаленими провінціями, депортували туди злочинців. Згадаймо, наприклад, депортації до Австралії, Сибіру чи Французької Гвіани. У перших двох випадках депортація забезпечувала колонії робочою силою. Схожі практики відомі і в ісламських культурах. Наприклад, мамлюкський султанат вислав офіцерів у віддалені місця свого королівства. Турки-османи неодноразово віддавали накази про примусове переселення з одного місця своєї імперії в інше. Цю практику, відому як «сюргун», могли застосовувати до окремих осіб або груп (мусульман, євреїв та християн). І вона не завжди була покаранням – іноді переселення було способом захисту імперських інтересів, наприклад давало змогу заселити безлюдні території, що пустували з екологічних (посуха, епідемії) або історичних (війни, вторгнення, заворушення) причин. Після завоювання Константинополя в 1453 р. османським військом і перейменування його на Стамбул кілька єврейських громад з Балкан та Анатолії були насильно переселені до нової столиці імперії. Так само після завоювання Кіпру в 1570 р османи проголосили політику «сюргун», щоб забезпечити собі сильніший політичний вплив на острові. Для цього турецькі

селяни і пастухи, а потім кілька туркменських племен були мобілізовані для створення поселень колонізаторів на новозахопленій території. Присутність турків-кіпріотів, запрограмована імперією, набагато пізніше стане виправданням нового часткового вторгнення Туреччини на острів у 1974 р., що призведе до проголошення Північного Кіпру. І якщо згадати синську цивілізацію, то в Китаї заслання до степових кордонів було традиційним покаранням для окремих осіб і сімей, які потрапили в імперську немилість.

Масова депортація, отже, є вигнанням певної спільноти: саме застосовність наказів про видворення до сукупності осіб, а не до конкретної людини, відрізняє масове видворення від інших типів переміщення. Однак, як показує історія, особа, яка належить до такої категорії, іноді може уникнути вигнання (або отримати дозвіл на повернення після вигнання), відмовившись від маркера-стигми, іноді – змінивши свою поведінку, іноді – ідентичність. І тут, на нашу думку, теж є відмінність від етнічних чисток: ідеться про зникнення маркера (як результату соціальної категоризації), а не фізичне знищення людини чи спільноти.

Якщо звернутися до історії, то можна виокремити два основних типи масової депортації. Ці типи розрізняються за підставами, на ґрунті яких вони виникали, і за періодами, у межах яких вони здійснювалися.

У депортаціях першого типу вирішальним був релігійний чинник: іновірців виганяли через те, що вони не належали до «правильної» віри. Варто зазначити, що в більшості цих випадків влада була церковною, а територія, з якої депортували спільноту, була містом, а не королівством. На європейському просторі жертвами таких депортацій здебільшого ставали євреї, яким, однак, пропонували відмовитися від їхньої віри і прилучитися до «правильної» віри. На «окраїнах» християнського світу в такий самий спосіб відбувалася депортація язичників: їм обіцяли, що всі вони будуть охрещені протягом місяця; у тих, хто відмовлявся від причастя, забирали власність і виганяли їх за межі «християнських земель».

У депортаціях другого типу певну категорію людей висилали публічним указом світської влади за межі королівства (згодом держави) і її причиною був «згубний вплив», який ця спільнота, імовірно, чинила на соціальні устої, державний устрій чи віру. Наприклад, причиною вигнання мусульман з Кастилії і Леона в 1502 р. були звинувачення в тому, що вони підривали міцність віри щойно навернених християн. Підставами, з огляду на які євреїв було вигнано з Папської області в 1569 р., були звинувачення в лихварстві і чорній магії. Протестантів, вигнаних із Зальцбурга в 1731 р., звинуватили в заколоті та повстанні, а єзуїтів, вигнаних з Іспанії в 1767 р., – у різних діях, що завдавали шкоди державним інтересам. Нарешті, у 1833 р. вигнання мормонів з округу Джексон (Міссурі) виправдовували міркуваннями захисту суспільної моралі.

Отже, можна говорити про те, що коли конструюється тавро як основа масової депортації спільноти, вона зазвичай містить визначення шкідливих дій, які виправдовують вигнання. Технічним аспектом цієї репресивної практики було надання певного «пільгового» періоду, який давали потенційним вигнанцям до того, як депортація розпочнеться. Тривалість цього періоду була різною. Ломбардійцям було надано три місяці (Італія, 1268 р.). Моріски мали залишити місця свого проживання протягом трьох днів (Іспанія, 1609 р.). Гугенотським пасторам, які вирішили покинути Францію після скасування Нантського едикту в 1685 р., було надано п'ятнадцять днів. Протестантам, що повинні були залишити Зальцбург у 1731 р., надавалися різні терміни залежно від їхніх статків, причому найбідніші з них мали один місяць, а найбагатші – три.

Важливим епізодом, на нашу думку, є масова депортація в Японії протягом 1587–1614 рр., під час якої країну мали залишити католицькі місіонери, а також японці, що прийняли християнство. Влада стверджувала, що християни, які прибули до Японії, мали намір змінити уряд країни та заволодіти землею, а тому вони – зародок великого лиха, і його необхідно знищити. Місіонерам

надали двадцятиденний період, протягом якого вони повинні були залишити країну.

А втім, імператорський Китай і досучасна Індія не були тими владами, які регулярно застосовували групове вигнання спільноти, тобто депортацію. Очевидно, є певна «вибіркова спорідненість» між типами політичної організації, з одного боку, і видами виселення – з другого. Якщо депортація була типовою для імперій, а остракізм як політичне вигнання застосовували в містах-державах, то групове вигнання спільноти простежується як практика державної системи, що зароджувалася в Європі, – системи, яка є однією з відмітних рис європейської цивілізації.

Сумісність цієї системи з груповим вигнанням спільноти очевидна. Вигнання було можливим через відносно обмежені територіальні розміри європейських держав, які тоді зароджувалися. Однак депортація як репресивна практика в системі новопосталих держав дозволяла «вигнанцям» з однієї держави вільно мігрувати до іншої (чи інших). Тому вигнання за цих обставин наближалось до «безстрокового» в межах європейської цивілізації, а з погляду вигнанців вигнання було менш жахливою формою переслідування, ніж різанина. Наприклад, наприкінці XVI століття празький рабин Юда Лоу бен Бецалель зауважував, що епоха вигнання, у яку він жив, була більш-менш стерпною, оскільки пов'язані з нею основні страждання полягали лише в «простому вигнанні».

Депортація, отже, поступово замінила різанину як головну (і більш трагічну) репресивну практику контролю над етнічними меншинами.

Слід також зазначити, що депортацію за межі політичної одиниці (певної території) – як регулярну практику управління – постійно використовували лише на католицькому Заході. Одним із пояснень є перетин двох основних подій, властивих католицькій Європі з XII століття. Перша – бачення відродженого, реформованого християнського суспільства, бачення, яке привело до більш чіткого окреслення духовних кордонів християнського світу. Воно поєднувалося з острахом перед певними силами, які мали намір знищити

християнське суспільство загалом. (Згодом, як бачимо, це трансформувалося в ідею національної держави, цілісності якої загрожують етнічні меншини). Другою важливою подією можна вважати тенденцію світських правителів наголошувати на своїй відповідальності за «духовну і фізичну» цілісність своїх держав, і ця відповідальність поставала як «священний обов'язок», що вимагав протистояти загрозам цій цілісності.

У ХІХ столітті практика видворення спільнот зазнала певних видозмін і набула форми примусового виселення, оскільки його все частіше впроваджували з політичною метою на основі національності, територіальної належності та громадянства. Отже, примусове переміщення населення, яке здійснювали за расовою, етнічною або навіть професійною та класовою ознаками, дедалі частіше слугувало демаркації соціальних відмінностей і перекроюванню державних кордонів (Kedar, 1996).

Зв'язок між депортацією, переміщенням і соціальним конструюванням образів меншин – політичних, релігійних, етнічних чи расових – був доведений до крайнощів у ХХ столітті в колишньому СРСР, коли депортація стала визначальною ознакою «великого терору». Так само для нацистів виселення певних національностей слугувало для того, щоб звільнити місце для новоприбулих німців, тоді як євреїв і ромів було депортовано або знищено в таборах смерті.

Чи можна говорити про те, що є якісь істотні відмінності між етнічними чистками і депортаціями радянського періоду? Думаємо, що так. Одним із розмежувань є територіальна ознака: у більшості джерел ідеться про етнічні чистки, коли відбувається цілеспрямоване знищення етносу і лише вторинно – його вигнання за межі країни. Депортацією – з огляду на територіальність – є переміщення етносу в межах країни, проте знищення як окрема самостійна мета не формулюється. Якщо ж говорити про особливості радянських депортацій, то слід звернути увагу на іншу їхню особливість: етнос ставав мішенню не тому, що він заважав гомогенізації населення як інструменту створення національної держави, а висувалися політичні звинувачення у зраді чи колабораціонізмі.

Якщо наявність етнічної ознаки не потребувала доказів, то політична провина їх, навпаки, потребувала. З останнім були великі проблеми.

Етноси, депортовані в період між 1935 і 1938 рр., зазнали непропорційних арештів і масових страт під час Великого терору – до ступеня, який межував з геноцидом. Тому, як і в більшості етнічних чисток, радянська практика депортації також призводила до високого рівня смертності.

Радянські депортації були пропрацьованими й технологічними до безпрецедентного рівня (що також можна вважати специфічною їхньою рисою). Проводилися вони з надзвичайною швидкістю та ефективністю, з участю величезної кількості співробітників міліції в тісній співпраці з посадовими особами, що забезпечували транспорт, житло, продовольство. Інакше кажучи, депортація функціонувала як практика злагодженої взаємодії кількох адміністративних структур (Хаялі, 2013).

Певною мірою на виборі таврованих етнічних груп позначилися і «народні настрої». Радянські депортації розпочалися в середині 1930-х років із часткового виселення окремих етнічних груп із західних прикордонних регіонів, куди в той самий час поселяли демобілізованих із лав Червоної армії. Проте в 1937 р. часткові переміщення перетворилися на тотальне виселення етносів. Це тривало до самої смерті Сталіна.

Радянські депортації були внутрішніми, хоча після Другої світової війни, як уже зазначалося вище, СРСР брав участь і в міжнародних обмінах населенням.

Отже, радянські депортації вирізнялися також і ступенем своєї професіоналізації (включно з професіоналізацією масових вбивств), спрямованістю на повне етнічне виселення, а особливо – тим, що вони були практиками етнічних чисток в умовах миру.

Передумови радянських депортацій. Обговорюючи проблему етнічних чисток, не можна не брати до уваги ще одну важливу змінну: тип політичного режиму, який застосовує етнічні чистки, і цілі, які він при цьому декларує. Якої

політичної мети хоче досягти група інтересів, що конструює таку СКНС у просторі соціальності? Який порядок соціальності вона конструює?

З огляду на сказане вище режими, які інтенсивно здійснювали етнічні чистки, були переважно або національними державами (переважна більшість, зокрема майже всі нові держави Східної Європи), або імперіями, які намагалися перетворити себе на націю (наприклад, пізня Османська імперія). Отже, публічний дискурс спрямовувався на виправдовування етнічних чисток, оскільки вони мали забезпечити етнічну однорідність та підготувати певну демографічну структуру для територіальної експансії. Проте СРСР, не проголошуючи намірів по перетворенню на етнічно однорідну національну державу, тим не менше здійснював масштабні етнічні чистки протягом тривалого періоду часу. Хоча радянські етнічні чистки була явищем 1930-х років, епохи Великого терору, їхні витoki сягають ще 1920-х років.

Відповідно, тут треба звернути увагу на набір більшовицьких концептуальних категорій і практик того періоду, які слугували передумовами депортацій. Найбільш значущою серед них була територіалізація за етнічною ознакою. У 1920-х роках радянська політика відзначалася прихильністю до етнічної проліферації: усім радянським народам, навіть нечисленним, було гарантовано власні території, що привело до формування мережі національних територій, на яких мешкало близько сотні різних національностей. Загалом цю мережу утворювали кілька десятків великих національних республік і областей, кілька сотень національних регіонів (населення 10 000–50 000) і кілька тисяч національних містечок (населення 500–5 000).

Однак не всі етнічні групи були територіально сконцентровані у зручній для встановлення контролю спосіб. У деяких випадках доводилося переселяти представників етнічних груп у компактні поселення для формування власних національних територій, інакше кажучи – проводити політику етнічної консолідації. Найбільша така програма привела до створення єврейської автономної області в далекосхідному регіоні Біробіджан, а також чотирьох єврейських національних областей і сімнадцяти єврейських містечок у Криму і

на півдні України. Ромів та асирійців також було переселено компактно, групами, щоб сформувати національні території. Кочових калмиків у степах Північного Кавказу було переміщено в єдиний національний регіон. Карелів переселяли із центральної Росії, щоб збільшити населення Карельської АРСР, а 25 000 фінських іммігрантів було переселено з Канади та Сполучених Штатів.

СРСР дотримувався принципу, згідно з яким у процесі переселення належало досягти компактного розміщення національних спільнот. Відповідно, у кожному національному районі вільну землю часто резервували для мігрантів, які належали до національної більшості. Ці переміщення населення, наголосимо, влада декларувала як добровільні. Отже, уже в 1920-х роках стали запроваджувати розселення населення за етнічною ознакою.

Утворення значної кількості національних територій, природно, мало величезний вплив на етнічні відносини. Більшовицьке керівництво сподівалося, що їхня політика зменшить етнічні конфлікти завдяки задоволенню національних прагнень і тим самим сприятиме класовій міжнародній солідарності. Насправді це сформувало специфічне ставлення населення до національних територій: окреслювалося право більшості домінувати у «власному» національному регіоні, що й спричинило високий рівень нетерпимості до «національних чужинців»: «Геть з нашого Узбекистану! Їдь у свій Туркменістан!».

Той факт, що сама радянська держава санкціонувала переміщення етнічного населення з метою формування національних територій, природно, посилював і легітимував це ставлення. Проте це відчуття національної винятковості лише за певних умов виходило за межі риторики й призводило до реальних спроб насильницьких «народних» етнічних чисток. «Детонаторами» ставали насамперед конфлікти за землю як національну територію між групами, що різнилися за статусом та етнічними ознаками (Стасюк, 2017). А коли статусні та етнічні категорії накладалися одна на одну, конфлікти між різними статусними групами за володіння землею перепліталися з конфліктами за формування національних територій. Непоодинокими були випадки, коли

національна більшість нової національної території утворювалася зі спільноти, що раніше мала низький статус. Такі спільноти часто намагалися використати свою новонабуту політичну владу, щоб захопити землю тих спільнот, що мали вищий статус, тим самим витісняючи їх з «нової» національної території, – формувалася практика «народних» етнічних чисток.

Найяскравіший приклад «народної» етнічної чистки можна простежити в історії Казахстану. Протягом останніх двох десятиліть царського правління велику кількість слов'янських селян було поселено на землях, які традиційно використовували казахські кочівники. Етнічна і статусна напруженість вибухнула під час кривавого казахського повстання 1916 р. і післяреволюційної громадянської війни. Під час цих конфліктів казахське населення зазнало жорстоких репресій, а російські поселенці захопили ще більше землі. У вересні 1920 р. радянський уряд видав постанову про низку репарацій, спрямованих на примирення місцевого населення, включаючи виселення нелегальних поселенців. Ці реформи, проведені в 1921–1922 рр., призвели до масового вигнання слов'ян-поселенців. Чисельність такого населення в Казахстані скоротилася на 19,5%, що зменшило й посівні площі майже наполовину. Центр швидко втратив контроль над земельною реформою. Несанкціоновані «спеціальні каральні експедиційні місії» нападали на села поселенців. Слов'янським поселенцям висували ультиматум «протягом двадцяти чотирьох годин» покинути місцевість. Процес супроводжувався надмірною жорстокістю і набув характеру помсти.

Наприкінці 1922 р. територіальну реформу було офіційно припинено, але, незважаючи на значні зусилля центральної влади, слов'янських поселенців і далі виганяли зі «своїх» земель як у Казахстані, так і в Киргизії аж до 1927 р. Схожа ситуація була і на Північному Кавказі. Під час царського правління горців (корінні гірські народи) поступово витісняли з більш родючих кавказьких передгір'їв глибше в гори. Їхню землю передавали слов'янським поселенцям. Як і в Казахстані, етнічна напруженість, що виникла, призвела до жорстокого національного конфлікту під час громадянської війни. Першим

актом новоствореної Гірської АРСР у 1921 р. було намагання залагодити ситуацію. За розпорядженням центру почалася ліквідація численних слов'янських поселень, а їхню землю передавали безземельним горянам. Ця акція, природно, посилила впевненість горян, що вся земля належить їм, а отже, привела до збільшення кількості конфліктів. У західних регіонах СРСР виник конфлікт між заможними західними національними меншинами (зокрема, німцями, поляками і фінами, більшість яких належала до дореволюційної поміщицької страти) і місцевим слов'янським селянством. Ця народна ворожнеча призвела до насильства під час громадянської війни, посилення напруженості в середині 1920-х років і відкритого конфлікту в період колективізації (Макаренко, 2014).

Отже, «народна» етнічна ворожнеча зіграла певну роль, коли говорити про витоки радянських етнічних чисток. Через збіг статусних та етнічних поділів із конфліктами за землю і територію в деяких найважливіших національних діаспорах корейці, німці, фіни, поляки стали об'єктом «народної» етнічної ворожнечі. Ця ворожнеча призвела до жорстокого поводження щодо них під час колективізації, що зумовило відтак масову еміграцію. Це змусило місцевих комуністів стигматизувати ці групи. Проте «радянський випадок» є незвичайним, оскільки радянська ксенофобія була *ідеологічною, а не етнічною концепцією* (Токарський, 2013; Головченко, 2014).

Загалом у роки Великої Вітчизняної війни переселення зазнали інгуші, чеченці, балкарці, карачаївці, ногайці, калмики, кримські татари та інші етноси. Основною причиною такої репресивної політики стало звинувачення в колабораціонізмі, поширене на весь народ. Під колабораціонізмом розуміли «усвідомлене, добровільне і навмисне співробітництво з ворогом, у його інтересах і на шкоду своїй державі».

На момент депортації чисельність інгушів становила 134 178 осіб. З них жертвами сталінського терору стали 50 660 дітей, жінок і чоловіків різного віку, які загинули через жорстоке поводження конвою під час транспортування, через голод, холод, епідемії і нелюдські умови проживання в місцях заслання.

На тривалий період інгуші були затавровані статусом «ворогів народу». І лише через роки держава визнала факт таких репресій. Так, згідно із законодавством РФ під репресованим народом розуміють історично сформовану спільноту людей, щодо якої здійснювалася державна політика насильницького переселення, наклепу та ображання людської гідності, зневажання його прав та законних інтересів, руйнування політичних та економічних структур, національно-територіального устрою, стирання традиційної національної культури і мови (Закон РСФСР...). Не знайшли свого підтвердження звинувачення інгушів у пособництві ворогові, що цілком зрозуміло, оскільки територія Чечено-Інгушської АРСР ніколи не перебувала під окупацією німецької армії.

Депортовані народи втрачали рідну землю, можливість мати освітні установи, виховувати і навчати дітей рідною мовою; знецінювалися пам'ятки національної культури, знищувалися театри і національні ансамблі, заборонялися засоби масової інформації (газети, видавництва, радіомовлення тощо) рідною мовою. Також руйнувалися цвинтарі і могили предків, знищувалися національні музеї та бібліотеки рідною мовою і, що не менш важливо, – релігійні споруди (найчастіше це торкалося мечетей і медресе). Окремою проблемою стало те, що було сфальшовано історію етносу, перейменовано міста, села і вулиці. Унаслідок таких заходів було знищено генофонд, підірвано національну незалежність і заплямовано честь народу.

Отже, можна стверджувати, що одним із найскладніших соціально-психологічних наслідків депортації є створювана нею *перервність* в історії етносу, адже демографічна нестабільність може призводити до викреслення із життєвого ряду окремих подій, пам'ять про які успадковується завдяки тяглоті поколінь. Кожен представник покоління грає подвійну роль: він є носієм цієї пам'яті і її транслятором. Такий безперервний процес формує культурну, соціальну, історичну пам'ять народу. Традиції, мова, фольклор, предмети матеріальної культури, культурні цінності є символічним простором накопиченого етнокультурного досвіду, який передається від одних

представників етносу до інших (Stefanenko, Tumgoeva, & Kotova, 2017). А депортовані народи були повністю ізольовані від усіх предметів матеріальної культури, до того ж вони зазнали величезних, непоправних втрат у важливій ланці соціальних інтерацій – вони втрачали шанованих старійшин, які зберігали національні традиції та звичаї. Частина людей похилого віку загинула під час переміщення, а інших було цілеспрямовано знищено (Османова, 2016). Формування уявлень про свою власну культуру в умовах депортації не могло бути повноцінним. Усі найважливіші етнічні маркери, які впливають на цей процес, були з нього вилучені. У результаті у покоління депортованих народів, які виростили на засланні, простежується трансформація етнічної ідентичності.

Отже, насильницьке переселення однієї етнічної групи на територію іншої етнічної групи, що супроводжувалося колосальними культурними втратами, безумовно, позначилося на подальшому розвитку етносу. Культурна пам'ять, як відомо, конструюється на основі історичних повідомлень, що передаються з покоління в покоління, про події минулого певного етносу. Особливо значущою є інформація про трагічні події, негативний досвід, виявлену несправедливість щодо етносу. Повернувшись на батьківщину, депортовані народи не могли повноцінно заповнити свої культурні прогалини: усі архіви, бібліотеки, що колись функціонували, були розграбовані і знищені, архітектурні пам'ятки, навіть цвинтарі – розгромлені. Ідентичність функціонувала як фантомна, намагаючись утримати у свідомості народу із вилученим минулим і туманним майбутнім образ соціальної цілісності.

4.3. Геноцид. За межею людяності. Конструювання етнополітичного насильства

Друга світова війна стала тим поштовхом, який змусив людство звернути увагу на злочини, що скоювали проти цілих народів, а отже, це стимулювало прагнення з'ясувати, які психологічні чинники (як соціальні, так і

індивідуальні) продукують систематичне масове соціальне насильство такого роду, а також спробувати нарешті знайти адекватне пояснення причин скоєння таких злочинів.

Звісно, і до ХХ століття у всесвітній історії відбувалися події, які за суттю своєю були цілеспрямованим винищенням груп людей за певною ознакою. Можемо проілюструвати це наразі біблійними згадками про знищення філістимлян ізраїльтянами, знищення Карфагена римлянами, де загинуло, за різними історичними дописами, майже 150 000 мешканців, а землю було густо посипано сіллю, – щоб нічого тут більше ніколи не могло вирости. Так само можна маркувати і «священну війну проти невірних» під час хрестових походів у XII і XIII століттях (Asbridge, 2013; Phillips, & Edbury, 2003). А ще – криваву облогу Чингісханом у XIII столітті таких міст, як Москва, Київ, Багдад, Самарканд і Пекін (Weatherford, 2004); трагічне масове вбивство гугенотів, більш відоме як «варфоломійська ніч»; завоювання Іспанією Південної Америки; інспіроване державою вбивство євреїв у царській Росії; винагороду на скальпи апачів у Мексиці XIX століття; винищення беотаків у Ньюфаундленді; газові камери у фашистських таборах смерті.

Однак ХХ століття в цьому шереху постає як особливий історичний період. Каталізаторами етнополітичного насильства стали і глобалізація економіки, що призвело до швидкого зростання відмінностей у способах життя між багатими і бідними (Chiot, & Seligman, 2001), і збільшення обсягів поширюваної інформації, що спричинило зростання політичних протестів, масштабні соціальні зміни, які провокували на тлі суспільного хаосу патологічне задоволення психологічної потреби в утвердженні народності, етносу чи племені. Каталізатором неабиякої потужності став і розпад СРСР, що опосередковано позначилося на зростанні суспільної нестабільності у світі і в кінцевому підсумку вияв у масовій бійні в багатьох державах – від Югославії до Сомалі (Suedfeld, 1999).

Зрозуміло, що згадані вище події – далеко не повний такий список. І можна впевнено стверджувати, що жорстокі приклади етнополітичного

насильства не так складно знайти в будь-якому періоді історії людства. Форми таких – здебільшого політично мотивованих – убивств різні. Це можуть бути погроми і різанина, під час яких жертвами стають представники «аутгрупи»; агресія проти окремих осіб (страата іменем держави, покарання за дисидентство) і груп (війна, жертви якої визначаються національно чи географічно); геноцид, коли жертвами стають через релігійну чи етнічну належність до групи (як це було в Німеччині і Руанді); а також систематична політична бійня, жертви якої призначаються політичною ідеологією (як це сталося в сталінському СРСР і Камбоджі).

У ХХ столітті застосування певними групами масованої жорстокої агресії доволі часто буває «вмонтованим» у воєнні дії, що створює додаткову проблемність, коли йдеться про аналіз такої жорстокості, намагання зрозуміти її психологічні (не політичні чи військові) причини. Двома найбільш відомими ілюстраціями тут є бомбардування Дрездена та атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі.

Під час війни факт масового знищення людей отримує в певних дискурсах виправдовувальні (!) нарації, як, наприклад: «заради порятунку власного життя» (з боку групи, що завдала ядерного удару по Хіросімі чи атакувала Дрезден); як «помста за минулі образи та приниження» (дії хуту проти етнічної меншості – народності тутсі); як «політичне рішення заради вищого блага для більшості» (знищення мільйонів євреїв під час Голокосту). Ці акції можуть відбуватися як серія прямих масових вбивств або опосередковано – як бомбардування та ракетні удари, в індустріалізованій формі, такій як депортація чи інтернування. Окремою сторінкою масових вбивств є також систематичне знищення продуктів харчування. Згадаймо голод в Ірландії, спричинений англійцями, або примусове голодування 6 млн українців як інструмент терору з боку сталінської Росії (Голодомор 1932–1933 рр.) (Conquest, 1986).

Отже, у ХХ столітті крива, що показує кількість людських жертв через масові вбивства, екстремально стрибнула вгору. За М. Гілбертом (Gilbert, 2004),

у серпні 1915 р. Енвер-паша повідомив про 300 000 загиблих вірмен. Водночас М. Гілберт посилається на свідчення німецького місіонера Й. Лепсіуса, який стверджує, що було вбито близько 1 млн вірмен. (У 1919 р. Лепсіус підвищив свою оцінку до 1 млн 100 тис. осіб).

Крім 20 млн людей, які загинули в східноєвропейських війнах, у період між 1933 і 1945 роками нацисти знищили близько 6 млн євреїв, 5 млн слов'ян, від 600 тис. до 1 млн 500 тис. ромів (Power, 2002). Сталін був організатором убивства або смерті від голоду майже 30 млн людей у Радянському Союзі (Conquest, 1986). Мао Цзедун керував убивством близько 20 млн представників буржуазії в Китаї. Червоні кхмери під проводом Пол Пота знищили 2,5 млн освічених людей у Камбоджі в період між 1974 і 1978 роками. У Руанді в 1994 р. лише за три місяці хуту вбили приблизно 800 000 людей, більшість із яких належали до народності тутсі (Dallaire, 2003; Power, 2002). Влада Іраку знищила тисячі своїх громадян, застосувавши хімічну зброю проти курдів у місті Халабджа в 1988 р. Слободан Мілошевич винний у страті тисяч боснійських мусульман у Сребрениці та інших десяти злочинах проти людяності.

Трагічний перелік можна доповнити згадкою про інші масові вбивства (у Сальвадорі, Нанкіні, Конго, Сомалі, Сьєрра-Леоне), які не відповідають юридичним критеріям геноциду, але є настільки схожими на них, що їх дослідження ототожнюють із психологією геноцидіатів – тих, хто вчиняє геноцид (очевидно, наведений вище перелік буде доповнений подіями в Україні 2022 р.).

Сучасні європейські та американські дослідники у своїх спробах досягнути соціальні і психологічні причини одного з найтяжчих злочинів, що призводить до СКНС, запропонували низку так званих монотеорій, які могли б пояснити «прагнення тих чи інших людських груп до фізичного знищення інших». Зусилля авторів монотеорій були спрямовані на пошук «головного чинника» («головної причини»), що штовхає людей на скоєння масового вбивства інших людей – залежно від належності останніх до «іншої» раси, національності,

етносу чи релігійної групи. Однак щодо подій ХХ століття можна стверджувати, що, на жаль, жодна з монотеорій геноциду не здатна наразі пояснити всю цю низку трагедій, оскільки причиною геноциду вважається не лише міжетнічний конфлікт, який лежить на поверхні наративів, – ідеться про злочини, зумовлені цілою низкою причин.

ХХ століття має чимало «чорних провалів», що ведуть у безодню морального падіння людства, а тому – попри всю жахливість і важкість для усвідомлення – соціальні та психологічні причини такого падіння потрібно ретельно досліджувати. Для того, щоб ці жахливі сторінки історії більше ніколи не повторювалися.

Геноцид, на нашу думку, цілком правомірно розглядати як СКНС, оскільки він відповідає головним її критеріям: розвивається внаслідок політичного конфлікту і спричинює екстремальні фізичні, психологічна та моральні страждання великої кількості людей. Також геноцид потрібно розглядати як соціально конструйовану ситуацію, оскільки він є окремим випадком цілеспрямованої кампанії з переслідування та знищення певної групи, де така кампанія санкціонована певною владною групою. Якщо детальніше, то ця особливість оприявнюється в більш-менш тривалому створенні керованого образу соціальної ситуації, який доволі однозначно засвідчує його вигідність, зручність, прагматичну значущість для однієї соціальної верстви (у цьому випадку – для владної групи).

Високі показники смертності під час масових убивств фіксуються під час багатьох злочинів проти цивільного населення, які скоюють владні групи. Ідеться про масові страти, знищення населення внаслідок штучного голоду чи під час примусових депортацій, через тюремне ув'язнення та примусову працю. Для визначення цих убивств використовують терміни «масові вбивства», «демоцид», «політицид», «класицид», «етноцид», хоча всіх їх можна об'єднати загальним терміном «геноцид».

Отже, ми розглядаємо геноцид як СКНС, як довготривалий політичний проєкт, як контрольоване і «свідомо організоване інструментальне насильство».

І, як соціально конструйована СКНС, геноцид вибудовується через соціально-політичні інтервенції в систему образів, стереотипів та уявлень про іншого. Другою специфічною рисою цієї СКНС є виправдовувальна апеляція до окремоті конкретного виконавця (убивці): він є «лише гвинтиком великої машини», відіграє дуже обмежену «роль» та виконує незначну інструментальну функцію. Хоча цією інструментальною функцією може бути підписання смертних вироків (як це робив, наприклад, А. Ейхман, про що пише Г. Арендт); натискання кнопки, що відчиняє двері бомбового відсіку під час бомбардування Хіросіми; запуск отруйного газу; вилучення провізії у населення, яке перебуває в тривалій облозі, тощо.

Звернімо відтак увагу на те, яким чином конструюється відповідальність за злочини. Фактично, відбувається її розпорошення між виконавцями різного рівня. Хоч справжнім злочинцем є той, хто не бере безпосередньої участі в прямому знищенні населення, а віддає накази. Тому довести участь у діях геноциду процедурно доволі складно. Однак у масових вбивствах дії військових, незалежно від ступеня відповідальності, стають жорстокими, і ця жорстокість виходить за межі людської уяви.

Крім того, геноцид означає і своєрідну бездіяльнісну «міжнародну співучасть»: у тому сенсі, що спостерігається «активне невтручання» інших країн у події, що розгортаються всередині окремої країни. Наголосимо: розгортаються протягом тривалого періоду, і вся «симптоматика», що корелює з режимами геноцидів, стає доволі очевидною задовго до вибуху цього акту безмежного злодіяння.

Так, С. Пауер, аналізуючи геноциди ХХ століття, зазначає, що в дев'яти випадках з десяти жодна інша сторона не втручалася в ситуацію, доки насильство не вибухало вже у жахливих масштабах. Пауер наводить аналіз нарацій, у яких добре помітною є суміш навмисного невігластва і недовіри до фактів, які супроводжували Голокост, геноцид у Камбоджі, а також геноцид у Сербії і Руанді. На його думку, світові організації і ООН зокрема мали достатньо поточної інформації про всі ці випадки геноциду, проте

виправдовували власну бездіяльність посиленням на «невтручання» у внутрішні справи та національні інтереси країни. Тут ми погоджуємося з Пауером, який зазначає, що можливість геноциду конструюється також через політичні рішення інших країни чи організацій про *навмисне невтручання*, через ігнорування зобов'язань, які регулюються міжнародним правом щодо втручання (Power, 2002).

Важливо також зауважити, що в просторі публічних дискурсів виникає специфічна ситуація, змістом якої є масштабне маскування чи навмисне заплутування щодо причин і мотивів поведінки геноцидіатів. Геноциди як сам факт вони завжди заперечували, мету знищення певної спільноти відверто не декларували, а мова, розроблена для евфемістичного опису подій, була «дезінфікована» і становила специфічний новояз, який маскував реальні події. Фактично, дискурс геноциду – це суцільний камуфляж мети, мотивів, намірів, інструментів, проголошуваних цінностей та образу майбутнього.

Щоб виокремити соціально-психологічні особливості конструювання геноциду, розгляньмо кілька таких соціально-політичних подій. Відправною точкою для аналізу ми обрали такі історичні події, які нині однозначно оцінюють як геноцид (убивство вірмен у 1915 р., Голодомор в Україні 1932–1933 рр., убивство сербських мусульман сербами в 1994 р, знищення тутсі і «поміркованих» хуту в Руанді в 1994 р.). У кожному із цих випадків ми маємо на меті віднайти ключові соціально-психологічні елементи, що стосуються до конструювання образу таврованої спільноти як такої, що продукує загрозу, а також концепти, що дають змогу владній групі виправдовувати своє рішення щодо здійснення геноциду проти таврованої спільноти.

Основний фокус уваги ми зосередимо на питанні: а які ж соціально-психологічні процеси відбуваються в суспільстві, що одна з його спільнот (владна група) «отримує дозвіл» на знищення іншої, а решта соціальних агентів мовчки спостерігає за цим і не чинить спротиву або не робить навіть спроб захистити тавровану спільноту?

Очевидно, що класичних досліджень, здійснюваних під час розгортання геноциду, немає. Більшість матеріалів, з якими можна працювати, – це ретроспективні звіти, що накладає певні методологічні обмеження на саму процедуру. Другою особливістю є надзвичайно висока дискретність і суперечливість свідчень. Останнє також самоочевидне: наративи геноцидів і їхніх жертв не можуть мати точок дотику. Так, Японія все ще заперечує різанину в Нанкіні. Є також звіти «третьох сторін», таких як Human Rights Watch, або свідчення очевидців з боку незацікавлених сторін. Наприклад, у лютому 2016 р. у Пномпені на трибуналі, що розглядав злочини червоних кхмерів, давали свідчення представники чамів – національної меншини Камбоджі (що сповідує іслам), яка зазнала найжорстокішої расової дискримінації та репресій під час правління Пол Пота (Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia), проте не була цільовою таврованою спільнотою. Отже, джерелом соціально-психологічних даних стають опосередковані певною інституційною процедурою факти. В одних випадках (Ель-Мозоте, Ірак) ті нарації, які походили від жертви, підтверджували судово-медичні докази, в інших (Нанкін, Руанда) підтвердження здійснювалося через трибунали (див., наприклад, Dallaire, 2003).

Вірменія. У 1914 р. Росія оголосила війну Туреччині та звернулася до вірмен, що проживали в Туреччині, із закликом до повстання проти османського правління. Невелика меншість підтримала Росію, проте більшість вірмен залишилася лояльною до Константинополя. Коли в 1915 р. Туреччина, якою керували молодотурки, вступила в Першу світову війну (на боці німців і австрійців), молодотурецька влада заявила, що християни (вірмени були християнами) мають бути визнані ворогами держави. У січні 1915 р. лідер молодотурків Мехмед Талаат-паша заявив, що християнам у Туреччині не місце і вони мають виїхати. До березня чоловіки-вірмени, які служили в османській армії, були роззброєні. Коли 25 квітня 1915 р. союзники (Британія, Франція і Росія) вторглися на територію Туреччини, Талаат наказав заарештувати і стратити 250 провідних вірменських інтелектуалів у

Константинополі. Така ж доля спіткала видатних вірмен в інших провінціях. Вірмен використовували як в'ючних тварин для перевезення вантажів, їхні церкви оскверняли, школи закривали, а вчителів, які відмовлялися прийняти іслам, вбивали. Значну кількість вірмен було депортовано до Сирії, де вони не мали можливості облаштувати своє життя, багато з них загинуло дорогою. Згідно з розпорядженням молодотурецького уряду, вірмени повинні були негайно виїхати, залишивши своє майно (Давтян, 2006; Іванцик, 2015).

Молодотурки виправдовували ці дії як *необхідні*, оскільки вони нібито були *превенцією вірменського повстання*. За свідченням С. Пауера, Талаат виправдовував свої дії так: «Нам дорікали, що ми не робимо різниці між невинними вірменами і винними, але це абсолютно неможливо, оскільки той, хто був сьогодні невинний, може виявитися винним завтра» (Power, 2002, р. 8). Отже, одним із конструктів, який продукується в публічному дискурсі геноцидіатами, є *превенція порушення порядку соціальності*, яке може бути реалізоване через повстання.

До грудня 1915 р., приблизно через 8 місяців після початку турецької бійні, «New York Times» повідомила, що було вбито близько 800 000 вірмен. До 1916 р. ця цифра зросла до 1 млн осіб, і на той час вона не мала собі рівних у сучасній історії. Сьогодні діапазон оцінок кількості загиблих коливається від 200 000 (турецькі історики) до 1 млн осіб (британські історики) (Power, 2002, р. 517).

Голодомор в Україні. Хоча Україна була вільною лише протягом короткого періоду історії, коли відбулася революція в Росії, українські селяни завдяки здобутій тоді незалежності змогли створити особливий порядок соціальності (у відповідь на зобов'язання здавати частину свого врожаю урядові за фіксованою ціною). Після громадянської війни українське село значною мірою відновилося і стало доволі ефективним виробником сільськогосподарської продукції. Це певною мірою і стало основою протидії колективізації та створенню колгоспів, причиною неприйняття нового способу господарювання на землі. Перші спроби примусової колективізації натрапили

на опір (наприклад, селяни вбивали худобу замість того, щоб віддавати її в колективне господарство).

Певний час радянська влада все ж таки побоювалася чинити жорсткий тиск на селян, проте це тривало недовго. Надалі зусилля, спрямовані на примусову колективізацію, зростали. До того ж *конструювався нарратив, за яким заможний селянин позиціонувався як «кулак» і «класовий ворог»*. Згідно з історичними свідченнями, у 1932 р. урядові квоти перевищили виробництво зерна, тому Сталін наказав не тільки вивезти весь урожай, а й заборонив українцям переміщатися країною в пошуках їжі. Це спричинило один із найстрашніших геноцидів ХХ століття, кількість жертв якого (приблизно 7–10 млн українців) перевищила кількість загиблих під час Першої світової війни з обох сторін.

Один із тих, хто вижив під час Голодомору, описав це так: «Почали траплятися перші смерті від голоду. На сільському кладовищі завжди відбувалися якісь обряди. Можна було побачити дивні похоронні процесії: діти тягнули саморобні вози з тілами померлих батьків або батьки возили тіла своїх дітей. Трун не було. Не було жодних похоронних обрядів. Тіла заморених голодом просто клали у велику загальну могилу одне на одне. Індивідуальні могили робити заборонялося, навіть якщо хтось ще фізично міг їх викопати. [...] Озираючись на ті події зараз, мені здається, що я жив у якомусь злому фантастичному світі. [...] Усі події, свідком яких я був і пережив тоді і які я зараз описую, здаються мені нереальними через їхню жорстокість і невимовний жах» (Dolot, 1987, р. 40). Або ще одне таке свідчення: «Щоб відібрати врожай 1932 р., партія та уряд ухвалили кілька суворих законів. На пшеничних, картопляних та овочевих полях та навколо них були встановлені сторожі [...] такі самі вежі, які можна побачити у в'язницях. Їх укомплектовували охоронці, озброєні дробовиками» (Dolot, 1987, р. 158).

Звернімо увагу на одну з особливостей конструювання СКНС: радянська влада докладала величезних зусиль, щоб зберегти в таємниці масову загибель людей навіть усередині СРСР. Отже, тоталітарна система, маючи абсолютні

важелі регулювання ситуації в публічному дискурсі, застосовувала стратегію *депроблематизації ситуації*.

Як свідчать історичні нарації, західні інтелектуали, серед яких Г. Веллс, Д. Б. Шоу, лауреат Пулітцерівської премії У. Дюранті, були обізнані з трагічними фактами, проте ухилялися від прямої критики. Інші, такі як М. Маггерідж і Дж. Орвелл, намагалися привернути увагу до цих подій, проте швидко були сконструйовані дискурси, де їхні оцінки подавалися як «антикомуністичні». Р. Конквест зазначає, що Сталін озвучував у приватній розмові з В. Черчиллем кількість загиблих (Conquest, 1986, p. 126). А в секретних документах англійського уряду, повідомляє А. Люцюк (Luciuk, Caruynuk & Kordan, 1988), є інформація про те, що Велика Британія знала про Голодомор. Проте тоді вона обрала *позицію невторчання*: ніхто не хотів наражатися на гнів Сталіна.

Як виявилось, вилучення їжі у неозброєного населення є набагато ефективнішим засобом геноциду, ніж газові печі, депортація, розстріли чи навіть ядерна зброя.

Сама історична подія, Голодомор 1932–1933 рр. в УРСР, стала об'єктом цілеспрямованого, навмисного замовчування владою вже в 1930-ті роки, а пізніше на цю тему взагалі було накладено ідеологічне табу. У самому СРСР і в Україні голод побіжно згадували, та й то завуальовано, у деяких літературних творах. Зрозуміло, інформація про голод містилася в підпільній та агітаційній літературі Організації українських націоналістів та УПА, однак ці джерела інформування мали обмежене поширення, а офіційний дискурс тлумачив їх як антирадянську агітацію та пропаганду. Проте, за свідченням багатьох дослідників теми, спогади про Голодомор 1932–1933 рр. зберігалися на рівні індивідуальної пам'яті як частина сімейних історій, хоча будь-які публічні згадки про нього в Радянській Україні були неможливі (Мехеда, 2017; Калакура, 2008; Відлуння голодомору-геноциду 1932–33 рр., 2005).

Зазначимо, що в цьому випадку ми спостерігаємо ще одне масове явище – феномен «пригніченої пам'яті», або небажання свідків голоду згадувати про

травматичний досвід. У Радянському Союзі не було ідеологічно та політично мобілізованих груп, зацікавлених у конструюванні та просуванні саме такого варіанта «колективної пам'яті», проте вони були в українській діаспорі. З 1930-х років українська діаспора Європи та Північної Америки брала участь у суспільно-політичних кампаніях, спрямованих на подолання змови мовчання про голод. З 1950-х років спостерігаються перші приклади аналізу комеморативних практик, пов'язаних із голодом 1932–1933 рр. («круглі роковини, панахиди за жертвами»). Тоді, утім, пам'ять про голод була складником більш широкої ідеологемі, що базувалася на антикомунізмі. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років тема Голодомору 1932–1933 рр. актуалізувалася в середовищі політично активної української діаспори. Після здобуття Україною незалежності вона перейшла нарешті у відкритий публічний і науковий дискурси.

Камбоджа. Геноцид у Камбоджі (1975–1979 рр.) конструювався як символічний аспект цілеспрямованої селекції: камбоджійські буддисти винищували камбоджійських буддистів, і єдиною відмінністю між двома групами була *вигадана політична відмінність*. Виправдовувальним наративом стало твердження, що події спрямовуються на «досягнення високого ідеалу повної політичної рівності», а тих (освічених) людей, які одним своїм існуванням відтворювали соціально несправедливу систему, потрібно «виправити». Тобто масово вбивали міське населення та інтелігенцію, забороняли писемність, іноземну мову та гроші, а всі сільськогосподарські угіддя в країні перетворили на комуни з 18–20-годинним робочим днем. Отже, репресивний режим «конструював» тавровану спільноту не на етнічній чи релігійній підставі – жертвою терору ставали камбоджійці, що мали освіту вище семи класів, або ті, скажімо, які носили окуляри.

У наукових дослідженнях точаться дискусії з приводу того, чи можна вважати події в Камбоджі геноцидом, оскільки там не проявляється ключова його ознака – знищення на основі расової, релігійної чи етнічної належності. Опривнюваною соціальною конструкцією камбоджійських подій були

системні політичні «чистки», що в строгому розумінні слова не є геноцидом, проте належність цих подій до СКНС є безсумнівною. Адже, окрім підстави для кривавого розмежування між двома групами, убивства в Камбоджі і поява червоних кхмерів перетиналися з американською війною у В'єтнамі, що мала на меті запобігти поширенню комунізму в сусідньому з Камбоджею Південному В'єтнамі. Тобто можна говорити про наявність латентного політичного мотиву. Президент США Р. Ніксон, наказавши провести «килимове бомбардування», поширив цю війну на Камбоджу, а потім дозволив ввести туди війська, посиляючись на нібито присутність північнов'єтнамських військових підрозділів. Коли війна США «проти комунізму» перекинулася на територію Камбоджі (1970 р.), у країні спалахнула громадянська війна між силами Лон Нола (камбоджійського лідера, підтримуваного США) і червоними кхмерами – радикальною повстанською силою, натхненною маоїстами (у певному сенсі – прокомуністично налаштованими).

У 1975 р. червоні кхмери увійшли в Пномпень. І знову-таки ми спостерігаємо стратегію *невтручання, яка конструює дозвіл на вбивство*. Адже ще в 1973 р. консул США в Камбоджі мав докази того, що червоні кхмери знищують села, і ця інформація була передана Вашингтону в 1974 р. У цьому звіті К. Квінн, офіцер зовнішньополітичної служби США, описав програми червоних кхмерів як такі, що мають багато спільного з режимами тоталітарних режимів у нацистській Німеччині і Радянському Союзі (Power, 2002, р. 96). Преса США тоді, однак, охарактеризувала ці події як «міжусобицю», як «внутрішні чвари». У той період було мало відомо і про червоних кхмерів, і про їхнього лідера Пол Пота, хоча повідомлення про геноцид почали надходити від камбоджійських біженців, які змогли втекти у В'єтнам. А також від Ф. Поншо, французького священника-єзуїта, який жив серед камбоджійців. Він повідомив, що червоні кхмери не беруть полонених, натомість винищують не лише солдат, а і й їхні родини. (В окремих джерелах ідеться про те, що під час громадянської війни було зафіксовано випадки канібалізму, оскільки камбоджійці вважали, що з'їсти печінку ворога означає отримати його фізичну силу) (Kiernan, 2008).

Убивства часто скоювали хлопці-підлітки. Біженці повідомляли про масові розстріли людей. Про людей, убитих механічно (наприклад, ударом сапи по потилиці). Значною була кількість жертв серед буддійських монахів, яких душили. Діти вмирали від голоду. Червоні кхмери винищували також етнічних в'єтнамців, етнічних китайців, мусульманських чамів, буддистських ченців – як ворогів держави. (Kiernan, 2004) Отже, бачимо, що тут так само, як і в СРСР, конструюється *образ політичного ворога*. У рамках проведення в життя політики «одноманіття», що означало насильницьку «кхмеризацію», представників інших етносів змушували відмовлятися від національних традицій. Така політика офіційно мовою червоних кхмерів називалася «очищенням» від «небезпечних хвороботворних мікробів», «де ідеологічним мотивом чищення було те, що ті чи ті члени не мали революційної свідомості» (Омарова, 2016).

Людям забороняли страждати, плакати, сміятися. Співчуття розглядали як вияв невдоволення та опозиційності. У лексиці червоних кхмерів не було слова «милосердя», слабких і хворих знищували. Усе стало спільним, їжу мали готувати всі разом і для всіх, ніхто не міг мати своїх особистих столових приборів, усе усуспільнювалося. Убивали без приводу, катуючи і знущаючись з людей найжорстокішими і найзбоченішими способами. Могли живцем поховати, спалити, заколоти багнетом, кинути у ставок з крокодилами. Один солдат поділився спогадами: «Убивати дітей дуже легко – треба лише взяти їх за ноги і розірвати навпіл». Пол Пот говорив так: «Суспільство, яке втілює кампучійський народ, має бути здоровим і міцним. Милосердя – це злочин» (Kiernan, 2008).

Маоїзм проголошував, що революцію мають робити люди, які є «чистим аркушем», тож «ворожі» групи не потрібні суспільству і їх убивство не буде для нього втратою (Power, 2002, p. 119). Ця ідеологія і стала символічною формулою геноциду. Пол Пот продукував наративи про те, що його *оточують вороги революції*. Будь-яку людину, що наважувалася заперечити, миттєво оголошували *ворогом революції* та засуджували до страти. Відповідно, не було

жодного голосу проти, жодних заперечень, які могли б хоч трішки пом'якшити погляди лідера.

Зазначимо, що останнє потребує окремої уваги. Знищення, заперечення контрдіскурсів є істотною рисою всіх деспотичних режимів, що перетворює їх *на закриті системи*. Із психологічного погляду важливо зафіксувати роботу такого механізму, як групове мислення: феномен, що виникає в групі людей, усередині якої конформізм чи бажання соціальної гармонії призводять до некоректного чи нераціонального ухвалення рішень, оскільки члени групи намагаються мінімізувати конфлікт і досягти спільного рішення без критичної оцінки інших думок. Мало того, спроби висловити протилежну думку члени групи активно гальмують. Саме цей механізм, який обґрунтував І. Джейніс, може, на нашу думку, виконувати цільну роль у конструюванні геноцидів: незгода з насильством означає власну смерть (Janis, 1982). Ми ще повернемося до аналізу дії цього механізму далі.

Згідно з різними оцінками, лише в перший рік, коли червоні кхмери прийшли до влади, було знищено 800 000 осіб. Загалом близько 2,5 млн камбоджійців поховано на полях убивств. Так, тільки 16 тис. людей було закатовано в таборі Туол Сленг (Power, 2002, p. 143, 488).

Основні репресії торкнулися молодого покоління – чоловіків віком від 20 до 30 років і жінок віком від 15 до 20 років. Це було пов'язано з тим, що молоді чоловіки могли взяти до рук зброю, а молоді жінки перебували в розквіті репродуктивного віку – їх убивали, щоб вони не змогли народити нових ворогів і месників режиму. Максимальних жертв зазнало офіцерство (83%), за ним – поліція (67%), що доводить факт політициду. Середній клас, інтелігенція також зазнали масових репресій: убивали лікарів (49%), учителів (47%), людей з вищою (42%), середньою (38%) і початковою або неповною (29%) освітою. Один із солдатів полпотівської армії розповів: «Я вбивав насамперед тих, хто носив окуляри. В окулярах – значить умів читати, а отже, міг мати шкідливі думки, і взагалі, окуляри – винахід буржуазії» (Chandler, 1993).

Звернімо увагу на суттєвий аспект конструювання геноциду: оскільки основною стратегією публічного дискурсу є замовчування, депроблематизація, то однією із проблем, з якою згодом стикаються трибунали у справах про воєнні злочини, є оцінка кількості злочинців. Відкриті свідчення про кількість убивств є винятком. Хоча, наприклад, щодо камбоджійських подій, то колишній чиновник червоних кхмерів, виступаючи в Парижі, заявив, що особисто допоміг стратити 5000 людей за допомогою кирки (Power, 2002, р. 120).

Як і у випадку з нацистами, котрі використовували такі евфемізми, як «розселення», «видалення» або «спеціальні дії» для геноциду, червоні кхмери використовувала терміни «вимітати», «вичищати», «відмовляти» (Power, 2002, р. 129). Таке евфемістичне мовлення виконувало функції ідентифікації геноцидіатами одне одного в межах країни, а також маскувало бійню для будь-яких сторонніх осіб, які могли винести назовні інформацію про ці так звані внутрішні чвари. Пол Пот заперечував будь-яку інформацію про Туол Сленг і звинувачував у смерті камбоджійців в'єтнамських агентів (Power, 2002, р. 409).

23 листопада 2016 р. трибунал з розслідування злочинів режиму червоних кхмерів залишив чинним вирок двом їхнім колишнім головним лідерам: дев'яностолітньому Нуон Чеа (брат №2) і вісімдесятип'ятирічному Кхієу Самфану (брат №5). Це були перші засуджені вищі керівники кривавого режиму. (У 2014 р. вони були ув'язнені, але намагалися оскаржити вирок, звинувачуючи суд у помилках та упередженості).

Численні дослідження свідчать про те, що від однієї третини до половини населення країни, яка пережила владу «червоних кхмерів», і досі перебуває в постійному посттравматичному стресовому стані, а також має високі показники таких розладів, як глибока депресія і безсоння. Дослідники фіксують також поведінкові порушення, серед яких особливо помітним є пасивне реагування на різкі зміни обстановки. Психологічне неблагополуччя посилює культурну традицію, що відкидає прагнення компромісів. Головне в цьому болісному стані – «врятувати обличчя, захистити особисту гідність» (Brinkley, 2011).

Руанда. Основною умовою розгортання геноциду в цій країні була, за деякими винятками, війна. У Камбоджі, як ми вже згадували вище, геноцид теж був наслідком жорстокої громадянської війни, яка забрала життя мільйонів людей. С. Пауер зазначає, що війна «робить законним» таке екстремальне насильство, яке може змусити «відчутти право нападати на своїх сусідів» (Power, 2002, p. 91).

Отже, війна породжує наймасштабніший з усіх можливих «терор вимирання», який нерідко каналізується в лють, визначає мету, навколо якої відбувається кристалізація цієї люті, а також забезпечує «дискурсивний камуфляж» (як-от «спеціальна військова операція в Україні», що розпочалася 24 лютого 2022 р.) та інформаційний вакуум як умову здійснення геноциду.

Коли в 1962 р. Бельгія вийшла зі своєї колонії, у Руанді мешкали дві племінні групи з тривалою історією суперечностей – хуту і тутсі. Хуту становили більшість (приблизно 6,5 млн осіб), тутсі були меншістю (близько 1 млн осіб). Оскільки тутсі були вищими на зріст, мали світлішу шкіру, то бельгійці віддавали їм перевагу, коли потрібно було обрати на дрібні політичні посади представників місцевого населення. Після того, як бельгійці залишили Руанду, розпочався 30-річний період правління хуту, протягом якого тутсі зазнавали систематичної дискримінації; крім того, панівна група періодично здійснювала вбивства та етнічні чистки (Human Rights Watch Publications, 1999; Power, 2002, p. 336).

Певний час, незважаючи на міжплеменну ворожнечу, хуту і тутсі жили разом, укладали міжплеменні шлюби, відвідували одні й ті самі школи, проводили дозвілля в одних і тих самих барах. Але вже в 1990 р. політична напруженість зросла настільки, що виникло формування озброєних вигнанців тутсі під назвою «Патріотичний фронт Руанди (ПРФ)». У 1993 р. ПРФ і уряд Руанди підписали Арушську угоду, яка передбачала мирне співіснування хуту і тутсі. Уряд звернувся із закликом до ООН направити в країну миротворчий контингент для підтримання миру. Канадський генерал Р. Даллер, який очолював миротворчі сили ООН, незабаром прибув до Руанди (Dallaire, 2003,

р. 123). Але вже принаймні за рік до його прибуття екстремісти хуту накопичували зброю, гранати (85 тонн) і мачете (понад півмільйона). Газети і радіо, над якими було встановлено домінування хуту, закликали до знищення меншини тутсі (Power, 2002, р. 337–340).

Виразно помітними тут є тактики формування таврованої спільноти: у публічному дискурсі тутсі зображували як *зарозумілих, привілейованих іммігрантів та ворогів народу*. Основним «конструктором» такого реверсивного образу було «радіо ненависті» – радіостанція під назвою «Вільне радіо і телебачення Тисячі пагорбів», яка розпалювала міжнаціональну ворожнечу (Довгаль, 2015).

У квітні 1994 р. президент Руанди Ж. Габ'ярімана загинув унаслідок авіакатастрофи. Загибель Хаб'ярімана стала приводом для початку геноциду тутсі і «помірних хуту» (тих, хто вірив у мирне співіснування з тутсі), жертвами якого протягом ста днів стали понад 800 тисяч людей. Під час масових убивств, що супроводжувалися згвалтуваннями, завданням каліцтва, застосовували гранати і мачете. Жертв часто заганяли до церковних приміщень і там зарубували до смерті.

Наразі називають такі причини геноциду в Руанді: 1) етнічна ієрархія різних народностей, встановлена ще в період колоніалізму; 2) економічна криза в багатьох країнах постколоніальної Африки, що призвела в середині 1980-х років до різкого збідніння порівняно «заможних» верств населення та соціальних груп; 3) масове повернення на батьківщину вигнаних раніше біженців народу тутсі; 4) внутрішній і зовнішній вплив «демократизації» суспільних відносин (тобто злам звичного архаїчного способу життя африканських племен і народностей). Унаслідок дії всіх вищезгаданих факторів народ хуту «був наляканий втратою своїх переваг» (Benjamin, 2001).

Американський дослідник С. Строс дійшов висновку, що «необхідною умовою» геноциду в Руанді став встановлений порядок «расової категоризації», а сам по собі «етнічний націоналізм» не був головним механізмом розгортання політики геноциду. Такий «механізм» забезпечили, з одного боку, «брак

загальної безпеки і нестабільність загалом як спадок минулої громадянської війни» та вбивство президента Руанди, яке і було «поставлене в провину» народності тутсі), а з другого – «встановлення автократичної влади», характерної для всього державного устрою Руанди (Straus, 2008).

Знову ж таки, у документах наводять різну кількість жертв. С. Девенпорт і А. Стем (Davenport, & Stam, 2004) оцінюють кількість убитих тутсі в 500 000 осіб і стверджують, що 300 000 хуту також були вбиті іншими хуту під час «вбивчого божевілья», метою якого були як політичні, так і цивільні жертви. Human Rights Watch (1999) повідомила, що як тільки бійня розпочалася, убивці не змогли зупинитися, і коли всі місцеві тутсі були вбиті, геноцидіати перейшли до вбивства «помірних хуту». У вбивствах – сусіди вбивали сусідів – брали участь чоловіки, жінки та діти: у лавах збройних об'єднань хуту були хлопчики віком дев'ять (!) років (Dallaire, 2003). Жінок тутсі жорстоко гвалтували, калічили, вбивали, забивали в їхні піхви каміння, а їхні трупи були в такому стані, що судові психологи вважали це діями сексуального садиста (Ressler, Burgess, Douglas, Hartman, & Agostino, 1992). (Той самий висновок було зроблено й щодо жертв у Нанкіні (Chang, 1997, р. 94).

Руандійський геноцид увиразнює значущість трансляції дискурсів геноцидіатів. «Особливо важливу роль у процесі нагнітання ворожості стосовно майбутніх жертв геноциду відіграли засоби масової інформації. Серед них – „Радіо і телебачення Тисячі Пагорбів” і газета „Кангура”. Міжнародний трибунал з Руанди констатував, що саме ЗМІ на початку квітня 1994 р. закликали вбивати тутсі» (Івчик, 2015, 204).

Отже, поведінка геноцидіатів викликає багато запитань щодо причин садизму загалом і сексуального садизму зокрема. Судова психологія зазвичай розглядає таку поведінку як патологію характеру, але, схоже, що під час воєн і геноцидів прокидається «садизм, заохочуваний державою».

І знову звернімо увагу на *стратегію невторчання*: Франція, Бельгія і Сполучені Штати відрядили війська до Руанди, щоб врятувати власних громадян, проте *істотної допомоги тутсі надано так і не було*.

Боснія. До 1991 р. Югославія складалася із шести республік. Коли С. Мілошевич розпочав реалізацію політичної програми, що ґрунтувалася на наративах домінування сербів, Словенія і Хорватія відокремилися. Громадяни Сербії бойкотували тоді голосування. Країна, яка понад 45 років перебувала під залізним правлінням комуніста маршала Броз Тіто, почала розпадатися. Відтак у Боснії серби взялися до практикування того, що вони називали етнічними чистками. С. Пауер, з посиланням на слова історика Голокосту Р. Гілберга, зазначає: «Ключ усієї операції із психологічного погляду полягав у тому, щоб ніколи не вимовляти слів, які б відповідали діям. Нічого не кажіть, робіть, але не описуйте» (Power, 2002, р. 249). Етнічні чистки спочатку означали обмеження робочих місць для несербських боснійців, заборону на вільні зібрання, переміщення та спілкування. Інакше кажучи, серби контролювали та обмежували використання несербськими боснійцями життєвого простору (Falgiano, & LeMaire, 1992).

Термін «етнічні чистки» було розширено таким чином, щоб перетворити їх на систематичне санкціоноване знищення таврованих етнічних груп. «Гігієнічні» наслідки слова «чистка» в публічному просторі *конструювали дії*, що повинні були мати «зцілювальний відтінок». Тож бачимо тут той самий *дискурсивний камуфляж*, який, очевидно, є одним із універсальних механізмів СКНС.

Незабаром депортації стали супроводжуватися зґвалтуваннями і вбивствами. Знаходили тіла, розчленовані ланцюговими пилами (Power, 2002, р. 254). Хорватів і мусульман – однаково – відправляли в концентраційні табори і морили голодною смертю. Протягом перших семи місяців було вбито близько 70 000 боснійців, а загалом протягом року – понад 100 000 (Power, 2002, р. 287, 295).

Урешті-решт було введено миротворчі сили ООН. Однак Сребреницький анклав, оголошений Радою Безпеки ООН у квітні 1993 р. «зоною безпеки», 11 липня 1995 р. захопила армія боснійських сербів. Міжнародний суд з Югославії встановив, що тоді було вбито 7000–8000 боснійських мусульман. Під час розслідування з'ясувалося, що цей злочин скоїли солдати армії Республіки Сербської під командуванням генерала Р. Младіча. Убивства були цілеспрямованими і систематичними. Чоловіків відокремлювали від жінок; жінок гвалтували, а потім убивали. На відміну від подій у Камбоджі, насильство в країні західного світу, розташованій у центрі Європи, висвітлювалося широко і яскраво. Світова спільнота дізналася про те, що сталося в Сребрениці після її падіння, завдяки західноєвропейським та американським масмедіа. Завдяки публікаціям на сторінках газет, таких як «New York Times», «Washington Post», «Newsweek», «Times», «Guardian», «Independent», «Sunday Times», «Figaro», «Liberation» та інших, Сребрениця стала синонімом найбільшого геноциду в післявоєнній Європі, відповідальність за який було покладено на сербський народ. Та попри те, що всьому світові було відомо про звірства, скоєні в Боснії, *нічого, що могло б негайно припинити геноцид, не було зроблено.*

Згодом у Дейтоні (штат Огайо) було підписано мирну угоду. Проте Дейтонська угода не зупинила насильство, оскільки вона не містила вказівок арештовувати тих, хто вчиняв воєнні злочини. Осередок насильства згодом перемістився на південь Косово, де мішенню стали албанці, 3000 з яких було вбито. Сербські сили сповідували девіз: «Щоденна різанина допомагає тримати НАТО подалі» (Power, 2002, р. 47). НАТО зрештою розпочало бомбардування Сербії, а Сербія у відповідь вигнала 1,3 млн косоварів з їхніх домівок під час акту етнічної чистки. Бомбардування НАТО і наступне розгортання 60 000-го військового контингенту НАТО зрештою дали змогу поставити конфлікт «на паузу».

Незважаючи на суперечки, що й досі тривають довкола подій у Сребрениці, напевно можна стверджувати одне: унаслідок захоплення

боснійською сербською армією мусульманського анклаву було вбито, як і у всіх згаданих нами війнах, величезну кількість цивільного населення. Доля сотень людей і досі залишається невідомою, тисячі людей змушені були покинути свої домівки і стати біженцями.

4.4. Масова різанина. Несамовита лють. Конструювання психологічної безодні

Інтенсивною жахливою формою, яку можна розглядати як СКНС, є масова різанина – короткочасні, тобто мінімальні в часі, масові вбивства, скоєні групою озброєних людей проти будь-якої етнорелігійної групи. (Часто в нараціях свідків трапляються назви «різанина» або «погром»). Сумними прикладами таких подій може бути різанина в Нанкіні в 1937 р, коли японці, захопивши місто, убили близько 300 тис. нонкомбатантів і роззброєних солдатів. Також різанина в Мі-Лай, де в 1968 р. рота армії США згвалтувала і вбила цивільних в'єтнамців. Є велика кількість документальних свідчень і підтверджених фактів, які стосуються цієї різанини, зокрема матеріали суду над лейтенантом Вільямом Каллі (Hersh, 1970; Kelman, & Hamilton, 1989). А ще – різанина в Ель-Мозото, департаменті Морасан, Сальвадор, яка трапилася 11 грудня 1981 р., коли сальвадорська армія під час громадянської війни вбила понад 800 мирних жителів, гвалтувала жінок і катувала дітей (Medina, & Leigh, 2014). Бучанська трагедія 2022 р., що є масовим вбивством українського цивільного населення солдатами збройних сил РФ в місті Буча Київської області, супроводжувалася викраденнями, тортурами, згвалтуваннями, у тому числі дітей, і небаченим мародерством. Загинуло, за попередніми оцінками, понад 420 жителів міста. Українська влада звернулася до Міжнародного кримінального суду із закликом розслідувати ці події як геноцид українців.

Інших прикладів масових вбивств занадто багато, щоб навести тут їх усі, проте згадаємо в цьому контексті ще різанину в Анголі, на Східному Тиморі, у

Чечні, Судані, Шрі-Ланці, Сьєрра-Леоне. Усі згадані жахливі події сталися під час війни, а їхніми жертвами були неозброєні і беспорядні цивільні люди.

Несамовитий вибух люті, ненависть до всього людського, садизм і не стримувані жодними моральними регулятивами катування – це тільки поверхові ознаки різанини. Психологічні її корені є глибшими й менш очевидними, адже масові вбивства, хоч і ґрунтуються на військових наказах, зазвичай означають *надмірне насильство або вбивства, що перевищують необхідний для досягнення військової мети рівень жорстокості*. Зґвалтування, катування, завдання каліцтва і масове вбивство цивільних осіб (навіть немовлят) не можна пояснити лише традиційною жорстокістю війни. Найбільш значущим симптомом конструювання такої СКНС є використання метафори «безодня»: посилення на специфічний стан свідомості, подібний до стану афекту

Зґвалтування в Нанкіні. Документальну книгу А. Чанг «Зґвалтування Нанкіна. Забутий Голокост Другої світової війни» присвячено подіям у Нанкіні в грудні 1937 р. та їхнім наслідкам для світової історії (Chang, 1997). Протягом 10 років книгу А. Чанг було заборонено до публікації в Японії. Авторка збирала матеріали для книги протягом двох років. Вона використовувала щоденники, фільми та фотографії, зроблені місіонерами, журналістами та військовими, які перебували в момент різанини в Нанкіні. Дослідниця відвідала Нанкін і взяла інтерв'ю у китайців, яким вдалося пережити різанину, а також використала зізнання, зроблені японськими військовими, що брали участь у різанині. Посилаючись на зібрані матеріали, А. Чанг описує зґвалтування та вбивство китайських солдатів і цивільних осіб під час японсько-китайської війни.

Історики розцінюють зґвалтування та вбивства в Нанкіні як найкороткотривалішу масову різанину, що відбувалася під час воєн. За їхніми даними, хоча, знову-таки, оцінки різняться, кількість загиблих становила 250 000 осіб.

Зґвалтування в Нанкіні увійшло в історію жорстокістю, з якою знищували жертв. Чоловіків-китайців використовували як маківари для тренувань з

багнетами, жінок гвалтували, а їхні піхви набивали сторонніми предметами. (Про цю форму сексуального насильства також повідомляли під час слухань з прав людини в Руанді). Цивільним особам випотрошували нутрощі. Немовлят підкидали в повітря і насаджували на багнети, розрізали навпіл або четвертували. (Цю практику також застосовували під час різанини в Ель-Мозоте).

І хоча японський уряд офіційно заперечував факт різанини в Нанкіні (незважаючи на судовий процес у Токіо і Нанкіні, де японських офіцерів було визнано винними і засуджено до страти), європейці, що жили на той час в Нанкіні, підтвердили її факт (Chang, 1997).

За однією з інтерпретацій, саме різанина прискорила капітуляцію китайської армії під Нанкіном у грудні 1937 р. Можна висловити припущення, що надзвичайна жорстокість подій стала тим моральним тиском, що здолав спроможність до спротиву. За свідченнями, які вдалося отримати А. Чанг, було видано наказ убити всіх полонених. Близько 500 000 цивільних осіб і 90 000 військових опинилися в пастці в Нанкіні і здалися в полон японським військам, яких налічувалося 50 000 осіб (Chang, 1997).

Звернімо увагу на важливий психологічний аспект, що лежить у підґрунті аналізованих подій, а саме ставлення до ворога. Бійня почалася з убивства китайських військових, яких японці, власне, зневажали. Зневагу було посилено капітуляцією, що в очах японських солдатів було втратою гідності військового. Японська культура воїнів надавала перевагу самогубству над капітуляцією: тут варто пригадати суїцидальну місію камікадзе.

Зневажливе ставлення стало джерелом подальшої дегуманізації, а наслідком цього – масові розстріли китайських солдатів, адже їм було «відмовлено» у праві на визнання людиною. Їхні тіла спалювали або скидали в річку Янцзи. Наступним кроком стали обшуки житлових кварталів Нанкіна. Обшукуючи будинок за будинком, японці розстрілювали будь-кого з мирних жителів, яких їм вдавалося знайти в місті. (Докази достовірності цих подій містяться в щоденниках, які вели японські солдати, у свідченнях японських

журналістів, які були вражені тим, що відбувалося навколо (Chang, 1997, p. 47). У цей же період розпочалися масові зґвалтування: жінок гвалтували незалежно від віку. Немовлят перекидали з багнета на багнет подібно до м'ячика, вкидали живими в окріп. Чоловіків піддавали содомізації або примушували до сексуальних стосунків із членами власної родини (Chang, 1997, p. 95).

Ще одним латентним чинником того факту, що в історії ХХ століття події в Нанкіні переважно ідентифікують як «зґвалтування», є активація архаїчних уявлень, типових для японської спільноти. А саме: попри те, що правила ведення війни забороняли зґвалтування, ця заборона не могла подолати багатовікову архаїку, через яку японська військова культура артикулювала зґвалтування цнотливих дівчат як спосіб отримати надзвичайну міцність і силу. Отже, зґвалтування не суперечило соціальним нормам японської спільноти про способи ведення війни.

Варто зауважити, що зґвалтування не є винятком лише у випадку Нанкіна, оскільки такі злочини зафіксовано і в Руанді, Сальвадорі, Боснії, СРСР, Німеччині, Україні. Приниження цілих сімей – гвалтування в присутності рідних і близьких – також стає звичайною практикою сексуальних тортур, про що свідчать події в Руанді, Боснії, Україні. Найімовірніше, вони є «банальністю зла» під час усіх воєн.

Гвалтування та різанина в Нанкіні тривали шість тижнів. І протягом цього часу за діями японців спостерігали із «зони Жакіно», тобто міжнародної зони, де жили американці та європейці. (Деяким китайцям вдалося знайти в цій зоні притулок і зберегти життя).

Важливо звернути увагу ще на таке. Жодна особа некитайського походження не постраждала під час цієї різанини. Принаймні так стверджують наявні документи. Інакше кажучи, японці продемонстрували певний політичний контроль, коли їхні вибухи люті оминали осіб некитайського походження. Отже, певний соціальний контроль діяв навіть у розпал різанини, що є контрфактом щодо гіпотези про транзиторний психоз, або тимчасове затьмарення свідомості.

Також відомо чимало спроб осмислити причини різанини в Нанкіні у зв'язку з особливостями національного характеру. Так, А. Чанг посилається на жорстокість як рису, характерну для японського солдата, і на ієрархічність японського суспільства. Зокрема, ця комбінація результує в практику навмисного виховання жорстокості та формування безжалісної поведінки під час навчальних тренувань майбутніх солдат. Для цього, наприклад, застосовували вправи над живою людиною, що запускало конструювання максимально дегуманізованого образу ворога. Такими вправами, фактично, у просторі соціальності конструювали моральний дозвіл вбивати людину, яка не має зброї. (Зауважимо: такі пояснення жорстокості, що здійснюється через запуск механізму дегуманізації жертви, є доволі популярними серед дослідників і справді мають потужну пояснювальну спроможність. Однак у цього пояснення, на нашу думку, є «сліпа зона», де його спроможність зменшується. Згодом ми повернемося до цієї «зони».)

Ще одним чинником масових згвалтувань у Нанкіні може бути моральний релятивізм, що доволі помітно проявляється у випадку кроскультурних зіткнень. Оскільки японська культура формувалася в умовах острівної ізоляції, то моральні зобов'язання в японському суспільстві, як і в інших колективістичних культурних системах, не конструювалися як універсальні. Прямим соціальним наслідком такого конструювання була переконаність, що норми, обов'язкові для «своєї» спільноти, можна порушувати на чужій території.

На нашу думку, ці пояснення не суперечать одне одному, оскільки цілком узгоджуються з кінцевою метою – моральною десенсибілізацією, що була частиною японської військової підготовки. Її інструментами були «звичайні» військові вправи: солдат під час вишколу вчили відрізати голови, завдавати ударів багнетом, відпрацьовуючи ці навички на полонених. І якщо спочатку новобранців це шокувало, то згодом формувалося дегуманізоване ставлення до жертви, яке надалі закріплювало «банальність звірства».

Моральна десенсибілізація певною мірою пояснює жорстокість убивств, однак не пояснює жорстокості згвалтувань, оскільки останні не були частиною підготовки в японських військових тренувальних таборах. Проте можна висловити припущення про *екстраполяцію навички дегуманізувати жертву*.

А проте, якщо брати до уваги посилення на історика Т. Кука, то такі звірства під час інших громадянських воєн у Японії не чинилися. Дослідники припускають, що на початку ХХ століття в японців, слідом за процесами вестернізації, розвинувся радикальний етноцентризм, що живився ідеєю японського лідерства у великому регіоні Східної Азії. Китайців вони, відповідно, вважали такими, що опираються цьому соціальному порядку, а отже є «недолюдьми». (І справді, щоденники японських солдат свідчать про те, що китайців вони вважали нижчим видом) (Chang, 1997, p. 54).

Загалом, попри певну справедливість цієї геополітичної конструкції, слід зазначити, що задіяння механізму категоризації, маркування китайців як людей «другого сорту» («недолюдей»), екстремальна їх дегуманізація не пояснюють усе-таки того жахливого садизму, який продемонстрували японські солдати в Нанкіні.

Тому перенесімо тепер фокус нашої уваги на «сліпу зону» пояснень, що спираються на механізм дегуманізації. Дегуманізація – заперечення людської сутності. Проте ті катування, до яких вдавалися японці під час різанини в Нанкіні, засвідчують протилежне, а саме: знання людських властивостей (людської здатності відчувати біль) підживлює садизм. Для того щоб вбивати чи гвалтувати дітей на очах у їхніх батьків, потрібно знати, що це буде *нестерпною моральною мукою для людини*. Це вимагає усвідомлення, що жертві – у цьому разі китайцю – як і іншим людям, притаманна прив'язаність до сім'ї, прагнення убезпечити дітей чи батьків від болю, висока значущість сімейних цінностей. На нашу думку, різанина в Нанкіні, навпаки, *враховує ці універсальні норми людяності, але діє проти них* – так, щоб максимізувати моральний, психологічний і фізичний біль.

Отже, дегуманізація як чинник варварської різанини, на нашу думку, не є достатнім поясненням. Очевидно, що психологічні механізми, які лежать в основі такої поведінки, є більш різноманітними, і ця *різноманітність виникає як відповідь на різнорідність психологічних потреб, які керують поведінкою ката*.

І насамкінець звернімо увагу на той факт, що повернення суспільства до рутинної повсякденності – зручної, комфортної, *морально нормованої* – продукує в порядку соціальності специфічний регламент щодо висвітлення «абсолютного зла» в порядку денному. Змістом цього регламенту є замовчування. Десятиліттями японці систематично видаляли згадки про Нанкінську різанину з музеїв, літератури та підручників з історії, подібно до того, як радянська влада нищила всі згадки про Голодомор. Навіть сьогодні значна кількість відомих японських політиків, академіків та інших поважних постатей і досі відмовляються визнати сам факт Нанкінської різанини, незважаючи на наявність очевидних доказів.

Отже, маємо дві різні, але взаємопов'язані нарації, що лежать в основі конструювання різанини як СКНС. Перше – насильство в Нанкіні саме по собі, історія про те, як японці знищили сотні тисяч безневинних громадян у захопленій ними столиці. Друге – історія про приховування злочинів, про те, як японці, скориставшись мовчанням китайців і американців, спробували стерти інформацію про Нанкінську різанину із суспільної свідомості, позбавляючи тим самим її жертв їхнього місця в історії.

Мі-лай (Сонгмі). Випалена земля. В'єтнамська війна в західній свідомості асоціюється насамперед із тактикою випаленої землі, напалмом, під яким горіло каміння, кривавими подіями 16 березня 1968 р. у селищі Мі-лай і безжальними американськими вбивцями-військовими, які обірвали життя сотень мирних жителів.

Певний час різанину в Мі-лай американський уряд у своєму офіційному дискурсі подавав як військову перемогу над В'єтконгом (від *Việt Nam Cộng sản* – в'єтнамський комунізм) (Cosgrove, 1968). За різними експертними оцінками,

кількість жертв серед населення під час цих подій сягнула 347–504 особи. Згідно зі звітами очевидців, убивства супроводжувалися шаленою лютюю і проявами гніву. Значна частина вбивств була результатом цілеспрямованої організації, інша – наслідком спонтанних «зачисток». Усе це змусило згодом західні суспільства реконструювати своє ставлення до трагічних подій у Мі-лай.

Операцію в Мі-лай планували як «пошук і знищення», тобто вона мала суто військову мету – знищити батальйон в'єтконгів. Після п'ятихвилинного підготовчого артилерійського обстрілу роти «C(harlie)» було висаджено з гелікоптерів біля Мі-лай. Як виявилось, у селищі не було жодного солдата супротивника (невеликий підрозділ ополченців, що розташовувався в Мі-лай, покинув село відразу після початку висадки). С. Герш (Hersh, 1970) зазначає, що рота увійшла до села, стріляючи в цивільних мешканців – жінок, дітей, літніх людей, почала громити село, стріляючи по хатах і закидаючи у вікна гранати.

Звірства – згвалтування, тортури, жорстокі знущання і вбивства – вибухнули стихійно. Коли дослідники намагалися пояснити такі жорстокі дії, то віддавали перевагу гіпотезі фрустрації очікувань. Ідеться про те, що військові «роти С» були розчаровані через те, що не знайшли невловимого ворога, але відчували, що нарешті вони вступають у бій. Напередодні рота зазнала втрат через заміновані поля. Разом із неможливістю знайти ворога ці втрати створили надзвичайно агресивну атмосферу, що концентрувалася навколо потреби в помсті – потреби, яка сягала рівня жаги. Отже, дослідники, намагаючись відшукати механізм, що призводить до таких вибухів екстремальної форми агресії, беруть до уваги надвисокий рівень агресії (більш точно – люті) серед солдатів (Brownmiller, 1975, pp. 101–109).

До психологічного портрета слід також додати ту рису, що рота «Charlie» складалася з молодих чоловіків (18–22 роки), які добровільно пішли на війну. За свідченнями, командир роти капітан Е. Медіна наказав солдатам спалити село і вбити худобу, щоб знищити таким чином очікуваний опір місцевого

населення. Однак інформація про наказ вбивати мешканців є суперечливою: лейтенант В. Келлі, наприклад, стверджував, що такий наказ був. Отже, у масових вбивствах у Мі-лай велику роль відіграв психологічний стан роти «С» і ставлення американських піхотинців до жителів В'єтнаму.

Американський суд визнав винним лише одного військовослужбовця (лейтенанта В. Келлі). Було доведено, що він убив 22 мирних жителів (хоча такі вбивства чинили й інші солдати). Суд, який тривав з листопада 1970 р. до березня 1971 р., визнав лейтенанта Келлі винним у вбивстві. Перший вирок (довічне ув'язнення) був у серпні 1971 р. змінений на 20 років позбавлення волі. Фактично ж Келлі провів три з половиною роки під домашнім арештом, після чого в 1974 р. його помилували.

Офіційна південнов'єтнамська влада не відреагувала на це зlodіяння. Змовчало й американське військово командування. Світова громадськість дізналася про трагедію маленької в'єтнамської громади лише через два роки. У публічному просторі відбувалася різка поляризація політичних і суспільних сил. Одні сподівалися, що звістка про події в Мі-лай – це лише прикра помилка, інші відкрито обурювалися злочином. Розмірковуючи про цю трагедію, відомий журналіст М. Мейер писав: «У цій ситуації немає тирана, на якого можна було б усе звалити. Тут немає Гітлера. Злочин скоїли прості американські солдати. Їх відправили у В'єтнам, вони допомагали південним в'єтнамцям здобути перемогу за всяку ціну. Офіційні особи і генерали США й далі стверджують, що перемога не має альтернативи. Р. Ніксон знав про ці події, але не оприлюднив їх. Він промовчав, і в цьому його провина перед Америкою. Він винен так само, як і всі американці» (Scanlon, 2009).

Ель-Мозоте. У 1980-х роках у Сальвадорі точилася громадянська війна між партизанами (Фронт національного визволення Фарабундо Марті) і урядом Альфредо Крістіані. Як і у В'єтконгу, сальвадорські партизани були невловимими для ворога. Особливо потужно підтримувало їх місцеве населення в районі Моразан, біля крихітного містечка під назвою Ель-Мозоте. 10 грудня 1981 р. до містечка увійшов батальйон «Атлакатель», військовою

метою якого було знищення всіх чоловіків, підозрюваних у партизанській активності. Параноя стала настільки масштабною, що офіцери почали підозрювати навіть одне одного в належності до партизанського руху (Danner, 1994, р. 67). Звернімо увагу на важливе свідчення: прихильники жорсткої, безкомпромісної лінії у ставленні до партизан називали їх «вірусом», «інфекцією», «раковою пухлиною», що дало підстави застосовувати виправдовувальні нарації щодо їх убивства (а також убивства їхніх родин).

Як свідчать архівні дані, через три дні всіх мешканців села було страчено. У фатальний день 10 грудня солдати зібрали мешканців на центральній площі і наказали всім лягти на землю. Потім солдати почали бити їх ногами, погрожували зброєю і звинувачували в належності до Фарабундо Марті. З настанням темряви людям наказали повертатися до своїх домівок, проте заборонили виходити на вулицю. Наступного ранку мешканців знову зібрали на площі, відділивши чоловіків від жінок. Чоловіків і хлопчиків старшого віку відвели до церкви, а жінок та дівчаток – до порожніх будинків. У церкві чоловікам позав'язували очі й почали катувати. Далі – відтинали голови або вбивали з вогнепальної зброї. Жінок і дівчат спочатку примусили швидко бігати схилами крутих пагорбів, що фактично було тортурами, а потім гвалтували і вбивали. Маленьких дітей зібрали в порожньому будинку, де почали стріляти, колоти багнетами та розрубувати мачете. Кількох солдат, які відмовилися вбивати дітей, також було страчено. Панувало гасло: «Якщо ми не вб'ємо їх зараз, вони виростуть партизанами. Ми повинні завершити роботу зараз» (Danner, 1994, р. 75). Стративши всіх мешканців, солдати залишили непристойні написи на стінах. Частина будинків і тіл було спалено. Солдати не обмежилися тим, що просто знищили мешканців, – вони «подбали» про те, щоб тварини, які належали загиблим, також були вбиті і спалені. «Ангели пекла», як називав себе батальйон «Атлакатель», таким чином завершили свою місію.

Факт різанини було оприлюднено в пресі США: репортери «New York Times» і «Washington Post», тобто двох впливових публічних арен, стали свідками подій. Владні сили Сальвадору заперечували факт звірства.

Полковник Д. Монтеросса спочатку заперечував убивство, згодом же він заявив, що сальвадорська армія зазнала нападу в селі Ель-Мозоте і змушена була оборонятися. У кінцевому підсумку він визнав, що відбулася операція «limpieza» (очищення, прибирання) (Danner, 1994, p. 203).

У 1992–1993 роках група судової антропології з Університету Буенос-Айреса на території Ель-Мозоте під час розкопок знайшла скелети жінок і дітей. Під час ексгумації було виявлено 143 скелети, з яких 132 були дитячими. І один ембріон.

Як і в більшості випадків, оцінки кількості жертв різняться. Остаточні оцінки свідчать про загальну кількість убитих – приблизно 733–926 людей – протягом одного-єдиного дня (Danner, 1994, p. 189). Події було інтерпретовано як найбільшу масову бійню в історії Центральної Америки.

У жовтні 2017 р. уряд Сальвадору визнав, що у 1981 р. під час громадянської війни військові стратили 978 людей у селі Ель-Мозоте. Проте компенсації виплачували повільно: до травня 2017 р. лише 172 жертви та члени сімей загиблих (27% осіб, які мають право на таку компенсацію) отримали свою частку від 1,8 млн дол. США, виділених урядом (Rauda Zablah, 2017).

Цей випадок дещо відрізняється від подій у Нанкіні і Мі-лай: тут не було вторгнення в країну збройних угруповань, що належали іншій державі. Збройний конфлікт розгортався між членами одного суспільства, яке поляризувалося за політичними намірами. Однак так само спостерігалися вибух шаленої люті, надзвичайна жорстокість, екстремальна агресивність. Можна зробити припущення, що інтенсивність «абсолютного зла» не опосередковується складними соціальними чи геополітичними конструкціями. Полюси «ката» і «жертви», очевидно, актуалізуються як вихід на поверхню тих чинників, які руйнують моральні заборони, усталені в порядку соціальності. Лютя, ненависть, агресивність, каналізовані ідеєю «очищення», є радше соціально універсальним феноменом.

Насамкінець зазначимо, що виведення на публічні арени інформації про злочини проти людяності, одним із яких є масова різанина, конструє в

просторі соціальності образ воєнного злочинця, який видає себе за ревного захисника національних інтересів тієї чи тієї *наддержави*. Безмірна жорстокість і садизм дістають виправдання через посилення на вищу цінність останньої. Інакше кажучи, ідея національної держави в певних політичних режимах оприявнює реверсивну сутність: зі знаряддя захисту вона перетворюється на знаряддя нападу.

4.5. Психологічні механізми екстремального насильства. Гіпотези і припущення

Негативне сприйняття таврованої групи і її реверсивний образ, що конструюються в таких СКНС, як геноцид, етнічна чистка чи депортація, можуть пояснити намір її знищення, проте не пояснюють тієї надмірної жорстокості, що особливо помітна під час масової різанини, – садистичні зґвалтування, розчленування, убивство дітей на очах у батьків тощо. Як свідчать факти, під час багатьох актів масового знищення виникає те, що може бути позначено як *«колективний садизм»*.

Г. Ле Бон у «Психології мас» посилався на припущення, що самим фактом перебування в організованій групі людина опускається на кілька щаблів униз сходами цивілізації. Ізольована, вона може бути «культивованою» особистістю, у натовпі ж вона варвар, тобто істота, що діє інстинктивно.

Е. Фромм вважав, що садизм – це перетворення безсилля у відчуття всемогутності. Він стверджував, що «ядром садизму, спільним для всіх його проявів, є жага мати абсолютний і необмежений контроль над живою істотою. [...] Примушувати когось терпіти біль або приниження, не маючи можливості захистити себе, є одним із проявів абсолютного контролю. [...] Переживання абсолютного контролю над іншою істотою [...] створює ілюзію подолання обмеженості людського існування, особливо для того, чие реальне життя позбавлене продуктивності і радості» (Fromm, 1973, pp. 322-323).

Для реалізації такої програми зазвичай потрібен поштовх, якийсь емоційно забарвлений взірць, щоб усунути стримувальні моральні регулятиви. В Ель-Мозоте, за словами М. Данера, солдати, хоч і отримали наказ, спочатку відмовлялися вбивати дітей. Тоді майор вихопив із групи маленького хлопчика, підкинув його в повітря і проткнув багнетом. Вибухнула різанина (Danner, 1994, р. 88).

Свого часу З. Фрейд зазначав, що є тип лідера, який не має емоційних зв'язків з іншими, а тому здатний виконати без вагань чи роздумів дії, які потім викликають у послідовників заразливе копіювання. М. Данер наводить саме таку ситуацію: після цього першого вбивства на очах натовпу в Ель-Мозоте інші солдати почали вбивати дітей. П. Зімбардо також описує таку трансформацію: небажання брати участь у табуйованих формах поведінки, яке спостерігалось на початку, швидко перетворювалося на активну участь у разі зовнішньої ескалації ситуації.

І в Німеччині, і в Японії спостерігалось прагнення до національного домінування. До Другої світової війни в Японії панував тоталітарний режим, за якого імператора вважали богоподібним. Поводження японців із військовополоненими було особливо жорстоким (помер кожний третій; у нацистських таборах для військовополонених смертність становила 1 із 25). Нанкінська різанина, здавалося, більшою мірою була оприявленням надмірно контрольованої культури, яка втрачала на короткий термін контроль над людиною (різанина тривала шість тижнів).

Певна частина пояснень того, що відбувається з людиною, яка піддається зараженню під час масової різанини, стосується фізіологічних механізмів агресії. Проте переважна більшість дослідників зазначає, що контроль – як функція кори мозку – не зникає повністю під час масових убивств. Дії військових справді спрямовуються на порушення універсальних табу (убивство членів сім'ї на очах інших членів або наказ займатися сексом одне з одним) Якби щодо цих злочинців було проведено судово-медичну експертизу, то її висновок підтвердив би повне усвідомлення ними «людяності» їхніх жертв,

значущості для них сім'ї і надзвичайно травматичний вплив цих принижень. Саме це усвідомлення – визнання належності жертви до людських істот – спонукає ката до таких дій.

Можна констатувати, що жорстокі зґвалтування, тортури і вбивства, які відбувалися в Руанді, Боснії, Україні, загалом усі масові вбивства під час війни, є подібними до тих, які скоюють сексуальні садисти і серійні вбивці (Ressler, Burgess, Douglas, Hartman, & Agostino, 1986a). На основі аналізу місця злочину виокремлено дві категорії сексуальних убивць – з поділом на організованих і неорганізованих. Перші є психопатичними і беземоційними, другі – психотичними. Для останніх характерним є введення сторонніх предметів у піхву. Обидві практики було зафіксовано в Руанді і Нанкіні. Психіатричний діагноз, який ставлять таким злочинцям, – сексуальний садизм, садистичний розлад особистості або антисоціальний розлад особистості. Проте воєнні злочинці виконували наказ знищити ворога і сприйняли цей наказ як дозвіл завдати якнайбільше болю. Крім того, сексуальні вбивці перед цим мали секс із живими жінками, що більше відповідає профілю організованого вбивці. Вважають, що вбивці, які калічать тіло жертви, імовірно, самі зазнали сексуального насильства (Ressler, Burgess, Douglas, Hartman, & Agostino, 1986a).

Якщо повернутися до дій злочинців у Руанді чи Нанкіні, то масовість таких злочинів – надзвичайна їхня кількість – є радше аргументом проти припущення, що сексуальний садизм укорінений у травматичний особистісний досвід. Найімовірніше, його слід пояснювати ситуативними чинниками.

Сексуальні вбивці щодо своїх жертв часто дотримуються переконань, які є схожими на стереотипи чи реверсивні образи таврованої групи геноцидіатів: серійні гвалтівники часто розглядають жінку як повію або їхніми жертвами стають повії. У нормальному суспільстві вбивці, які калічать свою жертву, вважаються «психічними» (у тому сенсі, що вони живуть у садистичній фантазії, яка відображає їхню реальність). Проте такий сексуальний садизм під час різанини чи інших форм масового насильства є дією, скоєною «звичайними

чоловіками», що не мають ознак психозу, а просто виконують функцію солдатів. Тобто спроможні дотримуватися вимог військової дисципліни. Ба більше, переважна більшість із них повернулася до нормального соціального функціонування після участі в різанині.

Отже, залишається відкритим питання, чи зовнішня ситуація провокує появу таких жахливих ексцесів, чи вона лише викриває приховані схильності.

Згвалтування, які чинять військові, є особливо проблематичними з погляду їх інтерпретації як дії, яку не можна виправдати жодними військовими цілями. Солдати не отримують прямого наказу, а проте цей злочин, очевидно, є ще одним проявом «абсолютного зла», тобто зла самого по собі, нічим не спричиненого. Доволі часто розслідувачі зазначають, що згвалтування є інструментом терору, залякування. Це цілком прийнятне пояснення, хоча, за даними нечисленних розслідувань, самі випадки згвалтування приховують і самі злочинці, і жертви, що ставить під сумнів їхню функцію як інструменту цілеспрямованого терору. Разом з тим спостерігаємо універсальність цього злочину: такі випадки зафіксовано в Руанді, Сербії, Нанкіні, Бучі.

За словами С. Браунмілер, згвалтування – це квінтесенція акту, за допомогою якого чоловік демонструє жінці її підпорядкованість (Brownmiller, 1975, р. 49). Дослідниця наводить великий історичний фактаж: згвалтування шотландок британцями-завойовниками, єврейок під час Кришталевої ночі, згвалтування єврейських дівчат (на очах у їхніх батьків) під час вторгнення нацистів у Польщу, масові згвалтування в'єтнамок солдатами США.

Військове законодавство як США, так і Японії однозначно забороняє цей злочин. У фашистській Німеччині – більше того – це інтерпретувалося як «осквернення», або забруднення арійської крові. Попри це згвалтування було регулярним злочином; іноді гвалтівники вбивали жінок та розчленовували їхні тіла. Іноді можна натрапити на пояснення, що згвалтування є способом «заміни» генетичного фонду певної групи, однак доволі часто жінок убивають після згвалтування, тому така інтерпретація також видається слабкою.

І, як уже зазначалося, гіпотеза про дегуманізацію також є не досить переконливим поясненням, хоча каліцтво чи розчленування жінок-жертв нібито свідчать про «розлюднення» жертв. Проте згвалтування жертви на очах її сім'ї засвідчує зворотне: усвідомлення садистом суспільного табу на сімейний секс – і стає тим мотивом, який примушує завдавати цього болю.

Оскільки звірства чинять солдати або – як у Руанді – цивільні особи, які не мали «попередньої історії» вбивств, тобто до цієї миті були «нормальними людьми», то можна зробити припущення, що виникає особливий транзиторий стан або процес, який докорінно трансформує особистість, її моральні й ціннісні регулятиви. Інакше кажучи, відбувається несподівана й блискавична заміна моральних чинників поведінки. І, очевидно, психіатричний маркер «транзиторий процес» тут є доречним, оскільки потім, як зазначалося вище, ці воєнні злочинці спокійно повертаються до стану «нормальної людини».

Зрозуміло, що цей транзиторий процес «еволюції зла» привертає увагу дослідників. Р. Ліфтон (Lifton, 1979) стверджує, що вбивство може бути формою емпіричної трансцендентності, за допомогою якої вбивця намагається відчувати себе безсмертним. Це відчуття виникає під час першого вбивства, але вимагає «фіксації» та ескалації насильства, щоб підтримувати цей суб'єктивний стан – подібно до героїнової залежності. Прийняття екстремальних ідеологій також може слугувати протиотрутою від смертельного терору, адже припускається, що і ставлення, яке спонукає до вбивства, і саме вбивство можуть мати спільний мотив. Однак дія за цих умов вимагає інтенсивного підвищення ступеня насильства.

Е. Стауб стверджує, що, одного разу ініційоване, насильство породжує «еволюцію зла» в особистості воєнного злочинця, масштабно змінюючи його уявлення про нормативність поведінки та сприйняття жертви. Співчуття зникає, а насильство сприймається як усе більш прийнятна поведінка (Staub, 1996).

А. Моусон запропонував спосіб як протидіяти такій «транзиторий злочинності». Дослідник зазначає, що в умовах сильного стресу, наприклад під час стихійних лих і бойових дій, відбуваються такі зміни, як часткова втрата

ідентичності (або послаблення меж Его) і зростання відчуття знеособленості; зниження самооцінки; зміни в пам'яті та сприйнятті; часткова втрата культурних, моральних та правових норм; загальне зниження інтелектуального функціонування, наприклад втрата концентрації, зниження здатності приймати рішення тощо (Mawson, 1987, p. 61). На думку Моусона, бойовий стрес викликає хронічне збудження симпатичних відділів нервової системи, що породжує поведінку, яка стимулює рекапітуляцію системи активації прихильностей. І, оскільки у бойовій ситуації нові прихильності не встановлюються, відбувається подальше посилення симпатичного збудження. На цьому, другому, етапі збудження когнітивна карта людини починає розпадатися: більш шаблонні, абстрактні, диференційовані процеси, що утримували її в межах прихильностей і нормативних зобов'язань, послаблюються, образи знайомих людей та місць розсіюються. Замість того, щоб задіяти систему прихильностей, тобто відшукати знайомих людей і тим самим послабити стрес, учасники бойових дій занурюються в ситуацію, коли їхня активність перетворюється на інтенсивну і кримінальну (що дає змогу задовольнити потребу в стимуляції симпатичної нервової системи). Останнє спричинює підвищену ймовірність імпульсивних, потенційно шкідливих дій. Інтерналізовані моральні стандарти розпадаються, а пошук стимулів «самогенерується» по висхідній спіралі.

У схожому ключі для пояснення цього транзиторного процесу «еволюції зла» Д. Даттон і Д. Яміні (Dutton, & Yamini, 1995) застосовують ідею «деконструйованого мислення», запропоновану Р. Баумайстером (Baumeister, 1990) для пояснення самогубств. Згідно з останньою людина втрачає вищі відчуття соціального сенсу через зміщення уваги на конкретні дії і втрату системи вищих екзистенційних смислів. Дослідники застосували цю ідею для пояснення вбивства матерів: злочинці, які вчинили найвищий табуований акт (убивство своєї матері), не мали попереднього кримінального минулого, а йшлося про тимчасові, змінені стани свідомості.

Пояснення А. Моусона і Р. Баумайстера пропонують психологічний перехід від регульованої нормою поведінки та абстрактного мислення до імпульсивної, агресивної поведінки і конкретного-ситуативного мислення. Стрес від бойових дій, страх перед насильством і накази вбивати – усе разом підвищує ймовірність розвитку транзиторних процесів «еволюції зла».

Дослідники, що підтримують гіпотезу про транзиторність, яка оволодіває свідомістю військового, схиляються до думки, що є два типи таких процесів: довготривалий і короткочасний.

Довготривалий транзиторний процес означає, що відбувається своєрідне «виробництво»: звичайна, нормально соціалізована людина перетворюється на «машину для вбивств». Психологічним підґрунтям цього процесу є задіяння численних інструментів «десенсибілізації» до вбивства. Так, у Руанді десенсибілізація відбувалася через введення в порядок соціальності практик жорстокого поводження: чоловіків-ополченців змушували вбивати своїх односельців. Такі практики, імовірно, травмували чоловіків і водночас перетворювали їх на осіб, що опинялися поза межею прийняття своїм народом. Інакше кажучи, для них «вироблялася» роль ізгоїв. (Зазначимо, що короткочасні транзиторні процеси «еволюції зла» – про них ітиметься далі – також пов'язані з упровадженням практик, спрямованих і на десенсибілізацію до насильства, і на закріплення реверсивного образу таврованої групи як небезпечної чи «неповноцінної раси», знищення якої є виправданим і навіть необхідним).

На приклади таких практик можемо натрапити в низці ілюстрацій, які наводить Дж. Воллер (Waller, 2002), описуючи «культуру жорстокості». Ідеться про особливості військової підготовки в японській армії, де звичними були систематичне жорстоке поводження із солдатами з боку офіцерів, убивство в'язнів багнетами та інші форми зламу моралі, спрямовані на подолання «табу на вбивство».

М. Харітос-Фатурос (Haritos-Fatouros, 2003) описує практики, що застосовувалися під час підготовки військової поліції в Греції після 1969 р. – за

режиму «чорних полковників». До влади прийшло угруповання, що ставило за мету боротьбу з «комуно-анархічною небезпекою». Його політична доктрина ґрунтувалася на засадах корпоративізму: лідери угруповання були родом здебільшого з бідних районів і відчували неприязнь до «надто ліберальних» поглядів жителів великих міст, тому під «комуністичною небезпекою» вони розуміли все, що не вкладалося в рамки їхніх традиційних уявлень (наприклад, західну рок-музику). Ксенофобія стала світоглядною базою режиму. У працях його ідеологів саме греки були родоначальниками цивілізації, отождив їм задрять усі інші країни. Сам вигляд сучасного людства, на їхню думку, був визначений спадщиною античності, а тому будь-яку іншу альтернативу цій культурі вони сприймали як дегенеративну. І, оскільки режим застосовував масові політичні репресії (включно з тортурами), йому потрібні були виконавці. Підготовка таких виконавців була комплексною й охоплювала багато етапів. Добір базувався на твердості, агресивності, слухняності та вірності (Haritos-Fatouros, 2003, p. 37). Приблизно третину новобранців відсівали на першому етапі добору. Далі новобранців били, знущалися з них, усіляко принижували їх, позбавляли їжі, сну та води – і в такий спосіб, очевидно, поступово досягали десенсибілізації до насильства (Haritos-Fatouros, 2003, p. 41).

А проте є свідчення, що така десенсибілізація не є обов'язковою для скоєння злочину. Так, Дж. Воллер описує жорстокого коменданта табору СС Ф. Зеріса, який не проходив такої підготовки, проте перетворився з ніжного батька і звичайного солдата на вбивцю-садиста (Waller, 2002, p. 6). Р. Ліфтон, описуючи медичні експерименти, які нацистські лікарі проводили на живих істотах, розглядає процес розщеплення свідомості ката на окремі Я – як Его-дистонність (Lifton, 1986). Дж. Воллер пов'язує таке розщеплення з дисоціативним станом (Waller, 2002).

Інакше кажучи, більшість дослідників схиляються до думки, що дії, до яких вдаються злочинці під час транзиторного процесу «еволюції зла», пов'язані зі зміненими тією чи іншою мірою станами свідомості

Якщо підсумувати, то, мабуть, можна говорити про довготривалий транзиторний процес як цілеспрямовану докорінну зміну особистості задля певної мети.

Короткочасний транзиторний процес більш характерний для масової різанини, що розгортається без будь-яких попередніх намірів. Особливістю такого злочину є миттєвий перехід від буденної норми до стану вбивчої люті. У матеріалах, зібраних Р. Ліфтоном, (Lifton, 1973) містяться розповіді очевидців різанини в Мі-лай про ту нелюдську лють і вибуховий гнів, якими супроводжувалося вбивство мирних жителів. Схожі свідчення містять матеріали, що фіксують події в Нанкіні та Ель-Мозоте. Питання полягає в тому, що призвело до «розправлення» цієї стиснутої досі пружини? Чи була лють причиною насильницьких дій? Чи вона була реакцією на виконання наказу про вбивство?

Як ми зазначали, тривала історія ворожнечі може призвести до дегуманізації і виникнення реверсивного образу таврованої групи, проте це не пояснює вибухову лють і нищівну агресію. У Нанкіні, Мі-лай, Ель-Мозоте були накази про вбивство, що надходили від командування. (Щодо Мі-лай, то не всі розслідувачі підтверджують наявність наказу, проте стан військових характеризують однозначно: розчарування і гнів через те, що їхні товариші підірвалися на мінах-пастках). Ця лють, цей гнів, ця нелюдська агресивність були чимось більшим, ніж виконанням наказу про вбивство.

П. Зімбардо (Zimbardo, 1969) описує деіндивідуалізовану агресію, коли збудження та аномія поєднуються, породжуючи самовинагороджувану форму агресії. Агресивні акти відбуваються швидше і з більшою амплітудою, оскільки вони винагороджуються через пропріоцептивний зворотний зв'язок з мускулатурою. Зімбардо висловлює припущення, що лють породжує лють, а насильство «самопосилюється». Отже, якщо немає обмежень на насильство, рівень насильства буде зростати блискавичними темпами. (Це пояснення вповні узгоджується з механізмом, який описує Е. Стауб.)

Можемо відтак зауважити трагічну закономірність. Убивства на ґрунті люті відбуваються тоді, коли порушуються правила ведення війни, тобто коли вбивають цивільних осіб, жінок і дітей. Наказ про вбивство породжує лютість, яка потім призводить до надмірних вбивств та низки найжорстокіших форм насильства. Форма насильства, що застосовується, варіює залежно від виконавця (окремого солдата) і зазнає жахливих імпровізацій, оскільки підживлюється відчуттям безкарності. У Нанкіні китайських солдат спочатку розстрілювали з кулеметів, що вже було масовим знищенням. Для вбивства мирних жителів застосовували холодну зброю, що робило вбивство тривалішим і ще більш жорстоким. Надалі розпочалися «спортивні» вбивства.

Хоча окремі вбивства в Руанді, Ель-Мозоте, Мі-лай чи Нанкіні містили прояви деіндивідуалізованого насильства, однак вони водночас супроводжувалися й елементами контрольованого насильства. Наприклад, насильство в Нанкіні зростало від убивств із вогнепальної зброї до згвалтувань, тортур, калічення та «ігор» з убивствами. Але в нейтральній зоні, створеній міжнародним співтовариством, ніхто не загинув. Крім того, поняття деіндивідуалізації Зімбардо не враховує індивідуальні відмінності, а бере до уваги лише ситуаційні фактори, що призводять до ескалації раніше забороненої діяльності.

Р. Баумейстер і В. Кемпбелл (Baumeister, & Campbell, 1999) також говорять про можливість насильства, яке має внутрішню привабливість: реакція на перше вбивство або заподіяння шкоди іншому переживається як відраза до цієї дії, проте згодом обтяжливе переживання втрачає інтенсивність, натомість з'являється задоволення від тотальної влади над іншим.

Важливо також наголосити: випадки масової різанини є ситуаціями, коли не тільки послаблюються нормативні обмеження, а й розвиваються нові норми моралі, що легітимують насильство.

Під таким кутом зору важливо проаналізувати те, якою мірою визначають поведінку особистості її індивідуальні відмінності. Фактично, це традиційне для психології питання: що є визначальним у розгортанні такої вибухової

агресії – середовище чи особистість? Агресивна налаштованість натовпу, який шаленіє, відчувши «запах крові», чи індивідуальна схильність особистості до агресії та насильства?

Коли намагаються пояснити індивідуальні відмінності, що визначають особливості прояву агресії, вдаються до різних інтерпретацій. Так, згідно з першою версією, «звичайні люди вчиняють надзвичайне зло» (наприклад, Milgram, 1974; Browning, 1998; Waller, 2002). Найпереконливішим аргументом прихильників цієї позиції є брак доказів того, що особа, яка вчиняє надзвичайне насильство під час геноциду чи масових убивств, поводитися так само до початку різанини. Інакше кажучи, ніщо в біографіях геноцидіатів не свідчить про їхню схильність до надзвичайного насильства. Згідно з другою версією, одні особи в токсичних ситуаціях поведуться найгіршим чином, інші ж намагаються навіть у таких екстремальних ситуаціях зберегти людське обличчя. Тобто йдеться саме про індивідуальні відмінності регуляції поведінки навіть за екстремальних обставин.

Але спроби чітко зафіксувати ці відмінності є дещо суперечливими або мозаїчними. Так, Дж. Воллер (Waller 2002), намагаючись осмислити поведінку Франца Ксавера Цірайса, коменданта концентраційного табору Маутгаузен, формулює тезу, що відхилення від нормальності може бути надзвичайно пластичним і нескінченним: Ф. Цірайс зізнався у вбивствах тисяч ув'язнених, скоєних у таборі, а також у тому, що деякі його особисті речі (обкладинки книг, абажури світильників і шкіряні чохла) були виготовлені з татуйованої людської шкіри.

К. Браунінг (Browning 1998) наводить як приклад реакцію німецьких поліцейських резервної частини, які несподівано для себе отримали однозначний наказ щодо вбивства цивільних мешканців. Ця реакція проявлялася в непоодиноких гострих відмовах виконувати наказ, а також у доволі травматичних спогадах про цей наказ після війни.

Як стверджує Дж. Воллер, той факт, що «звичайні люди вчиняють надзвичайне зло», не виключає можливості того, що окремі особи можуть

виявитися більш схильними до «деструктивної покори», ніж інші. Він також запропонував чотирифакторну пояснювальну модель, основою якої стали: (1) «тіні предків», тобто етноцентризм, ксенофобія та прагнення до соціального домінування; (2) ідентичність геноцидіатів, а саме: культурні системи переконань, моральна незаангажованість і раціональний власний інтерес; (3) габітуалізація жорстокості: специфіка професійної соціалізації, фактори групової згуртованості та злиття «ролі і особистості»; (4) соціальні дефіцити жертв: поляризація «ми-вони», дегуманізація та звинувачення жертв. Воллер вважає, що ці чотири чинники, діючи узгоджено, створюють «нове Я» і що надзвичайне зло стає частиною цього Я (Waller, 2002, p. 123).

Виокремлені Дж. Волером чинники, безумовно, мають неабияку пояснювальну потужність. Однак генезу самого факту «вибуху» надзвичайного насильства вони, на нашу думку, не розкривають.

Тут варто було б звернутися до інших пояснень. Доволі популярною є гіпотеза про «задоволення», яке супроводжує садистичну агресію. Однак і тут ми бачимо суперечливу дискретність емпіричних даних. Так, Х. Точ (Tosh, 1969/1993), досліджуючи чинники агресивної поведінки, виявив, що лише 6% чоловіків, яким висувалися звинувачення в жорстоких діях, повідомляли про задоволення від завдання шкоди іншим. Е. Грот (Groth, 1979) показує, що лише 5% гвалтівників отримували задоволення від страждань своїх жертв.

Звісно, тут можна послатися на самоцензуру і соціальну бажаність, які зменшують частку ствердних відповідей. Судячи з описів масових вбивств, наведених вище, та «універсальності» згвалтування військовими, цей відсоток в умовах війни може збільшуватися через злам моралі та зняття моральних обмежень. Тому гіпотеза про «задоволення» не видається стовідсотково переконливою саме через низьку частку ствердних відповідей.

Як особистісний конструкт, що визначає міру агресивності особистості, іноді називають егоїзм, який розглядають як ту індивідуальну змінну, що призводить до насильства. Також до чинників, що провокують вибухове насильство, відносять низьку самооцінку геноцидіатів. Це, зокрема, є

справедливим щодо випадків Нанкіна і Руанди. Або, наприклад, у японській армії зниження самооцінки (через систематичне і тривале приниження гідності солдата) було частиною базової військової підготовки. У Руанді серед хуту історично вкорінилося переконання про нижчість їхнього статусу щодо тутсі.

А. Моусон представляє продуктивне, на нашу думку, пояснення, посиляючись на зростання збудження в бойових ситуаціях, на когнітивні зрушення і високоінтенсивну ескалацію агресії, що є характерними ознаками деіндивідуалізованої поведінки. Ці чинники, як він вважає, пояснюють ті особливі форми жорстокості, що спостерігаються під час масових убивств (Mawson, 1987).

Дехто з дослідників стверджує, що «вбивства високої інтенсивності» призводять до певного стану, подібного до трансу, який супроводжується надзвичайним збудженням. Так, П. Зімбардо описує «розширене теперішнє» як «усвідомлення самого себе і, зрештою, розчинення самого себе» (Zimbardo, 1969), а Баумайстер говорить про «скорочене майбутнє» і зосереджується на окремих конкретних діях як ознаках цього когнітивного стану (Baumeister, 1997). Є також численні аргументи на користь того, що дисоціація (як компартаментація досвіду) – це звичайне явище у випадку ПТСР. Що ж до перитравматичної дисоціації (PeriTD), тобто дисоціації, яка спостерігається під час і безпосередньо після травматичної події, то тут відомо дещо менше, але неврологічна і фізіологічна гіперактивність, яка посилює ПТСР, пов'язана з перитравматичним стресом.

Р. Баумайстер і Д. Кемпбелл наводять докази того, що 20-30% військовослужбовців страждають від ПТСР, спричиненого їхніми власними насильницькими діями. Однак теорія, яка пояснює індивідуальні відмінності поведінки під час масових насильств, повинна якимось чином також пояснювати і «відносну стриманість», яку виявляли деякі солдати (наприклад, у Мі-лай деякі американці відмовлялися виконувати накази), і рутинність убивств за наказом, і надмірну кількість убивств (згвалтування, катування, калічення) (Baumeister, & Campbell, 1999). Хоча згадані процеси відбуваються в ситуаціях

наси́льницької аномії, коли наказ убивати є очікуваним і передбачуваним, а проте не всі військові беруть участь у масових звірствах. Дж. Воллер (Waller, 2002) стверджує, що таким чином виявляються відмінності в мірі моральної відстороненості, до якої вдається особистість.

Жодне із цих досліджень саме по собі не пояснює ті форми насильства, до яких вдаються окремі геноцидіати. Нечисленні спроби глибинних інтерв'ю зі злочинцями, що діяли в Нанкіні, Мі-лай і Руанді, мало що привнесли в прояснення причин такого вибухового насильства. Жоден із них не зміг адекватно пояснити причини своїх дій, лише посилалися на «одержимість» (злом, дияволом) (Brownmiller, 1975; Chang, 1997). У Мі-лай солдати переважно посилалися на виконання наказу (у такий спосіб виправдовуючи звірства) або озвучували пояснення, які свідчили про дегуманізацію цивільного населення (Brownmiller, 1975, p. 109).

П. Зюдфельд зазначав, що під час вивчення поведінки підсудних у Нюрнберзі (де застосовувалися і контент-аналіз наративів, і психологічне тестування) не виявлено якихось специфічних рис особистості чи екстремальної міри їх виразності, що могло б пояснити такі дії під час Голокосту. І в особистостях нацистів, і в їхніх сімейних історіях не було нічого, що б свідчило про наявність якихось відхилень. Нормальні історії нормальних людей (Suedfeld, 2000).

А втім, Е. Стауб, досліджуючи масове насилля в Німеччині, Греції та Аргентині, звертає увагу на низку особистісних рис, які можна вважати психологічною основою такої поведінки, а саме: авторитаризм, високий рівень внутрішньогрупового конформізму та схильність знецінювати інших (Staub, 1999).

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЯ ГЕНОЦИДУ. СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ ПОЗАСОЦІАЛЬНИХ ПОДІЙ

5.1. Сутінки соціальності: знецінення, злам моралі, групове мислення

Трагічні сторінки історії дають надзвичайно багато інформації для аналізу, спрямованого на пошук тих соціально-психологічних процесів і механізмів, знаючи які ми змогли б, мабуть, нарешті відповісти на одне з найважливіших питань: *чому?*

Щоб реконструювати соціальні виміри таких позасоціальних подій, як геноциди, насамперед потрібно виявити «спільні риси та індивідуальні відмінності» цих жахливих подій. Наголосимо відразу на тому, що здійснюваний аналіз не є ані історичним, ані воєнно-політичним. Його мета – зрозуміти, яким чином конструюється соціальна ситуація, що потім призводить до СКНС такого масштабу, а також сформулювати припущення про можливі соціально-психологічні процеси та механізми, активація яких так чи інакше зумовлює перехід суспільства від комфортної повсякденності до соціальної катастрофи.

Перше, що хотілося б нам зазначити, це те, що акти геноциду рідко спрямовуються на групи, які можна було б з огляду на історію суспільства вважати «прямим» (чи очевидним, відкритим) ворогом. Так, жертвою Голокосту стала група, що, навпаки, виявляла лояльність до режиму, була продуктивним членом німецького суспільства. Проте вона стала жертвою не лише в Німеччині, а й у світі загалом. У Камбоджі переважну більшість убивств камбоджійців (хоча постраждали й інші етнічні групи) вчинили камбоджійці –

на основі специфічного уявлення про класову належність. Але до початку режиму червоних кхмерів ці дві групи камбоджійців не були ворогами в повному розумінні цього слова. Інакше кажучи, таврована спільнота як мішень для геноциду конструюється з огляду на історію стосунків, виникнення періодів більш-менш тривалого напруження протягом співіснування, однак не відверто ворожих. Тавро не накладалося на зовнішнього ворога.

Х. Фейн (Fein, 1979) звертає увагу на спільну рису історичної ситуації, яка закладалася зазвичай у підвалини конструювання геноциду. Ідеться про розміщення групи (або етносу), обраної для таврування і знищення, на такій позиції в порядку соціальності, на якій будь-який злочин проти неї з боку панівної групи (груп) у суспільстві поставав «поза межами священного світу зобов'язань». Щоб проілюструвати це, дослідниця порівнює масові вбивства вірмен турецьким урядом під час Першої світової війни і знищення євреїв нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Крім очевидних відмінностей, вона помічає також і подібність: таврування євреїв і вірмен було спровоковано ідеологічними імперативами, а їхні витoki лежали в політичних формулах панівних еліт Німеччини та Османської імперії, за допомогою яких ті конструювали право на владу, на своє панування. У переважно християнській Німеччині євреїв позиціонували як «убивць Христа» ще задовго до приходу Гітлера і націонал-соціалістів до влади, а в переважно мусульманській Османській імперії християнських вірмен вважали «невірними». Отже, в обох випадках жертв геноциду ідентифікували як «чужинців».

Проте тавро жодним чином не конструювалося на основі тих фактичних і реальних, актуальних ролей, які відігравали жертви в суспільстві. Напередодні Першої світової війни Османська імперія повільно розпадалася. Гітлер прийшов до влади після поразки Німеччини в 1918 р. на тлі економічної кризи з гіперінфляцією (1922–1923 рр.) і масовим безробіттям (1930–1933 рр.). За цих обставин нові еліти – нацисти в Німеччині і молодотурки в Османській імперії – використовували напади на «чужинців» як спосіб об'єднати титульні національні групи. В обох випадках війни давали змогу приховати масштаби

знищення, а тавровані спільноти не мали національних держав, у яких вони могли б шукати підтримки чи захисту (Fein, 1978). Крім того, дослідниця звертає увагу на особливості порядку соціальності тогочасних країн. Саме ці особливості, на її думку, зробили значущий внесок у конструювання тавра і розгортання геноциду. По-перше, це ступінь німецького контролю над країною або регіоном: що сильнішим, жорсткішим був цей контроль, то вищим був рівень колаборантської співпраці місцевих урядів і тим більшою була кількість жертв. По-друге, ступінь національної солідарності: що вищим був ступінь солідарності в країні до війни, то меншою була кількість жертв. По-третє: що потужнішими були довоєнні антисемітські рухи, то більшою була кількість жертв.

Дослідники з Університету Мерленда (Davenport, & Stam, 2004) намагалися ревізювати політичні теорії геноциду, засновані на раціоналістичних моделях політичних дій. Зокрема, зазначали вони, під час геноцидів проявляється дія чинників, що вкорінені у самій соціальній структурі, у процесах виробництва нерівності, які системно діють у певному порядку соціальності. Так, у Руанді пропаганда нав'язувала суспільству думку, що хуту будуть знищені, якщо до влади в країні прийде Руандійський патріотичний фронт, і це конструювало ворожі настановлення щодо тутсі. Ця підбурювальна пропаганда поєднувалася із соціальними практиками хуту, які конструювали й підтримували міф про *тотальне домінування тутсі* (Human Rights Watch, 1999), тобто акцентували системну етнічну нерівність. Були також регіональні відмінності, які посилювали ймовірність етнічного насильства. Наприклад, на півночі функціонувала потужна політична влада хуту, з якої вийшло керівництво Другої республіки (1973–1994 рр.). На цій території, що була водночас центром численних набігів і раптових нападів з боку тутсі, мала місце також і тривала історія їх переслідування. І навпаки, у центрі країни переважали хуту, що були більшою мірою налаштовані на мирне співіснування. «Hutu Power» була найрадикальнішою групою, що мала відверто ворожі настановлення щодо тутсі. Крім того, ця група була найтіснішим чином

пов'язана з партією хуту, що була при владі, – для неї політичні втрати в разі приходу до влади повстанської армії тутсі були б надзвичайно високими. Як свідчить Human Rights Watch, саме «Hutu Power» стала джерелом збурення тих подій, які в подальшому спричинили акт геноциду. Так, її члени в селищах тутсі і «помірних хуту» поширювали нарації про майбутні страти і карні санкції в разі будь-якою спроби опору.

Принагідно зазначимо, що спроби виявити чинники геноциду в межах геополітичної структури є доволі популярними серед політологів, проте ми у своєму аналізі намагалися зосередити увагу на соціальних і психологічних чинниках цієї СКНС. К. Девенпорт і А. Стем (Davenport, & Stam, 2004) також посилаються на системне виробництво нерівності як передумову геноциду, зазначаючи, що в бідних селах виживання ставало головним мотивом поведінки. Породжений постійними нестатками відчай змушує людей іти на поступки владі й виконувати її накази, які є за своєю суттю актами геноциду. У Руанді покора таким наказам була оформлена в термінах общинної трудової повинності. І тут можемо спостерігати застосування дискурсивного камуфляжу: убивство поставало як «виконання роботи», а зброя – як «знаряддя праці» (Human Rights Watch, 1999). Із психологічного погляду суб'єктивне сприйняття тутсі і дії проти них були трансформовані соціальними апеляціями та лінгвістичною дисоціацією.

Раціоналістичні політичні моделі, як бачимо, досить вдало створюють схему впливу, демонструючи поширення ворожнечі, яка стає причиною вбивств. Однак вони не можуть пояснити соціальні і психологічні феномени. Зокрема, вони не пояснюють надмірно високий рівень агресії – рівень значно вищий, ніж це потрібно для встановлення силового контролю над таврованою спільнотою. У «сліпу зону» також потрапляють факти згвалтування, які, проте, є універсальним злочином під час цієї СКНС. Отже, ці моделі пояснюють, чому окрема група отримує тавро на страту, чому і як легітимуються заклики до її знищення, однак вони не спроможні пояснити причини жорстокості.

Для цього потрібна зміна фокусу уваги. Намагаючись з'ясувати причини надзвичайної деструктивності, що неспівмірна з умовами, у яких вона виникає в суспільстві, Е. Стауб відштовхується від тези про порушення базових потреб людини і розвиток деструктивних способів задоволення потреб (Staub, 1999, р. 181). Його концепція містить ще одне цікаве припущення, яке може пояснити динаміку соціальних процесів, що опосередковують розгортання геноциду. Стауб зазначає, що «абсолютне зло» еволюціонує, і відбувається це на ґрунті специфічного механізму. А саме: коли певна особа завдає шкоди іншій людині, вона «розвиває в собі» такі особистісні характеристики, що роблять імовірним заподіяння ще більш інтенсивної шкоди в подальшому. Названу закономірність можна екстраполювати і на групи чи спільноти. Серед чинників, що посилюють *еволюцію зла*, Стауб називає важкі умови життя в суспільстві, групові конфлікти, культурні особливості суспільства; психологічні та соціальні процеси, що відбуваються групах; а також пасивність і співучасть сторонніх спостерігачів. Певне їхнє поєднання призводить до геноциду або інших форм колективного насильства. Особливості соціалізації, за якої формується специфічний досвід дітей і молоді, також можуть призводити до «базової агресії» в суспільстві. А за особливих умов відбувається подальша еволюція агресії, що спалахує масовим насильством (різаниною, погромами, бійнями).

Зауважимо, що концепції, які породження екстремальних форм насильства розглядають як порушення базових людських потреб і деструктивних способів їх задоволення, є досить поширеними. Перелік «базових потреб» може різнитися; серед них, зокрема, безпека, позитивна ідентичність, ефективність і контроль, стосунки з іншими та автономність, а також розуміння світу і свого місця в ньому. Фрустрація цих потреб часто стає точкою відліку для пошуку «винного», а саме тієї соціальної групи, яку можна було б звинуватити в незадоволенні певної потреби (радіше сукупності потреб).

Дж. Воллер (Waller, 2002), намагаючись знайти пояснення для прояву екстремальних форм насильства, звертається до первинного трайбалізму. Дослідник означає його як «тінь предків», проте пов'язує з ним значну частину

чинників людської поведінки. Щоб проілюструвати це, він вдається до розгляду племінних, етнічних чи релігійних відмінностей певної меншини, що постають доволі виразно на тлі соціальних практик більшості. Їх часто додатково артикулюють через офіційні ідентифікаційні знаки: мітки, татуювання або посвідчення особи. У такий спосіб суспільства, «офіційно» акцентуючи відмінності між групами, інтенсифікують процес творення тавра. В остаточному підсумку створюється група, на яку можна перекласти провину за суспільні негаразди, а відтак каналізувати негативні емоції.

Тут важливо наголосити на тому, що навіть порівняно тимчасові чи ефемерні характеристики особи чи спільноти можуть бути використані для таврування, оскільки в їх основі – *ксенофобія, одна з основних соціобіологічних реакцій людини*, що засвоюється ще в дитинстві. Так, у Камбоджі таврованою групою стали «*освічені люди*», тобто ті, хто мав освіту понад сім класів, або ті, хто просто через поганий зір змушений був користуватися окулярами. В Україні селян, які важкою працею забезпечили стабільність своїх господарств і які насправді нічим не відрізнялися від решти менш успішних у землеволодінні односельців, було визнано «*ворогами революції*», а відтак проголошено заклик до їх «розкуркулювання».

У моделі Е. Стауба (Staub, 1999) фрустрація базових потреб (наприклад, матеріальна депривація, політичний хаос, активний конфлікт) є спонукальною умовою для розгортання деструктивних соціальних процесів і задоволення базової потреби таким чином, що це заважає задоволенню інших потреб. У результаті – посилення внутрішньогрупової ідентифікації, пошук зовнішніх загроз та посилення «ідеології антагонізму», на основі якої конструюється картина світу. У цій картині світу посилюються всі можливі суперечності, артикулюється гостре протистояння між певними спільнотами, а також системно акселерується взаємне неприйняття спільнотами одна одної внаслідок взаємозаперечних соціальних чи політичних інтересів, несумісних цінностей, поглядів та орієнтирів. Коли «підпорядковані» групи (переважно підвладні меншини) вимагають більше ресурсів для задоволення своїх потреб, вони тим

самим ставлять під загрозу весь порядок соціальності, оскільки загрожують задоволенню базових потреб панівної групи, чії ідеологічні легітимації опиняються під загрозою, а тому панівна група починає реагувати зростанням жорстокості репресій та агресії.

Отже, реверсивний образ таврованої спільноти, конструювання загрози, що походить від самого факту її існування, дає початкове обґрунтування насильства. Е. Стауб (Staub, 1999) стверджує, що є дворівнева форма «націлювання». Перший рівень передбачає знецінення групи (активне продукування дискурсів і габітуалізацію релевантних практик), другий рівень – наявність активних соціальних настановлень, що оформлюють сприйняття групи як «морально нижчої», «нечистої», такої, що має несправедливі привілеї. Саме такий реверсивний образ конструював соціальні настановлення нацистського режиму щодо на євреїв, більшовицького режиму – щодо українських заможних селян, хуту – щодо тутсі, японців – щодо китайців (Chang, 1997).

Фактично, можемо говорити про *самостимуляцію зла*: проявившись одного разу, насильство породжує «еволюцію злочинства»: особисті якості людей, соціальні норми, інституції та культура, порядок соціальності загалом змінюються таким чином, що втрачається сензитивність до насильства, суспільство стає більш толерантним до жорстокості та агресії, що в подальшому робить такі дії більш імовірними й інтенсивними. Загальнолюдські принципи моралі, що захищають від насильства, поступово замінюються «вищими цінностями», які мають забезпечити в майбутньому існування «ідеального суспільства». Проте досягається це шляхом масового знищення тих, кого призначили його ворогами. Поступова реструктуризація групових норм відбувається відповідно до цього ідеологічного заміщення, що легітимується через нарації про «світле майбутнє». Поведінка щодо жертв, яка раніше вважалася б немислимою, тепер стає прийнятною та унормованою. Цей процес може бути повільним (у Туреччині вірмен переслідували протягом тривалого часу) або швидким (у Руанді хуту і тутсі відносно спокійно

співіснували буквально за кілька місяців до різанини). У міру «еволюції зла» збільшується і кількість тих, хто спроможний вдатися до насилля, і тих, хто стає членами таврованої групи, тобто повинен пройти «очищення». Зрештою відбувається те, що Стауб доволі влучно назвав *зламом моралі* (Staub, 1999).

Ще одним психологічним механізмом, про який ми вже згадували і який долучається до такої трансформації порядку соціальності, є *групове мислення*. За І. Джейнісом, це спосіб мислення, до якого вдаються люди, які належать до певної групи, коли прагнення членів до однакості переважає над їхньою мотивацією реалістично оцінювати ситуацію та пропонувати альтернативну мету, засіб чи напрямок дій. Спусковим гачком для запуску групового мислення є високий ступінь згуртованості групи, що поєднується з ізоляваністю від незалежних суджень, наявністю уявної загрози та лідера, який владно просуває власне рішення. На рівні суспільства навколо такого лідера швидко виникає група підтримки, що потрапляє в тенета групового мислення, якими є ілюзія невразливості, надмірний оптимізм, ухвалення ризикованих рішень, колективна раціоналізація загроз, беззаперечна віра в моральну перевагу власної групи, негативні стереотипи щодо будь-якої іншої (насамперед таврованої) сторонньої групи, прямий тиск на інакодумців, самоцензура, що не дає відхилитися від очевидного консенсусу, спільна ілюзія однакості тощо (Janis, 1982).

Очевидно, що *соціальне знецінення, злам моралі і групове мислення* є тими універсальними механізмами, які зрештою призводять до геноциду, різанини, погромів як форми соціально конструйованих надзвичайних ситуацій.

5.2. Точка відліку. «Важкі умови життя» як соціальний конструкт

Необхідність осмислити психологічні засади політичних і соціальних процесів, що призводять до розгортання таких СКНС, як етнічні чистки, масова різанина чи геноциди, потребує уваги до всіх аспектів порядку соціальності.

З огляду на специфіку досліджуваних феноменів будь-які контрольовані емпіричні дослідження, яким зазвичай віддають перевагу в соціальній психології, є неможливими. Тому доступні емпіричні верифікації тих чи тих припущень про психологічні причини чи механізми базуються на процедурах триангуляції даних, отриманих істориками, соціологами, психологами; іноді залучаються дані, що містяться в мемуарах або журналістських інтерв'ю. Ще одним способом верифікації можуть бути екстраполяції висновків, отриманих під час вивчення менш серйозних міжгрупових (міжспільнотних, міжетнічних) конфліктів або штучно створених конфліктів у стінах лабораторій.

Очевидно, що в соціальних науках найбільш потужний напрям дослідження геноцидів сформувався після Другої світової війни, коли з усією гостротою постала потреба осягнути сутність нацистського режиму Німеччини та з'ясувати причини трагедії Голокосту. Саме на цей період припадають дослідження «авторитарної особистості», або шкали F (фашизм) Т. Адорно, та експерименти С. Мілграма. І, зважаючи на те, що СКНС є такою ситуацією, у якій під удар потрапляють моральні устої суспільства та принципи гуманізму загалом, самоочевидним є звернення до етичних категорій добра і зла.

Намагаючись осягнути глибинні причини геноциду та масових звірств, насамперед звернімо увагу на загальний соціальний контекст, на найширші суспільні умови, що передують цим подіям. І ці суспільні умови можна позначити як «важкі умови життя», причому це не стільки певна категорія, скільки метафора, якою позначають будь-які раптові зміни в суспільстві, що значуще погіршили умови життя великої кількості людей. У цьому сенсі зовсім

не важливо, чим викликані труднощі – економічною кризою, збройним конфліктом чи тривалими несприятливими кліматичними умовами, що призвели до порушення продовольчої безпеки, – сама їх наявність означає брак ресурсів, якими задовольняються потреби – як базові, так і потреби в безпеці, контролі, позитивній соціальній ідентичності, осмисленості життя тощо. Боротьба за ресурси й задоволення потреб деструктивними способами запускають ланцюг безперервного руйнування порядку соціальності, унаслідок чого аналізовані СКНС стають екстремальним інструментом боротьби за ресурси.

У просторі соціальності конструюються два ефекти, що можуть бути використані в ситуації масової фрустрації потреб. По-перше, конструюються активні пошуки «винного», тобто тієї соціальної групи чи спільноти, на яку покладається відповідальність за скрутне становище суспільства. По-друге, на публічних аренах відбувається інтенсифікація дискурсів, що обслуговують деструктивні ідеології. Скоординоване й цілеспрямоване використання цих ефектів певною соціальною (політичною) групою призводить до змін у системі соціальних відносин, а саме: призначається певна спільнота, що підлягатиме тавруванню та ексклюзії, оскільки саме на неї буде перекладено відповідальність (провину) за «важкі умови життя». Завершальною фазою конструювання такої ексклюзії стає відкрита циркуляція в публічних дискурсах закликів «усунути» цю спільноту.

Серед деструктивних ідеологій найбільш ефективно починають діяти ті, які конструюють образ «вищості» титульного етносу, традиційної релігії чи певної соціальної страти. Таким чином пропагуються ідеології, які визначають як бажану й правильну певну ідентичність, що водночас легітимізує соціальні практики закріплення її вищості і знецінення таврованої спільноти зокрема або інших спільнот загалом.

Отже, в пошуках соціально-психологічних причин геноциду слід звертатися до вивчення як ситуаційних, так і перманентних чинників, оскільки очевидно, що геноцид є специфічним ефектом їхньої взаємодії.

Геноцид, як свідчить історичний аналіз, доволі часто стає підсумком тривалого і масового міжгрупового конфлікту – очевидно, тому, що такий конфлікт, дезорганізуючи усі сфери функціонування суспільства, створює *важкі умови життя*, які тотально фруструють базові людські потреби. Важливою передумовою є тривалість конфлікту, оскільки значні часові інтервали автоматично означають складну і насичену різними сутичками історію інтеракції спільнот, які відбувалися під час боротьби за ті чи ті ресурси. Це також акумуляція негативних емоцій, почуттів, ставлень, стереотипів, упереджень, а також образ, взаємних звинувачень, актів помсти та намірів «відплатити за все». Крім того, тривалий конфлікт містить епізоди насильства або й навіть застосування зброї, що *нормалізує насильство*, узвичаює його як практику повсякдення або надає владній групі політичні можливості для вжиття «крайніх заходів», нібито призначених для врегулювання ситуації. Наголосимо: «крайні заходи» також є репресивними, насильницькими, такими, що призводить лише до збільшення обсягів насильства в порядку соціальності.

На нашу думку, узвичаєння насильства є одним із головних механізмів порушення моральних імперативів суспільства. Адже насильство – це, наприклад, убивство, яке сприймається трагічно. «Трагічно» в цьому випадку означає, що сталася випадковість, якої можна було уникнути. Інакше кажучи, воно пов'язане з відповідальністю людини, а не з фатальними обставинами. У такому розумінні відповідальності бере виток необхідність легітимації насильства, тобто пояснення вбивства. Необхідність легітимації викликана тим, що вбивство сталося навмисно, а отже, потребує пояснень. У ситуації тривалого конфлікту смерть стає нормою, яку не потрібно виправдовувати й загалом пояснювати.

Тезу про визначальну роль тривалого конфлікту як передумови геноциду досить аргументовано підтверджено завдяки порівняльному аналізу Б. Гарфф (Harff, 2003). Дослідниця показала, що в інтервалі між 1955 і 1997 роками із 126 випадків, де розгорталися внутрішні війни й стався крах політичного режиму, у 35-ти з них деструкції порядку соціальності призвели до геноциду

або політициду (як поступового, але систематичного способу спричинити знищення незалежного політичного та соціального утворення). Гарфф виокремила виміри, які ставали критеріями розмежування тих і тих варіантів розвитку подій. Так, у всіх аналізованих випадках (крім одного) геноцид стався або під час, або після політичних потрясінь (що позначалися як «різка зміна політичного режиму»), якими були: «поразка у війні, революція, антиколоніальне повстання, сепаратистська війна, переворот і власне зміна режиму» (Harff, 2003, р. 62). Інші виміри ризику геноциду, на її думку, це: попередні геноциди в історії суспільства; перебування при владі етнічної меншини; низький рівень відкритості торгівлі, що означає слабку інтегрованість у міжнародну економічну систему; автократичний (на відміну від демократичного або напівдемократичного) режим правління.

До речі, Е. Стауб (Staub, 1989) вважає, що виникнення геноцидів з вищою ймовірністю можливе в «монолітних» (на відміну від плюралістичних) суспільствах, що дотримуються одного набору цінностей і цілей, а отже блокують будь-який плюралізм у вираженні думок чи поглядів. Висновки Б. Гарфф кореспондують із цим припущенням: на її думку, популярність серед владних еліт ідеологій, у межах яких простежується дискурс ексклюзії певної спільноти (групи), також є одним із провісників геноциду. (Про дискурс ексклюзії йдеться тоді, коли він пропагує мету, задля досягнення якої виправдовується обмеження прав, переслідування або знищення певної категорій людей» (Harff, 2003, р. 63). Наприклад, євреї в нацистській Німеччині були «доступною мішенню» для нав'язування ідеї про нібито расову чистоту і створення «арійської» нації. Ідеологія червоних кхмерів, що зумовила камбоджійський геноцид, ґрунтувалася на ідеї ліквідації всіх соціальних класів, крім класу селян. Ідеологія «влади хуту», яка призвела до геноциду в Руанді, закликала до усунення тутсі від політичної влади і державних установ. Згадані ідеології конструюють «моральну ексклюзію» (термін Е. Стауба), яку доволі часто розглядають як один із механізмів геноциду та інших СКНС. Оскільки ці ідеології виникають у ширшому просторі і потребують ресурсів політичної

підтримки для поширення на публічних аренах, то вони, фактично, функціонують як чинники геноциду суспільного рівня.

Однак очевидно, що люди в будь-якому суспільстві різною мірою приймають такого роду дискурси, а наявні індивідуальні відмінності зумовлюють різні рівні підтримки ними насильницького конфлікту. Те саме стосується ролі конформізму або покірності, які соціологи іноді тлумачать як значущі чинники розгортання геноцидів та етнічних чисток (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, & Sanford, 1950; Milgram, 1974; Miller, 2014; Prunier, 1995; Staub, 1989; Suedfeld, & Schaller, 2002). Хоча варто мати на увазі, що іноді важко чітко окреслити належність чинника до того чи того кластера, здебільшого вони перетікають один в одного. Так, покірність чи авторитаризм можна розглядати з огляду на події в Руанді (Prunier, 1995) та досвід довоєнної Німеччини (Staub, 1989) і як змінні, що позначають індивідуальні відмінності, і як характеристики спільноти чи суспільства загалом.

Ідеологія і міжгрупові настановлення. Соціально-психологічні дослідження ставлять за мету з'ясувати психологічні функції «деструктивних ідеологій» (Staub, 1989), що лежать в основі будь-якого геноциду чи масових звірств. Як зазначалося вище, однією з характеристик ідеологій, що стає каталізатором конструювання геноциду, є те, що вони засновані на *практиках обмеження прав і переслідування певних спільнот* (або окремих їхніх членів). Отже, у просторі соціальності починають потужно працювати механізми сепарації і диференціації. Однак варто мати на увазі: наявність відмінностей є нормальною умовою функціонування диференційованого суспільства, тобто будь-якого сучасного суспільства. А тому одних лише відмінностей недостатньо. Соціальна категоризація людей, поділ на «ми» проти «вони» є лише необхідною, але не достатньою умовою для закріплення в просторі соціальності ідеологій геноциду. Одні лише відмінності між членами «своєї» і «чужої» групи самі по собі не пояснюють, чому виникає надзвичайна жорстокість у поводженні з людьми «інших» груп.

Неодмінною передумовою стає наявність ще однієї особливості порядку соціальності. Деструктивна ідеологія повинна конструювати образ таврованої спільноти як такої, що сама по собі є проблемою і перешкодою на шляху до *кращого суспільства* (Baumeister, 1997; 2002; Staub, 1989). Як зазначалося, на таку спільноту покладається відповідальність за всі проблеми, що так чи інакше виникають у суспільстві (Glick, 2002; Staub, 1989). Соціолог З. Бауман (Bauman, 1991) порівнює це із соціальною інженерією, яка ідентифікує елементи (включно з групами і людьми), що є перепорою на шляху до суспільного ідеалу, а їх усунення подається як єдиний спосіб цього ідеалу досягти.

Отже, деструктивні ідеології, що призводять до геноциду та інших СКНС, не ґрунтуються лише на моральній ексклюзії «іншого», відповідно до якої моральні норми й правила, сформовані певним порядком соціальності, не регулюють взаємодію з таврованою спільнотою. Обов'язковою властивістю таких дискурсів є наявність ідеї, що ця ексклюзія, це усунення таврованої спільноти служить вищій меті (досягненню ідеального суспільства, наддержави). Ця властивість згаданих дискурсів виконує *психологічну функцію*: оскільки такі ідеології чітко визначають проблему, а також спосіб її розв'язання, то вони задовольняють певні людські потреби, що перебувають – з огляду на важкі умови життя – у стані фрустрації. Насамперед може йтися про задоволення таких потреб, як потреба в контрольованості світу і власного життя, потреба в осмисленості життя. Інакше кажучи, ці ідеології зваблюють образом щасливого майбутнього, для досягнення якого треба «лише» позбутися суспільно шкідливих елементів. Зміст моральної регресії, що конструюється такими дискурсами, оприявнюється припустимістю дегуманізації «іншого», десенсибілізацією щодо етичних порушень, які поволі «вмонтовуються» в практики повсякденності.

Але на які саме спільноти спрямовані ці ідеології, що зрештою можуть призвести до геноциду?

П. Глік (Glick, 2002), звертаючись до ідеї «винної спільноти» (точніше, спільноти, призначеної на роль цапа-відбувайла), висловлює припущення щодо

того, якими властивостями зазвичай вирізняються такі спільноти. Він наводить суперечливий на перший погляд перелік. А саме: це ті групи, які стереотипно сприймаються як «потужні», «компетентні» і «закриті», що й породжує «заздрісні упередження» щодо них. І саме ця заздрість стає психологічною точкою докладання суспільних зусиль, спрямованих на створення образу «винної спільноти». Наприклад, нацисти стереотипно сприймали євреїв як «багатих», таких, що впливають на політичні та економічні справи, оскільки всі вони перебувають у «глобальній змові» – тобто вони є потужною, компетентною і закритою групою. Схожі стереотипи щодо вірмен і тутсі функціонували в просторі соціальності до і під час геноциду вірмен у Туреччині і тутсі в Руанді.

Можна зауважити, що в просторі соціальності, у межах якого конструюється геноцид, спостерігається драматична суперечливість: з одного боку, таврована спільнота – це спільнота, що переживає інтенсивне приниження й знуцання в практиках повсякденних інтеракцій, а з другого – це спільнота, стереотипний образ якої відбиває уявлення про її впливовість, її спроможність впливати на суспільний лад, тобто визнаються її високий статус і компетентність. І лише *впливова* спільнота може бути джерелом серйозних суспільних загроз, джерелом настільки потужним, що його потрібно знищити.

Крім того, і П. Глік (Glick 2002), і Е. Стауб (Staub, 1989) стверджують, що спільноти, обрані на роль «винної» спільноти, протягом своєї історії вже зазнавали приниження і звинувачень. Інакше кажучи, у соціальному просторі вже існує релевантний культурний наратив, до якого владні групи можуть легко повернутися та активувати його. Е. Стауб звертає увагу на те, що деструктивні ідеології також передбачають певне сприйняття «своєї» групи, а саме переконаність у її вищості. Така переконаність супроводжується відчуттям «історичної несправедливості», що стала на заваді її піднесенню. Або конструюється «відстань» між славним минулим «своєї» групи і її пізнішим занепадом (Staub, 1989).

Це почуття крихкості втраченої вищості і завищені самооцінки, що підживлюють ідентичність геноцидіатів, співвідносні, як нам здається, з поняттям «загрозливого егоїзму», який Р. Баумейстер (Baumeister, 1997; 2002) пропонує на роль визначальної причини геноциду. Іншим конструктом, що кореспондує із цим феноменом, є колективний нарцисизм. Він описує ідеалізоване уявлення про велич «своєї» спільноти, яке, однак, є нестабільним і вкрай сензитивним до загроз її іміджу, що продукує міжспільнотну ворожість і агресію (Golec de Zavala, Cichocka, Eidelson, & Jayawickreme, 2009). Цікавим у цьому сенсі є дослідження, що спрямовувалося на вивчення особливостей зв'язку між позитивною валентністю групової належності, звеличуванням її ідентичності і схильністю до розв'язування конфліктів силовим способом (Roccas, Sagiv, Schwartz, Halevy, & Eidelson, 2008). Як було показано, з останнім високо корелює лише звеличувальна ідентичність, натомість позитивна валентність групової належності таких зв'язків не виявляє.

Підсумовуючи, можемо виснувати, що причиною насильства у взаємодії спільнот стають не відмінності між ними, а радше конкретні способи тлумачення соціальних категорій, групових ідентичностей, ними вироблених, і, в кінцевому підсумку, ті ідеології, що конструюють певний порядок соціальності. Показовим у цьому сенсі є дослідження М. Мамдані (Mamdani, 2001), який виводить на поверхню історичні, географічні та політичні передумови, що так раптово й масово перетворили велику кількість хути на жорстоких вбивць. Він знаходить відповідь у природі політичних ідентичностей, сформованих під час колоніалізму, у невдачах націоналістичної революції подолати ці розбіжності, у регіональних демографічних і політичних течіях, витоки яких простежуються далеко за межами Руанди.

Психологічні процеси ексклюзії. Розгортання насильства. Можна також виокремити ще деякі соціально-психологічні процеси, що уможливають поступовий рух суспільства в бік розгортання СКНС. Частина цих процесів стосується психологічних змін, що відбуваються в інтеракціях між геноцидіатами і суспільством загалом. Оскільки моральна ексклюзія таврованої

групи зростає, а практики насильства стають інтенсивнішими і, що головне, стають саме практиками – узвичаєними, буденними, то в порядку соціальності конструюються нові моральні норми. У суспільстві легітимуються насильство, а його члени відносно швидко втрачають чутливість до нього після першого шокового зіткнення. Психіатр Р. Ліфтон (Lifton, 1986), проаналізувавши розповіді нацистських лікарів та інших осіб, що здійснювали (або були свідками) масових звірств, позначив цей стан як «психічне заціпеніння». Друга частина цих психологічних процесів стосується інтеракцій між таврованою спільнотою і суспільством загалом. Основне питання, яке тут привертає увагу, стосується практик знецінення, серед яких істотне місце посідають дискурсивні, що вводять у публічний простір маркери тавра. Тут слід звернути увагу на те, що, крім моральної ексклюзії та делегітимації (позбавлення громадянських прав), таврована спільнота потрапляє під нищівний тиск дискурсів дегуманізації.

Принагідно зазначимо, що дегуманізація може мати багато різних форм (Haslam, 2006; Haslam, & Reicher, 2012). Однак під час геноциду найчастіше спостерігається анімалістична, коли тавровану спільноту порівнюють із тваринами. Наприклад, нацисти порівнювали євреїв з вошами або щурами; під час геноциду в Руанді тутсі називали тарганами, а жертв під час геноциду в Дарфурі – собаками, ослами чи мавпами (Hagan, & Raymond-Richmond, 2008).

Дегуманізація, очевидно, є одним з елементів *«морального відсторонення»*: зображення таврованої спільноти як «людей, що не є людьми», полегшує жорстоке поводження й уможливорює вбивства, адже людство загалом має менше моральних обмежень щодо дій із тваринами, ніж з іншими людьми. І це не суперечить основній гіпотезі П. Гліка, згідно з якою таврованою спільнотою стає високостатусна група. Два різних образи таврованої спільноти можуть легко переходити один в один – від дегуманізованого образу високого статусу до дегуманізованого образу низького статусу – у міру прогресування ідеології геноциду.

Ще одним елементом морального відсторонення є «дискурсивний камуфляж», за допомогою якого геноцидіати уникають прямих термінів насильства («вбивство»), натомість використовують такі, вживання яких не має відвертих моральних конотацій («чистка»), і в такий спосіб позбавляють себе необхідності рефлексій про причини й наслідки своїх дій. Наприклад, нацисти винайшли низку евфемізмів, таких як «Sonderbehandlung» («особливе поводження») для позначення страти і «Endlösung» («остаточне вирішення») для позначення масового вбивства євреїв у Європі. Як пише В. Клемперер: «Повинні зникнути не лише нацистські дії, а й нацистський склад розуму, типовий нацистський спосіб мислення і його живильне середовище – мова нацизму» (Klemperer, 2006, р. 9). Так само під час геноциду в Руанді хуту називали вбивства «умуганді» (тобто «робота на користь громади») (Des Forges, 1999).

Р. Баумейстер (Baumeister, 1997; 2002) звертає увагу на два важливі мотиваційні процеси, які можуть ставати рушійною силою геноцидіатів, а саме садизм та інструменталізм. Отримання садистського задоволення від заподіяння шкоди іншому є очевидним мотивом геноциду і масових звірств. Проте Баумейстер зазначає, що, попри очевидність цього мотиву, він не є визначальним. На його думку, інструменталізм, інструментальна вигода є більш значущими і більш поширеними мотивами участі в геноциді. Пограбування і привласнення майна, що належало таврованій групі, є типовою практикою кожного геноциду. Цю типовість світ спостерігає сьогодні під час російсько-української війни. Серед трофеїв російських геноцидіатів – пральні машини, електричні чайники, килими, побутові прилади, одяг тощо. С. Страус (Straus, 2006), провівши інтерв'ю з ув'язненими в Руанді (за участь у геноциді), зазначає, що більшість із них приєдналися до геноцидіатів саме через можливість грабувати. Тут варто згадати, що передумовою геноциду є «важкі умови життя», а тому спокуса грабунків стає зрозумілою.

У багатьох випадках психологічні дослідження, спрямовані на вивчення причин геноциду та інших масових звірств, не знаходять якогось специфічного,

унікально жахливого соціально-психологічного процесу. Ідеться про звичайні – нормальні – процеси. Однак можна висловити припущення, що чинники порядку соціальності «форматують» їх, перетворюючи на джерело жахів. Інакше кажучи, лише за наявності специфічних суспільних умов і політичних структур звичайні психологічні процеси, такі як конформізм або потреба в безпеці та контролі, набувають тієї деструктивної динаміки, що призводить до масових убивств. Адже в умовах спокійної, розміреної повсякденності, високої потужності просоціальних норм конформність може стимулювати просоціальні реакції і посилювати співпрацю. Більше того, навіть під час міжспільнотних конфліктів дотримання просоціальних рольових моделей поведінки може утримати особу від участі в насильстві (Oliner, & Oliner, 1988; Rochat, & Modigliani, 1995).

Отже, деструктивні ідеології та авторитарні лідери, спроможні підтримувати релевантні дискурси на публічних аренах, роблять вирішальний внесок у те, як розгортатимуться СКНС.

5.3. Геноцид як (поза)соціальна система

Геноцидіати. Як зазначає Б. Кемпбелл (Campbell, 2010), переважна більшість досліджень геноциду зосереджується на умовних ролях «злочинця» або «рятівника», але досить рідко в поле зору потрапляє той факт, що навіть «злочинці» можуть іноді допомагати окремим членам таврованої групи, водночас беручи й далі участь у вбивстві інших її членів. Отже, ці дві ролі розглядають як взаємовиключні, а тому факти «суперечливої поведінки» зникають з поля зору, хоча їх аналіз міг би заповнити прогалини в розумінні поведінки людей під час масових убивств і геноциду. За Кемпбеллом, «суперечлива поведінка окремих людей під час геноциду шокує [...], оскільки кидає виклик загальноприйнятим уявленням про добро і зло» (Campbell, 2010, р. 310). А проте випадки, коли злочинці допомагали членам таврованої групи,

траплялися; і хоч вони нечисленні, але їх фіксують у багатьох різних випадках геноциду і масових звірств. Наприклад, під час геноциду в Руанді деякі «злочинці»-хуту рятували окремих тутсі – як правило, сусідів або людей, яких вони близько знали (Mamdani, 2001; Waldorf, 2009).

Оскільки особисті зв'язки були наявні в багатьох випадках такої «суперечливої» поведінки, Кемпбелл висловлює припущення, що саме міцні горизонтальні зв'язки і взаємозалежність між членами різних груп могли бути причиною цієї суперечливості. Однак історичні дослідження будь-якого геноциду також рясніють прикладами вбивства чи «видачі» сусідами сусідів, а іноді – навіть членів родини (наприклад, Des Forges, 1999; Hilberg, 1993). А тому посилення на горизонтальні зв'язки можна вважати інструментом з обмеженою пояснювальною спроможністю, коли йдеться про інтерпретацію поведінки геноцидіатів. Ба більше, такі приклади свідчать про те, що в окремих випадках геноцидіати відмовлялися вбивати (ухилялися від наказу), навіть якщо не були знайомі із жертвами (Browning, 1992).

Отже, очевидно, що є якийсь взаємозв'язок між індивідуальними властивостями геноцидіата і ситуаційними умовами, а наслідком взаємодії цих двох змінних стає або надзвичайна жорстокість щодо жертви, або уникання злочину й збереження «моральних запобіжників».

Спостерігачі. Важливим внеском Е. Стауба в соціально-психологічний аналіз геноциду є його увага до ролі «сторонніх спостерігачів», тобто до тих людей або спільнот, які стають свідками розгортання насильства, перебуваючи ніби осторонь подій. Стауб стверджує, що пасивність сторонніх спостерігачів насправді стає *каталізатором насильства*, оскільки їхня мовчазна безучасність створює «відчуття нормальності» і прийнятності дій геноцидіатів (Staub, 1989). Крім того, пасивність спостерігачів сприяє появі «плюралістичного ігнорування»: значна кількість людей може засуджувати злочинні дії, що відбуваються, проте коли немає *озвучених іншими людьми* протестів, це створює уявлення про «самотність у поглядах» (Newman, 2002).

Е. Стауб розрізняє внутрішніх і зовнішніх спостерігачів (Staub, 1989; 2011). Внутрішніми спостерігачами є члени суспільства (окрім таврованої групи), у якому розгортається геноцид, котрі, однак, не беруть активної участі в подіях. Зовнішні спостерігачі – це члени інших суспільств, які можуть знати про геноцид та інші масові звірства. Психологічних досліджень обох категорій спостерігачів наразі дуже мало.

Зовнішні спостерігачі. Найбільш повно психологічну роль зовнішнього спостерігача досліджено під час подій, пов'язаних з міжетнічним конфліктом у суданському регіоні Дарфур. Метою двох досліджень було вивчення чинників, що зменшують готовність зовнішніх спостерігачів втручатися в перебіг подій і надавати допомогу жертвам. Одним із таких чинників вважають схильність звинувачувати членів таврованої спільноти в тій долі, що їх спіткала («самі винні»). Як було показано, британські студенти частіше жертвували гроші на допомогу жертвам цунамі 2004 р. в Азії, ніж на допомогу жертвам геноциду в Дарфурі, оскільки жертв геноциду порівняно із жертвами стихійного лиха вони оцінювали як «більш винних» у тому, що ті опинилися в такому становищі. Крім того, студенти пояснювали, що жертви стихійного лиха докладають більше зусиль, щоб допомогти собі, ніж жертви геноциду (Zagefka, Noor, Brown, de Moura, & Northrow, 2011). Інша серія досліджень продемонструвала «крах співчуття» в разі зіткнення з величезними стражданнями, спричиненими геноцидом (Cameron, & Payne, 2011). Дослідження показали, що люди стають більш байдужими до людських страждань (точніше, впадають у стан певного «оніміння») і виявляють менше емпатії та просоціальної поведінки, якщо збільшується кількість жертв. Інакше кажучи, людина намагається захистити себе від руйнівної надмірності емоцій, які виникають у неї в разі зіткнення з екстремальними стражданнями.

Чинники, які підтримують просоціальні настановлення та стимулюють відповідну поведінку зовнішніх спостерігачів щодо геноциду, пов'язані з наявністю геноциду як історичного досвіду «своєї» групи, усвідомленням схожості між тавровізацією «своєї» групи і випадком колективної тавровізації,

який відбувся в чужій країні (Vollhardt, 2015). Наприклад, єврейська громада в США була головною дійовою особою під час кампанії «Врятуй Дарфур», керуючись моральним обов'язком не допустити, щоб інші спільноти зазнали такої самої долі, як євреї під час Голокосту. Експеримент, проведений серед американських студентів єврейського походження, продемонстрував, що учасники швидше підписали петицію проти геноциду в Дарфурі після актуалізації спогадів про Голокост, а також про те, що його жертвами були як євреї, так і неєвреї. Отже, механізмом актуалізації просоціальної поведінки була особлива «спільна доля» (Vollhardt, & Bilewicz, 2013).

Так само дослідження показало, що ті учасники експерименту, які були євреями за походженням, після актуалізації інформації про Голокост повідомляли про «моральний обов'язок» допомагати жертвам геноциду в Дарфурі (але не жертвам, які сприймалися як супротивники в конфлікті, наприклад палестинцям) (Warner, Wohl, & Branscombe, 2014).

Внутрішні спостерігачі. Соціально-психологічні дослідження, що спрямовуються на вивчення особливостей поведінки «внутрішніх спостерігачів», яку ті демонстрували під час геноциду та масових звірств, також є нечисленними, і переважна більшість із них ґрунтується на архівному аналізі історичних документів або на ретроспективних самозвітах (мемуари, біографічні наративи, інтерв'ю тощо).

Цікаві висновки зробили С. Олінер з колегою (Oliner, & Oliner, 1988), порівнюючи активних і пасивних «спостерігачів» Голокосту (тобто тих, хто допомагав рятувати жертв, і тих, хто бездіяльно стежив за подіями). А саме: ідентифіковано кілька ситуаційних факторів, що мотивували людей ризикувати своїм життям і надавати допомогу членам таврованої спільноти. Вирішальним чинником було пряме прохання жертви надати їй допомогу. Схожий результат було отримано, коли вивчали поведінку «активних спостерігачів» під час вірменського геноциду. Як показало дослідження, останні часто мали попередні контакти з особою, яку вони врятували (Novannisian, 1992).

С. Олінер та колеги (Oliner, & Oliner, 1988) також виявили, що групові норми й цінності, спільна ідентичність та наявність прямих контактів мали вирішальне значення в детермінації просоціальної поведінки (прийняття ролі «активного спостерігача») для порятунку болгарських євреїв під час Голокосту. Більше того, значна частина опитуваних зазначали, що вони чітко усвідомлювали мотиви своїх дій, групові норми, трансльовані референтними членами «своєї» групи (друзями, священниками, статусними особами), тобто порятунок євреїв відповідав нормам і цінностям їхньої спільноти.

Схожі результати отримав і С. Райхер (Reicher, Cassidy, Wolpert, Hopkins, & Levine, 2006): надання допомоги співгромадянам, які опинилися під загрозою, позиціонувалося в групі як нормативний акт, як такий, що відповідає ідентичності та спільним цінностям.

З нечисленних досліджень чинників, що впливають на поведінку внутрішніх спостерігачів, можна, утім, виокремити низку індивідуальних відмінностей, які є предикторами просоціальної поведінки. Перш за все – інклюзивне ставлення, сутність якого полягає в сприйнятті таврованої спільноти як частини спільної ідентичності. Дослідники описують три особливості такого інклюзивного ставлення: 1) сприймання таврованої групи як частини спільної інгрупи, а не як окремої зовнішньої групи; 2) надання допомоги тим, хто може постраждати, є ключовим аспектом внутрішньогрупової ідентичності; 3) інгрупі буде завдано шкоди, якщо тавровану спільноту переслідуватимуть. У кожному разі вирішальним чинником ставала національна ідентичність (тобто «ми, болгари»...). (Reicher, Cassidy, Wolpert, Hopkins, & Levin, 2006).

Мотиви просоціальної поведінки також охоплювали почуття відповідальності і горизонтальні зв'язки з членами інших груп (Oliner, & Oliner, 1988). Так само завдяки контент-аналізу мемуарів та інтерв'ю виявлено, що загальнолюдські цінності (зокрема соціальна справедливість і рівність) були значуще виразними в оповіданнях осіб, що демонстрували просоціальну поведінку. (Тематичний контент-аналіз було використано для оцінювання

відносної сили одинадцяти основних категорій цінностей за С. Шварцем) (Suedfeld, & Best, 2008).

Розмиті межі аксіологічних атестацій. Поведінка спостерігачів. Треба також взяти до уваги й те, що аксіологічні атестації поведінки спостерігачів не є однозначними, хоча в наявних дослідженнях цієї ролі під час геноциду постійно виникали численні організаційні складнощі, які могли вплинути на висновки. Одним із дискусивних моментів під час обговорення є наявність фактів, що просоціальна поведінка може визначатися мотивами, які не завжди мають альтруїстичний характер (Oliner, & Oliner, 1988). Наприклад, багато активних спостерігачів у своїй просоціальній поведінці керувалися інструментальними мотивами. У звітах С. Райхера (Reicher, Cassidy, Wolpert, Hopkins, & Levin, 2006) є свідчення того, що референтні особи зверталися до «інтересів» інгрупи, щоб спонукати болгар надавати допомогу євреям. Майже половина епізодів просоціальної поведінки, про які йдеться в дослідженні Р. Ованесяна (Novannisian, 1992), пов'язані з отриманням оплати – грошима або працею. Схожі мотиви також часто згадувалися в інтерв'ю С. Олінера. Важливо, однак, зважати на те, що оплата у формі грошей чи праці не завжди означала, що активні спостерігачі справді отримали фінансову вигоду і якимось збагатилися. Оскільки під час війни продовольство було дефіцитом, гроші були потрібні для забезпечення тих осіб, яких вони переховували у своїх будинках або на фермах (Oliner, & Oliner, 1988). Очевидно також і те, що частина активних спостерігачів просто скористалися ситуацією, вимагаючи гроші у людей, яким вони пропонували порятунок.

5.4. Життя на краю прірви. Тавровані спільноти

Більшість доступних психологічних досліджень, предметом уваги яких стала поведінка членів таврованої спільноти, зосереджені на тому, яким чином людям вдавалося долати такі екстремальні обставини й знаходити психологічні

ресурси для виживання. Набагато менше відомо про поведінку опору, тобто про ті індивідуальні особливості членів таврованої спільноти, що лежали в основі морально зваженого рішення обмежити або припинити здійснення геноциду. Принагідно зазначимо, що на багатьох публічних аренах домінує образ таврованої спільноти як пасивної, як такої, що не протестує і покірно приймає свою долю (і в певному сенсі «сама винна у своїх проблемах»). Такий образ відтворюють іноді навіть самі члени таврованої спільноти. Проте опір під час геноцидів у різних формах був повсюдним – як на індивідуальному, так і на колективному рівнях (Haslam, & Reicher, 2012; Middleton-Kaplan, 2014). Навіть в умовах непомірного гноблення, як-от у гетто і таборах смерті, відбувалися повстання. Крім того, індивідуальний опір у багатьох формах, таких як ухиляння від роботи, переховування людей, дотримання релігійних обрядів тощо, також не свідчить про абсолютну пасивність.

Нам трапилося, наприклад, кілька соціально-психологічних досліджень, що мали на меті виявити психологічні чинники поведінки опору та обставини, за яких вона була найбільш імовірною (Haslam, & Reicher, 2012; Hollander, & Einwohner, 2004; Einwohner, 2014). Особливий інтерес становлять роботи, спрямовані на чинники та процеси, що уможливлювали *колективний опір*. Останній ми розглядаємо як організовану, (без)збройну, координовану з іншими поведінку опору, формами якої є, наприклад, діяльність підпілля в гетто, партизанський рух або повстання в таборах.

Спробуймо систематизувати наявну в літературі інформацію.

Уявлення про шанси на життя. Намагання вижити під час геноциду, по суті, уже можна розглядати як форму опору. Однак виживання не було єдиною метою людей, залучених до діяльності опору (Haslam, & Reicher, 2012). Іноді в нараціях жертв концтаборів траплялися пояснення, що відчуття неминучості смерті від рук нацистів збільшувало ймовірність опору, і саме тому нацистський режим намагався приховати свої наміри, вдаючись до різних форм дискурсивного камуфляжу. Це суперечить побутовому уявленню про те, що для опору потрібна певна частка надії чи оптимізму. Однак психологічний і

соціологічний аналіз поведінки мешканців Варшавського гетто, де відбулося збройне повстання, і її порівняння з поведінкою мешканців Лодзинського гетто, де колективного опору не було, свідчать про протилежне: опір часто був викликаний очікуванням неминучої смерті, тоді як ілюзія виживання гальмувала поведінку опору (Einwohner, 2009; Tiedens, 1997).

Л. Тіденс (Tiedens, 1997) називає низку чинників, що спонукали євреїв у Лодзі більш оптимістично оцінювати свої шанси на виживання порівняно з варшавськими євреями. Варшавське гетто створювали як *тимчасове*, а тому безпосередня небезпека депортації чи ліквідації гетто була більш очевидною. Також меншим був ступінь ізолюваності, багато мешканців гетто й далі працювали в місті, завдяки чому вони отримували більше інформації про масові вбивства євреїв в інших частинах країни. На відміну від цього, Лодзинське гетто було географічно більш ізолюваним й «острівним» у своєму функціонуванні. Також воно сприймалося як *постійне*, чому сприяла наявність власної валюти і поштової системи. А тому в межах цієї спільноти конструювалися наративи, що євреї можуть жити в гетто довго, оскільки їхня праця є економічно вигідною для нацистського режиму. У цій нарації формулювалися «шлях до виживання» та «ілюзія порятунку».

Так само Р. Ейнвонер стверджує, що коли євреї в гетто мали доступ до інформації про геноцидні наміри нацистів, то колективний опір був більш імовірним. Відверте усвідомлення нацистських намірів трансформувалося в поведінку опору, мотивом якої було «померти з гідністю». Ті, хто вірив у можливість виживання, імовірно, намагалися не наражатися на небезпеку, а тому не чинили опору (Einwohner, 2009).

Отже, участь в опорі передбачала як значущі регулятиви «*структурну необізнаність*» (міру доступності інформації) і «*культурну необізнаність*» (міру прийняття жахливих сценаріїв масових убивств як нової реальності).

Соціальна ідентичність. Очевидними є причини, що викликали інтерес дослідників до соціально-психологічних процесів, опосередкованих

усвідомленням членами таврованої спільноти своєї соціальної ідентичності як чинника поведінки під час геноциду.

Аналіз повстання в нацистському таборі смерті Собібор (Польща) свідчить про те, що нацисти використовували усвідомлення соціальної ідентичності як інструмент послаблення морального духу в'язнів і придушення їхнього опору. Зокрема, вони перешкоджали формуванню згуртованої групової ідентичності серед ув'язнених, застосовуючи практики жорсткої диференціації груп, маркуючи групову належність специфічними символами, а також надаючи своєрідні привілеї окремим особам та впроваджуючи в такий спосіб ідеї індивідуальної мобільності як вигоди (на противагу колективним діям). Ці процеси в Собіборі було перервано через появу нових в'язнів (80 солдатів єврейського походження, полонених Червоною армією). Ці полонені завдяки своїй згуртованості сформували групову ідентичність із нормами поведінки й чітко організованою структурою, що уможливило, на думку дослідників, колективний опір і повстання в таборі. Дослідники наголошують на тому, що визначальним психологічним процесом, який зробив опір можливим, стало саме формування групової ідентичності, яка центрувалася навколо ідеї протесту й вибудовувалася на основі «спільного досвіду підпорядкування» і неможливості індивідуального поліпшення становища (Haslam, & Reicher, 2012).

Однак, систематизуючи дослідження, що стосуються колективної поведінки під час геноциду, варто враховувати й те, що жодна спільнота не є однорідною. Подібно до ролей «стороннього спостерігача» і «геноцидіата», таврована спільнота також неоднорідна, а тому досить складно виявити однозначно закономірні чинники поведінки. Наприклад, за таких екстремальних обставин, крім опору, також можуть мати місце прояви застосування насильства або крадіжки їжі (Glass, 2004).

Можна зробити припущення, що окремі члени таврованої спільноти проходили через особистісну кризу моральних трансформацій, унаслідок чого отримували *внутрішній дозвіл* в екстремальних умовах здійснювати те, що вони

вважали неприпустимим і антисоціальним за інших обставин. Зокрема, як свідчать архіви, діяли неєврейські групи опору, які знищували євреїв під час Голокосту, а деякі єврейські групи опору вбивали цивільних поляків у відповідь на вбивства євреїв Армією Крайовою. У спогадах учасників партизанського руху, наприклад, трапляються численні згадки про почуття особистого задоволення, яким супроводжувалися насильницькі дії проти нацистів, німецької армії чи інших ворожих груп (Bilewicz, & Vollhardt, 2012).

В. Франкл, який пережив Аушвіц і Дахау, описав моральні трансформації, які супроводжували дії членів таврованої спільноти: умовою виживання для окремих в'язнів була, фактично, відмова від моралі. Вищі шанси на виживання мали ті люди, що після кількох років перебування в таборі втрачали «етичні запобіжники» у своїй боротьбі за існування. Вони були готові застосовувати будь-які засоби, навіть грубу силу, злочинство та зраду, щоб врятуватися. Є також чимало свідчень того, що члени таврованої групи співпрацювали з геноцидіатами, наприклад, ставали охоронцями в таборах в обмін на специфічні привілеї – збільшення кількості їжі, можливість сидіти ближче до вогню тощо (Hilberg, 1993).

Крім того, складно оцінити і поведінку єврейських активістів у гетто, які очолювали так звані юденрати, тобто адміністративні органи єврейського самоврядування, що з ініціативи німецької окупаційної влади в примусовому порядку засновувалися в кожному гетто для забезпечення виконання нацистських наказів щодо євреїв. Фактично, вони були змушені допомагати організовувати знищення і депортацію євреїв, хоч не завжди знали, що посилають своїх співвітчизників на смерть (Tiedens, 1997).

РОЗДІЛ 6

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ ТАВРА

Розгляньмо основний механізм створення соціального тавра, що маркує приречену на страту особу чи спільноту і цим відрізняється від стигми. Стигма в представленому нами дослідженні є соціальним маркером, що виробляє дискримінацію та ексклюзію. Тавро ми використовуємо для позначення ідентичності, носія якої буде страчено через ті чи ті політичні інтереси. Саме тому виробництво тавра надалі може стати підґрунтям етнічних чисток, депортацій чи геноциду – тих соціальних феноменів, які ми маркуємо як СКНС. Цим терміном позначимо поки що той механізм, який *ототожнює наявну соціальну проблему з певною соціальною групою*. Інакше кажучи, який конструює в просторі соціальності ту спільноту, на яку перенесеться згодом відповідальність за виникнення поточної або майбутньої проблеми. Тобто в наявності цієї спільноти в соціальній структурі суспільства панівна група вбачатиме певні ризики для порядку соціальності.

Важливість соціальної проблеми, як свідчать наведені приклади, визначається не так масштабом її негативних наслідків або широтою охоплення, як рівнем, силою і тривалістю суспільної уваги до неї. Щоб ініціювати дії та мобілізувати ресурси, соціальні проблеми мають бути в центрі уваги широкого загалу, тобто мають бути «успішними» в порядку денному. Саме тому механізм конструювання СКНС охоплює дискурси, що актуалізують і драматизують соціальні умови. Сам процес проблематизації, тобто інтерпретації будь-якої умови як соціальної проблеми, є актом привертання уваги, способом виокремлення ситуацій та обставин з реальності, номінування їх як предмета широкого інтересу, дискусій і практичної діяльності.

Нагальність соціальної проблеми для різних груп суспільства часто стає вирішальною умовою ініціювання політики «нової дискримінації». Соціальні проблеми виникають і виявляють себе як процес ідентифікації різними соціальними групами (активістами громадських рухів, політиками, професійними експертами, медіа, громадською думкою) різноманітних обставин як несприятливих і позначення їх як соціальних проблем, тобто як джерела соціальних негараздів і мети практичної діяльності. Саме тому особливості дискурсу соціальної проблеми є формою соціального контролю і виробництва в ньому нових форм нерівності. Фактично соціальна проблема створює умови для перерозподілу владних ресурсів

Отже, одним із важких наслідків перерозподілу соціальних ресурсів стає виникнення в суспільстві груп соціальної ексклюзії, тобто груп, відсторонених від участі в основних сферах і видах діяльності суспільства.

Структура будь-якого суспільства – це система нерівності, це ієрархія статусів, які закріплюють певні владні можливості, блага і ресурси задоволення потреб, формуючи нерівність статусних груп одна щодо одної. Водночас ця ієрархія в сучасному суспільстві не є сталою, а постійно змінюється. Особливо виразнюються ці зміни, як зазначалося, у періоди соціальної напруженості. Конструювання тавра є більш складним процесом, ніж це здавалося спочатку. Соціальні передумови його конструювання ми вже згадували: так чи інакше, вони описують досвід спільного проживання, на який нашаровується дія психологічних механізмів цілеспрямованого створення образу.

Найбільш численними, як нам видається, є пояснення, напрацьовані в межах соціобіологічного підходу. Так, М. Гігільєрі (Ghiglieri, 1999), аналізуючи витоки геноциду, звертається до концепту трайбалізму як до основного пояснювального інструменту. Коли певна соціальна група стає занадто великою, щоб її члени могли впізнавати одне одного, виникає тенденція до утворення менших груп, у яких вони можуть ідентифікувати індивідуальне членство. У термінах соціобіології – таким чином виникає джерело етноцентризму і ксенофобії. Отже, велика група втрачає свою роль як

об'єднавчого психологічного центру, проте особа можна приєднатися до невеликої групи в межах великої. І певний час групи мирно співіснують. Допоки не загострюється боротьба за ресурси. А тоді починають діяти різномірні – політичні, релігійні, етнічні та інші – чинники, що запускають процеси знецінення та ексклюзії однієї з груп. Так, у Сербії певний час нікого аж так сильно не зачіпали релігійні та етнічні розбіжності між сербами і хорватами. Але розбіжності між спільнотами, що донедавна певної мірою миролюбно співіснували, загострилися в умовах політичної кризи в Югославії. У Руанді, схоже, століттями зберігалася напруженість у взаємодії між хуту і тутсі, пам'ять про доколоніальні племінні війни жила в поколіннях, але ця напруженість була загалом поміркованою. Вона значною мірою посилилася і підживилася через виробництво міжгрупової нерівності під час бельгійської колонізації. Хуту почали сприймати тутсі як групу, якій – несправедливо(!) – симпатизували бельгійці. Образа, що жевріла в переплетенні соціальних відчуттів, вийшла на поверхню як чільний мотив помсти, щойно бельгійці залишили країну.

Як бачимо, наявності лише відмінностей недостатньо, щоб група перетворилася на тавровану, адже етнічні чи релігійні розмежування є скрізь. Зазвичай до конструювання тавра вдаються тоді, коли в суспільстві починаються політичні зміни. (Про роль політичного конфлікту у виникненні СКНС уже йшлося вище). Так, у Камбоджі хоча й були етнічні відмінності, вони не призвели, утім, до оформлення таврованої групи на цій основі. Натомість червоні кхмери вбачали загрозу в людях, які мали освіту, оскільки, як їм здавалося, інтелігенція пропагуватиме вестернізаторські настрої в суспільстві (хоча сам Пол Пот мав докторський ступінь Сорбонни). Критерії «наявності освіти» були вкрай довільними, і саме ця довільність давала змогу використовувати їх для конструювання тавра, що відповідало політичним цілям (встановленню контролю).

Отже, для оформлення тавра в одних випадках владна група експлуатує справжній конфлікт, що стає зародком для конструювання загрози (Вірменія,

Руанда, Боснія), в інших – як Камбоджа – його конструюють на уявних підставах. Таврована спільнота, як зазначалося, стає своєрідним громовідводом для колективної фрустрації, що зростає в суспільстві в періоди нестабільності. Така фрустрація спричинюється неможливістю задовольняти потреби суспільства і регулюється відповідною риторикою (такою як дискурсивний камуфляж, лінгвістична дисоціація тощо).

На нашу думку, коли йдеться про конструювання геноциду як форми СКНС, панівна група у своїх дискурсах завжди вдається до потужної експлуатації ксенофобії як негативного соціального настановлення. Як відомо, ксенофобія «автоматично» зростає в соціальних ситуаціях, пов'язаних із масовим переживанням загрози. Так, особливо стрімко ксенофобські настрої почали зростати у світі після 11 вересня 2001 р. У працях соціальних психологів описано доволі детально, як легко запускаються процеси соціальної диференціації, дифамації, дискримінації та ворожості, що є першим кроком до виникнення ксенофобії (Sherif, Harvey, White, Hood, & Sherif, 1961; Tajfel, & Turner, 1986).

Досить добре наразі вивчено також і питання, яким чином внутрішньогрупова ідентичність – у поєднанні із загрозою осуду та процесами внутрішньогрупового конформізму – стає чинником, що підсилює та увиразнює соціально релевантні відмінності (Boyanowsky, & Allen, 1973; Pepitone, & Kleiner, 1957). Щоб зберігати членство у «своїй» групі, її члени починають віддалятися від іншої – «чужої» – групи. Іноді це лише ставленнєве відокремлення, що знаходить вияв у циркуляції негативних стереотипів щодо цієї аутгрупи, іноді – фізичне, просторове відокремлення як розмежування територій проживання. Загроза (реальна чи вигадана) викликає соціальну поляризацію, що починається з уникання контактів, використання практик, які мінімізують інтеракції, а завершується відвертою демонстрацією ворожості. Цей механізм – *соціального віддалення* – блискуче описав Дж. Орвелл в антиутопії «1984», де мешканці країни воювали з ілюзорним ворогом, а

телебачення цілодобово транслювало в усіх публічних місцях повідомлення про цю війну.

Отже, можна поставити під сумнів твердження, що наявність расового чи етнічного конфлікту є визначальною умовою погромів чи геноциду. Наявність «історичної напруженості» збільшує таку ймовірність, проте не є ані достатньою, ані необхідною умовою геноциду (як, наприклад, у Камбоджі).

Чому ж тоді одні групи іноді визначають інші групи як такі, чия відмінність стає надзвичайно дратівливою – настільки дратівливою, що необхідно покласти край цій нестерпній ситуації, знищивши її «причину»? Як свідчить історія, будь-який маркер – політичний, релігійний, етнічний – може стати визначальним для трансформації порядку соціальності, будь-яку особливість можна перетворити на вододіл, на іншому боці якого – ворог. Євреїв у Німеччині до Другої світової війни розглядали як частину «сіоністської змови», як групу, яка контролювала надмірну кількість фінансових ресурсів, як спільноту, що несумісна з національною метою расової чистоти. Іноді «створення ворога» може відбуватися через узагальнення дій кількох членів групи й екстраполяцію цих дій на всю спільноту. Наприклад, лише нечисленна група вірмен виступила на боці росіян у боротьбі проти турків, проте мішенню для геноцидіатів стали всі вірмени загалом.

Отже, спільним для геноцидів є те, що ворожість, яка конструюється щодо таврованої групи, далі поширюється вірусоподібно. *Нагнітання страху*, який «обслуговує» загрозу, що походить від таврованої групи, і на цій підставі формування її реверсивного образу можна також вважати психологічним механізмом геноциду. Страх спонукає або до боротьби, або до втечі. Якщо в порядку соціальності конструюється певне привілейоване право на «свою землю» для окремої групи, а таврована група конструюється як меншовартісна і слабка (така, яку легко здолати), політика агресії стає більш імовірною. Таврована група вмонтовується в дискурс «виправдання контролю»: допоки ця група існує, доти вона залишається загрозою; отже, найнадійнішим методом контролю є її ліквідація, знищення.

Наступним кроком у публічному просторі є обґрунтування доцільності тих чи тих форм ліквідації таврованої спільноти. І тут, очевидно, також використовують певні психологічні механізми. Група стала мішенню, її психологічно ізолювали від інших спільнот у суспільстві, їй приписали загрозу або несправедливо отримані привілеї. Однак які механізми суспільство може пускати в дію, щоб надати *дозвіл на вбивство*?

Офіційні дискурси подають ініціативу для каналізації приводів невдоволення й провокують розгальмування агресивних тенденцій у поведінці членів суспільства. Те, як саме ці тенденції розгорнуться, і становить основну проблему для розуміння природи геноциду. Яким чином невиразні агресивні нахили особистості перероджуються в екстремально садистичні й жорстокі форми поведінки?

Е. Стауб (Staub, 1999) зазначає, що в тих країнах, де був геноцид (Німеччина, Руанда), політичні лідери-геноцидіати не підтримували ставлення, сформовані в межах суспільства, але радикалізували їх. Варто пригадати і теорію Ле Бона: лідером стає особа, дещо більш екстремальна у своїх поглядах, ніж решта членів групи. У міру того, як лідер інтенсифікує свій вплив і просуває радикальні наративи, інші потрапляють під його вплив і приймають декларовані ним позиції. Особливо ті позиції, що призводять до ізоляції й знецінення таврованої групи, оскільки відповідний дискурс стає популярним, а приєднання до нього забезпечує належність до «вищої» групи, а отже, виграшну ідентичність. Такий конформізм більш виражений в осіб, які віддають перевагу «сильному», авторитарному лідеру та стабільності своєї позиції всередині групи. Водночас десенсибілізація до тавра зростає, створюючи ситуацію, за якої значно посилюється потенціал масового насильства. Інтерпретація Стауба полягає в тому, що злочинець розвивається разом зі злочином. Ця інтерпретація, однак, пояснює передумови для масового насильства, проте не дає відповіді, як і чому воно набуває такої садистської форми.

Крім розладу базових потреб, згадуваного Стаубом (Staub, 1999), суспільства чітко відрізняються за кількістю *соціальних регуляторів*, які можуть бути застосовані в межах порядку соціальності. Можна уявити континуум суспільств: із тоталітарними системами – на одному полюсі (наприклад, нацистська Німеччина, Камбоджа під час панування режиму «червоних кхмерів», сталінський СРСР, Китай під керівництвом Мао Цзедуна тощо) та аномійними системами – на іншому (Руанда). Демократичні держави з усталеними правовими системами розташовувалися б усередині такого континууму. У тоталітарних суспільствах репресії (у різних формах) є переважно функцією воєнізованих або інших силових формувань, що діють під прямим контролем владних груп.

Звернімо увагу на те, що геноцид як СКНС є систематичним і контрольованим діянням. Нацистський геноцид євреїв, наприклад, планомірно використовував технології масового знищення людей (газові камери і крематорії) та реалізовував надзвичайно систематичний репресивний контроль. Садисти на зразок Й. Менгеле були радше винятком, ніж правилом. А. Ейхман, якого хоча й визнано «представником ефективного нацистського апарату вбивства», оскільки він безпосередньо формував політику переслідування, вигнання та депортацію євреїв (так зване «остаточне вирішення єврейського питання»), сам ніколи не брав безпосередньої участі у вбивствах, лише віддавав накази про страту мільйонів євреїв. Ейхмана оглядали психіатри перед судовим процесом, що відбувався в Єрусалимі. Його було визнано психічно здоровим, що й стало підставою для Г. Арендт зробити висновок про «банальність зла». Жодних довоєнних доказів садизму також не було знайдено й у біографії Менгеле: він був нічим не примітним студентом-медиком, який цікавився фізичною антропологією і генетикою; його садистичні нахили розвинулися вже в Аушвіці.

Убивства в Камбоджі також можна описати як системні і механічні. Жертв били в потилицю сапою, нібито щоб зекономити кулі.

І нацисти, і червоні кхмери для опису процесів систематичного знищення великих груп людей використовували дискурсивний камуфляж (евфемізми «чистки», «спецакція», «переселення»). І ті і другі створювати табори масового знищення (Аушвіц, Туол Сленг, хоча цей перелік може бути значно довшим). У Туол Сленг, наприклад, було знайдено інструкцію для в'язнів: «Під час електризації ви не повинні голосно плакати». Масові вбивства, організовані тоталітарними режимами, переважно беземоційні. У замовленому владою геноциді, вважають розслідувачі, немає тієї вибухової жорстокості й садизму, що характерні для масових убивств в аномійних системах.

Як було показано, під час геноциду одна група зазвичай має значну перевагу в силі над іншою, таврованою. Зімбардо (Zimbardo, Haney, & Banks, 1972) означив цей феномен як *патологію влади* – патологію, здатну викликати жорстоку поведінку у звичайних, нормально вихованих людей. Своєрідною транспозицією цієї патології є роль лідера, що надзвичайно упереджено ставиться до таврованої групи, утримує контроль над публічними аренами, продукуючи реверсивний дискурс, здатний через ієрархію в порядку соціальності змусити інших дотримуватися декларованої ним програми ексклюзії таврованої групи. Остаточне рішення знищити тавровану групу походить від цієї гегемонії, що спроможна за *допомогою примусу, покори владі, нагнітання страху, закликів до «родової» належності, ксенофобії чи артикуляції «соціальної несправедливості», схилити інших членів суспільства до екстремальних форм «вирішення питання».*

В умовах соціальної напруженості відбувається перерозподіл символічної влади, її здатності ставати конститuentом соціального порядку. Ідеться, власне, про перерозподіл сил, що організують інтерпретацію соціальної реальності. Основне питання – яким чином відбувається поширення нової інтерпретації соціального світу, якою є роль символічної влади, символічного контролю і символічного спротиву у виробництві порядку соціальності? Виробництво нерівностей із подальшою соціальною класифікацією за такого ракурсу аналізу стає одним із головних засобів виробництва певного порядку соціальності та

способів його інтерпретації. Воно передбачає поділ, який є способом здійснення влади. Адже владність (як реалізація влади) – будь-яка: чи то політична, чи то економічна – вимагає «однозначностей», тобто чітких критеріїв належності. Вона не може успішно й безперешкодно функціонувати там, де непрозорі дискурсивні системи класифікації соціальних явищ (чіткі принципи класифікації, що дають змогу розрізнити бажане і необхідне, законне і незаконне, хороше і погане тощо). Тому, на нашу думку, особливе місце у виробництві соціальної реальності належить уявленням про соціальну структуру, і насамперед маркерам її соціальної класифікації.

Будь-яка соціальна трансформація тягне за собою нову класифікацію, зумовлену утвердженням нового способу реалізації влади, вимагає вироблення нових ієрархій і, відповідно, дискримінацій. Тому соціальні трансформації здійснюються переважно через протистояння і боротьбу сил, одні з яких захищають соціальну структуру, інші – спрямовані на її руйнування (доцентрові і відцентрові дискурси). Руйнування соціальної структури, у якій би формі воно не відбувалося, створює для суспільства небезпеку, оскільки завжди змінює встановлений порядок соціальності з його відпрацьованими ієрархіями та правилами інтеракцій.

Зауважимо, що сам концепт «порядку соціальності» ми розглядаємо як три взаємозалежних виміри:

1) соціального устрою (організації владних відносин, тобто усталеної ієрархічно-владної структури);

2) соціального управління (виробництва влади, відтворення владно-ієрархічної структури);

3) соціальної конкуренції (боротьби за привілеї), тобто генералізованого соціокультурного феномену владно-підвладних відносин у соціумі як фундаментального сегмента соціального виробництва, взаємопов'язаного із сегментами політичного, економічного і культурного виробництва, який утворює соціальну структуру суспільства.

Тут належить уточнити поняття соціальної структури. Традиційно соціальну структуру пов'язують із класовим членуванням суспільства, проте, на нашу думку, соціальну структуру утворюють будь-які усталені в суспільстві відносини: між пацієнтом і лікарем, покупцем і продавцем, учителем і учнем тощо. У всіх цих випадках актори соціальних відносин діють згідно із заданими ієрархічними владно-підвладними позиціями. (Так, залученість до ієрархії «учитель – учень» передбачає певну обізнаність про сутність цієї взаємодії та проявляється в дотриманні певних норм і правил поведінки, диктованих відповідною соціальною позицією.)

Суспільні комунікативні процеси спрямовані на легітимацію наявних соціальних структур, тому остання має певні інструменти, за допомогою яких здатна себе захистити. Легітимність владності (права управляти, нав'язувати бажану картину світу, її тлумачення, релевантні «правила гри») проявляється в її силі і є значною мірою контрольованою; вона також досить чітко артикульована: відомими є її основні агенти, структури, форми розподілу – на відміну від невизначеної – розмитої, дифузної – структури «підвладності». Проте, на нашу думку, більш адекватною метафорою, що описує «підвладність», є колоїдний розчин: у ньому є більш щільні фракції речовини і є певна неструктурована фракція, яка з'єднує часточки, хоча це не відміння рухливості між цими двома фракціями.

Але є ще розподіл на «видиме» і «приховане». Фактично, ті, хто займає позиції в експліцитній частині соціальної структури, найімовірніше, будуть наділені «силою», яка може бути свідомо контрольована, на противагу тим, чії ролі є менш експліцитними, менш очевидними (тобто менш закріпленими), проте вони зазвичай наділені неконтрольованою силою, яка загрожує тим, хто займає більш окреслені позиції. Варто, утім, наголосити на тому, що підвладність також має силу: силу чинити опір (у різних його формах), силу протидіяти владності, яка в певному сенсі є елементом регулювання владно-ієрархічних відносин як «тиск знизу», як низхідні потоки інтеракцій.

Аналізуючи уявлення про соціальну структуру суспільства, потрібно брати до уваги наявність соціальних інститутів, що вже володіють правом і здатністю формулювати свою позицію щодо різних соціальних питань. І, крім того, у суспільстві точиться – різної міри виразності – конфлікт між різними інстанціями, що використовують символічну або реальну владу, за нав'язування свого бачення соціального світу. (Символічна влада в цьому сенсі є влада «worldmaking», зазначав П. Бурдьє).

Отже, порядок соціальності – упорядкованість. Упорядкованість у сенсі включення того чи того процесу, ефекту, явища в практики організації повсякденності. Явище, що перебуває поза структурою, стає джерелом небезпеки, а тому імпліцитно має силу, здатну викликати руйнування в системі. Небезпека для системи не обов'язково персоніфікується в діяльності тієї чи іншої особи, яка свідомо шкодить наявним соціальним відносинам. Вона може проявлятися у вигляді несвідомої шкідливої сили, що походить від неструктурованих соціальних процесів. Так, особи, що перебувають в проміжній (маргінальній) позиції, незалежно від їхніх власних намірів, уже самим фактом свого існування можуть становити загрозу щодо тих, хто займає певний соціальний статус. Справжня «загроза» з їхнього боку полягає в тому, що вони перебувають за межами формальної структури суспільства. Саме тому закріплення певного статусу є інструментом, який наділяє соціального актора певними властивостями. Власне, символізм соціальної структури полягає в тому, що *носій певного статусу набуває характеристик, які не залежать від його особистих «заслуг» чи «провини».*

Отже, першим дискурсивним механізмом конструювання нових дискримінацій є, на нашу думку, *створення нової класифікації* (із найширшими умовними класами, які, відповідно, можуть розгалужуватися з огляду на міру, ступінь, форму дефіцитів, що виникли). Як ми вже зазначали, потреба в новій класифікації виникає тоді, коли в соціальній системі відбувається зрушення, коли загроза хаосу, здатного зруйнувати всі соціальні зв'язки, знищити соціальні інститути, сягає певної межі. Як влучно зауважив М. Фуко,

класифікація – це водночас і техніка влади, і процедура розуміння. Технікою влади класифікація стає тоді, коли йдеться про організацію множини груп (спільнот) як інструмент «відстеження» і «приборкання».

Символічне значення класифікації полягає в закріпленні й реалізації ресурсів певної спільноти та її соціальних функцій. Наприклад, селяни – це не лише група осіб, зайнятих сільськогосподарським виробництвом. Залежно від типу політичної ідеології цю групу можна розглядати як джерело відродження нації (націоналізм), як дружній клас, котрий потребує постійної опіки (марксизм), як носія патріархальних цінностей (романтизм) тощо.

Незважаючи на об'єктивне існування соціальних груп, немає універсальної класифікації суспільства, яка спроможна була б зафіксувати всі наявні в ньому соціальні групи. (Пригадаймо метафору колоїдного розчину). Зрозуміло, що всі більш-менш масштабні зміни будь-якого суспільного реєстру викликають перерозподіл суспільних ресурсів, формування нових спільнот, а відповідно, нових потреб, цінностей і, в кінцевому підсумку, нерівностей. Отже, порушення встановлених принципів соціальної класифікації (і, зокрема, маргіналізацію правила застосування соціальних маркерів), зміну цих «класів», появу нових тощо – усе це можна тлумачити як симптоми масштабних змін, пов'язаних зі зміною владних відносин.

Конструювання образу певної соціальної групи відбувається в умовах конкуренції владних стратегій, у безперервній боротьбі за легітимне бачення соціального світу. Соціальна класифікація завдяки розмежуванню (закріпленій системі нерівностей), поділу тканини соціального простору на окремі «клаптики» є основою для застосування системи винагород і покарань. Саме тому проблематизації соціальної класифікації виникають у кризові періоди, періоди прискореної соціальної трансформації. У такі періоди класифікація – як дискурсивний механізм – включається у функцію соціального контролю і закріплення суспільних відносин. Отже, соціальна класифікація – продукт постійної боротьби в суспільстві, боротьби, яка ведеться з метою нав'язати своє бачення соціального світу, зробити його легітимним.

Взаємозв'язок проблем соціальної класифікації, виробництва маркерів та системи нерівностей і власне «соціальної кризи» як істотної зміни порядку соціальності має внутрішні підстави.

Єдність соціального життя – тобто неперервність порядку соціальності – потрапляє під загрозу в періоди стихійних лих, вітчизняних воєн, громадянських воєн, економічних рецесій тощо. Криза – це завжди розхитування структуризації, ієрархії, порушення порядку соціальності. Тому поведінка колективних суб'єктів певним чином оформлюється і через вироблення системи класифікацій.

Класифікація соціальних груп, обслуговуючи різні дискурси, виконує також ідеологічну функцію, стає засобом символічного насилля, адже виносить за рамки соціальної структури ті соціальні групи, які «не беруть участі» в бажаному напрямі соціальних змін. Отже, внаслідок класифікації виникають не просто групи, відокремлені одна від одної певними маркерами й межами, а групи, взаємопов'язані через цю таксономію. Дискурс, який реалізує певну класифікацію, у підсумку – створюючи групи – створює «груповий інтерес», що може наражатися на інші групові інтереси.

Важливо зазначити, що в основі соціальної класифікації лежить певна система цінностей і моральних максим. Тому уявлення про соціальну структуру презентують також ціннісні переваги суспільства. Вона (структура) містить також і концепцію порядку, влади і суспільства. Усі ці картини світу, усі ці соціальні структури відображають претензії різних соціальних акторів на легітимне панування.

З іншого боку, будь-яка соціальна класифікація завжди наштовхується на опір, на спробу певного суб'єкта – особливо не задоволеного своєю позицією в доступі до тих чи тих соціальних ресурсів – вислизнути за її межі. Тобто в суспільстві завжди є певна соціальна сила, яка чинить спротив будь-якій соціальній таксономії, бачить у ній спосіб соціального підпорядкування. Прагнення вийти за межі наявної класифікації не обов'язково веде до хаосу, до плутанини соціальних відносин.

Принципи класифікації формуються на рівні владних відносин. Владний дискурс заявляє базові категорії, у яких ідеї і цінності постають як упорядковані. Однак сама по собі класифікація є лише підставою для виробництва соціальної нерівності – вона не тягне за собою дискримінацію.

Дискурсивним механізмом, який намагається сформувати негативну інтерпретацію явища, розташувати його десь збоку від «норми» в загальній системі владно-ієрархічної основи порядку соціальності, стає *інклинація* (від *англ.* – *inclination*), за допомогою якої посилюється неоднозначність, відхильність й вибудовується асиметричність взаємодій із певною спільнотою в межах згаданої системи. Проявом інклинації також може бути «символічна ліквідація» спільноти, що відбувається у формі замовчування, ігнорування, іноді – у репресивному витісненні з публічних арен (принаймні з офіційних акратичних дискурсів).

Інклинація як відверте нав'язування певного образу спільноти є, однак, різновидом включення в систему інтерпретації дійсності символів і значень, які пропонує владний дискурс. Нав'язування реалізується шляхом комбінування різних способів, серед яких рутинізація, упровадження в повсякденність, натуралізація, практичне освоєння тощо. Це означає, що однією з умов конструювання нової дискримінації є швидке *формування нових практик інкорпорації бажаних смислів у повсякденність* (в ідеалі – формування нової повсякденності, у якій дискриміновану спільноту вже в той чи то спосіб «видалено» із суспільства).

Особливості дискурсивних практик інклинації, тобто нав'язування упередженого змісту, можна аналізувати за допомогою якісних і кількісних характеристик (розглядати їхній зміст, частоту, інтенсивність і тривалість). Може також ітися про їхню масовість-вибірковість, локальність-глобальність, спеціалізованість-універсальність, цілеспрямованість-стихійність тощо. Отже, нав'язування – це інструментальний процес символічного насильства, який, по суті, є тим складником, що виробляє його, тобто його «силовим» компонентом.

Використовуючи природничу метафору, можемо сказати, що нав'язування – це сила дії, яка завжди стикається із силою протидії, опору.

Опір (спадна тенденція, тиск знизу) – важлива характеристика інтерсуб'єктивності досліджуваного нами процесу, реакція «підвладних» на процес нав'язування значень і символів. Інакше кажучи, спільнота, на адресу якої спрямовується нова дискримінація, може чинити опір як активну протидію процесам символічного насильства. (У такому разі процес конструювання дискримінації уповільниться). Однак найчастіше символічне насильство поєднується, як свідчить історія, з реальним насильством, що унеможливорює сам опір.

Співвідношення інклинації та опору – це ключова діада у вивченні процесів символічного насильства. Але процесуальних і системних якостей символічне насильство набуває завдяки такому процесу, як *негативна легітимація*. Легітимацію загалом також можна вважати ще одним дискурсивним механізмом формування владно-ієрархічної системи порядку соціальності та його реконструкції в умовах надзвичайної ситуації.

Визначення легітимації в її загальному сенсі пов'язане із тлумаченням останньої як сукупності дискурсивних практик, завдяки яким певний феномен в соціумі починають сприймати певним усталеним чином, його вбудовують у систему норм, цінностей і переконань. У разі *негативної легітимації* – як щось небезпечне, шкідливе, навіть огидне (Під таким кутом зору можуть подавати расизм, лукізм, ейджизм тощо).

У вужчому значенні *негативна легітимація* є типом дискурсу, мета якого полягає у створенні легітимності чи, навпаки, нелегітимності через такий опис дій об'єкта легітимації, який створить негативний його образ у спільноті і зможе донести цей образ до більшості членів дискурсивного простору.

Легітимація повинна мати під собою деяку основу, щоб у разі необхідності обґрунтування легітимності (законності) будь-якого соціального феномену можна було звернутися до наявних у певному порядку соціальності норм і правил. У випадку *негативної легітимації* можемо говорити, що це контекстно

і культурно зумовлений механізм, який дає змогу включити в суспільні інтеракції спільноту як таку, що має «негативну» ідентичність і щодо якої визначено окремі норми й очікування (упередження, стереотипи, стигми тощо). Таким чином спільноту починають сприймати як небажану в певному порядку соціальності.

Отже, негативна легітимація генералізує об'єктивовані й інституалізовані відносини соціальної ексклюзії; створює нові значення, які слугують інтеграції значень, що вже притаманні різним інституційним процесам; виробляє реальність «другого порядку».

Наступним дискурсивним механізмом є *аксіологічні атестації*, які включаються в систему функціонування нової дискримінації, ускладнюючи взаємодію між різними спільнотами. Оцінка та оціночність певною мірою пов'язані з поняттями емотивності, експресивності та емоційності. Емоційність та емотивність – це вираження емоцій, які поєднуються наявністю певного емоційного змісту в комунікації, що виражається різноманітними засобами. Проте якщо емоційність – це почуття і переживання суб'єкта, його ставлення до змісту події чи об'єкта, то емотивність є стратегією демонстрування емоцій, спрямованою на те, щоб за допомогою певних образів-стимулів змусити адресата відчувати конкретне почуття. Коли йдеться про аналіз особливостей функціонування аксіологічних атестацій як дискурсивного механізму, включеного у виробництво нових дискримінацій, то тут розрізняють такі:

- 1) раціональна власне оцінна;
- 2) раціональна дескриптивно-оцінна;
- 3) емоційно-експресивна з включеним оцінним значенням;
- 4) емоційно-експресивна з прикріпленим оцінним значенням;
- 5) лексика з культурно-оцінною конотацією.

Зрештою, може йтися про *деонтичні регламентації*. Деонтична модальність – це виражена в судженні інформація, що спонукає людей до певних вчинків. Таке висловлювання будується у формі поради, побажання, команди, правила поведінки чи наказу. Такі судження часто містять такі слова і словосполучення, як «заборонено», «дозволено», «має право», «зобов'язаний»,

«повинен». В умовах надзвичайної ситуації деонтична регламентація набуває особливої значущості.

Деонтична модальність, або модальність обов'язковості, – це характеристика практичної дії з позицій певної системи норм. Нормативний статус дії найчастіше виражають поняття «обов'язково», «дозволено», «заборонено», «(нормативно) байдуже», які використовують у нормативному висловлюванні. Наприклад: «обов'язково виконувати обіцянки», «заборонено розголошувати лікарську таємницю», «байдуже, як ви проводите вільний час». Замість перелічених слів можуть бути також інші слова і звороти: «повинен», «може», «не повинен», «дозволено», «рекомендується», «забороняється» тощо.

Істотним є те, що людина, функціонуючи в умовах повсякденності, у певному порядку соціальності, отримує, з одного боку, систему моральних практик, а з другого – систему більш-менш теоретизованих та осмислених уявлень про те, які з них є моральними в позитивному значенні цього слова. За такої умови наявна соціокультурна реальність (за домінування певного способу життєдіяльності людини) – це конгломерат, у якому співіснують як явища, породжені сучасністю, так і традиції минулих періодів. Протягом свого життя в процесі соціалізації, виховання, здобування освіти та засвоєння моральних практик людина виробляє певне ставлення до цих явищ, що, зрештою, формує її моральну мотивацію. У найбільш загальному вигляді її можна визначити так: моральна мотивація – це спосіб, у який «потрібно поводитися» (тобто «належна/припустима / неприпустима поведінка»), на основі чого людина вибудовує своє ставлення (вибір підпорядкування/непокора) щодо «пропонованих» моральних нормативних порядків, конституюючи себе через власну поведінку та її можливе усвідомлення. Інакше кажучи, ідеться про той спосіб, за допомогою якого людина: а) більш-менш повно підпорядковує себе наявній сукупності морально значущих нормативних порядків загалом чи окремим моральним принципам та цінностям; б) підкоряється чи опирається чинним заборонам або приписам; в) робить свій моральний вибір.

Можливі варіанти «узагальненої моральної мотивації» можна описати так: є певний моральний нормативний порядок, який базується на системі цінностей і сукупності правил, що «наказують» чинити певні моральні дії або дії, які можуть бути оцінені з погляду дотримання моралі. За такої умови легітимація як надання значущості такому моральному нормативному порядку може бути заснована на належності до певної соціальної групи (у широкому значенні), у якій діє певний нормативний порядок (в «організованій» чи «стихійній» формі), на підтриманні його легітимності мотивованим усвідомленням значущості чинного нормативного порядку існування самої групи; а також на бажанні й надалі належати до цієї групи.

За допомогою деонтичних регламентацій передається: 1) суб'єктивне ставлення особи до реальності; 2) кваліфікація подій з погляду особи; 3) прагнення особи певним чином впливати на іншого з метою змінити чи зберегти картину світу.

Деонтичні регламентації можна розглядати як основний зміст соціальної орієнтації людини. Вони віддзеркалюють специфічний стан особистості, що виражає її суб'єктивне ставлення до громадських обов'язків, її внутрішні «настановлення», мотивацію і готовність реалізовувати відповідну поведінку. Норми, стандартизовані за допомогою санкцій, є парціальним і досить вузьким класом оцінок. Норми стосуються дій або речей, тісно пов'язаних з діяльністю людини, а оцінки можуть стосуватися будь-яких об'єктів. Норми завжди спрямовані в майбутнє, натомість оцінки можуть стосуватися як минулого і сьогодення, так і того, що взагалі перебуває поза часом.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що дискурсивні механізми виробництва нових дискримінацій є складною системою взаємодій, що реалізується та опосередковується низкою комунікативних практик і технологій.

Комунікативні практики можна розглядати у трьох вимірах: 1) як «фонові соціальні практики», часто приховані від спостерігача, дорефлексивні, але цілком очевидні для учасників взаємодії правила комунікації в конкретній ситуації; 2) як принципи і механізми взаємодії із джерелами інформації та

комунікації – насамперед масмедійними; 3) як особливості перебігу комунікативних процесів на соціальному макрорівні.

Отже, дискурсивні механізми, включені в комунікативні практики виробництва дискримінацій, працюють як звичні, стабільні, рутинізовані правила, прийоми, навички, правила соціальної комунікації. Проте можливість продукування дискримінацій пов'язана з формуванням латентного сенсу комунікативного процесу, зумовленістю його певним соціокультурним контекстом і, зрештою, абсолютною взаємозумовленістю між інформацією, що циркулює в процесі комунікації, і сформованими ідентичностями.

У своєму дослідженні ми ставили за мету виокремити передусім якісь спільні соціальні та психологічні процеси, що можуть бути типовими для всіх геноцидів чи масових убивств. Крім того, ми намагалися виявити прогалини в наявних теоретичних інтерпретаціях надзвичайного насильства. І, нарешті, ми зробили спробу ідентифікувати психологічні процеси, що відбуваються під час таких трагічних подій (або, у випадку геноциду, безпосередньо перед подією), і особливо ті з них, які спричинюють перетворення «нормальної людини» на злочинця.

Беручи до уваги надзвичайну жорстокість, характерну для всіх геноцидів чи масових убивств, а також висновки Е. Стауба (Staub, 1999), можемо погодитися з припущенням, що однією із причин масового знищення людей є конструювання образу окремої таврованої спільноти, яка стає загрозою, «заважає жити» і незаслужено «займає місце» у всесвіті. Умовою для успішності такого конструювання є груповий еготизм, тобто штучна гіпертрофія его-функції, яка призводить до посилення нарцисизму: людина відчуває самодостатність і моральну відстороненість (Baumeister, & Campbell, 1999).

Отже, якщо в публічних дискурсах починають домінувати концепти, пов'язані з девальвацією певної спільноти, то, очевидно, через певний час відбудеться злам аксіологічних атестацій і всі дії проти цієї спільноти будуть сприйматися як виправдані акти помсти. Наголошуємо: публічні дискурси

повинні сконструювати *суб'єктивну помсту як мотив*, що й пояснює садизм та екстремальну жорстокість. Суб'єктивна помста в такому сенсі постає як соціально сконструйований мотив, що базується на уявленні про тавровану спільноту як перепону на шляху суспільства до реалізації його законного права на панування.

Очевидно також, що конкретні форми насильства, зґвалтування, калічення, тортур тощо важко пояснити в межах наявних психологічних знань. Усе це – форми екстремального садизму. Але що стає причиною такого садизму відповісти однозначно складно.

Найбільш показовою, на нашу думку, є суперечливість, коли потрібно знайти пояснення щодо моральних регуляторів поведінки геноцидіатів під час масових звірств. Безперечно, вони перебувають у стані потужного дистресу, абсолютної моральної десенсибілізації і сприймають своїх жертв як «недолюдей». Проте водночас ті форми садизму, які вони застосовують (зґвалтувати дитину на очах батьків тощо), свідчать, що за «недолюдьми» вони визнають людяність: намір завдати найжорстокіших страждань технологічно реалізується через спростування дегуманізованого образу.

Мабуть, психологія не спроможна вичерпно пояснити екстремальну жорстокість, що вибухає під час масових звірств, такими звичними конструкціями, як процеси, властивості чи стани. Адже в межах психологічних досліджень сформульовано лише «слабке» пояснення: *соціально-психологічні процеси та чинники, які описують причини виникнення геноциду і масових звірств, є звичайними процесами, що завжди мають місце в суспільствах* (наприклад, процеси конструювання соціальної ідентичності, лідерство, конформність, поляризація «ми» – «вони», захист групових норм тощо).

Отже, *саме специфічний ідеологічний зміст групових норм та ідентичностей, а також взаємодія з конкретними ситуаційними і суспільними факторами (включно з дефіцитом ресурсів та умовами війни) можуть бути адекватним пояснювальним інструментом поведінки під час геноцидів і масових звірств*. Спроби ж віднайти пояснення такої поведінки, посилаючись

на той чи той набір унікальних психологічних процесів та індивідуальних відмінностей, видаються менш ефективними. А результати різних досліджень виявляються в спільному полі емпіричних фактів надто різнолікою сукупністю, щоб можна було вибудувати в ньому більш-менш однозначну пояснювальну конструкцію.

РОЗДІЛ 7

ВИРВАНІ З КОРИННЯМ. ІДЕНТИЧНІСТЬ В ІНШІЙ БУДЕННОСТІ

7.1. Вибудовування ідентичності на ґрунті «досвіду біженця»

XX століття називають «століттям біженців», і наразі можна висловити припущення, що початок XXI століття не буде іншим. Зі збільшенням кількості біженців та інших вимушених переселенців масові переміщення і спричинені ними соціальні, психологічні, демографічні зміни виокремилися в самостійну сферу наукових досліджень.

Масові дискурси маркують глобальні переміщення біженців такими словами, як «повінь», «потік» або «хвиля», що певною мірою віддзеркалюють як страх перед чужинцями, конструюючи ксенофобічні настановлення, так і задають розмірність і масштаби діяльності міжнародних гуманітарних організацій.

Однак масові переселення – це не тільки переміщення біженців. До цього кластера належать і внутрішні переміщення, спричинені неможливістю подальшого проживання, наприклад, у зоні відкритого збройного конфлікту, і масові депортації, які застосовуються як репресивний інструментарій тоталітарних політичних режимів. Насправді кількість внутрішньо переміщених осіб значно перевищує кількість тих, хто наважився виїхати за межі рідної країни.

Біженці, зрозуміло, стикаються із широким спектром різних повсякденних стрес-чинників, які істотною мірою відрізняються від тих основних стресових чинників і загроз, що змусили їх прийняти рішення про переміщення (отримати

статус біженця). Основне питання, відповідь на яке ми спробуємо віднайти, – яким чином важливі механізми опанування ситуації й подолання психологічних (та інших) негативів базуються на групових процесах, що відбуваються в спільнотах біженців, а також яким чином «включена» ідентичність дотична до цих процесів.

Кількість людей, змушених у втечі шукати порятунку від збройних чи етнічних конфліктів, насильства, порушень прав людини та переслідувань, наразі вперше в історії перетнула приголомшливу позначку в 100 мільйонів, що є наслідком СКНС у таких країнах, як Ефіопія, Буркіна-Фасо, М'янма, Нігерія, Афганістан, ДР Конго, Сирія та Україна. Станом на 7 серпня 2022 р. від початку повномасштабного російського вторгнення в Україну понад 6,5 млн українців стали біженцями і тимчасово виїхали до сусідніх країн. Ще 8 млн осіб стали в Україні внутрішніми переселенцями. Такі дані оприлюднило Управління Верховного комісара (УВКБ) ООН у справах біженців (UNHCR, 2022).

Б. Робертс і Дж. Браун (Roberts, & Browne, 2011), досліджуючи соціальні медіатори впливу вимушеної міграції на психічне здоров'я, дійшли до висновку, що чинники, які спроможні чинити вплив, є різними для спільнот із країн з низьким чи середнім рівнем доходу і країн з високим рівнем життя. Серед демографічних чинників, що погіршують загальний психологічний стан, дослідники називають стать (ці ризики є вищими для жінок), вік (більше потерпають люди старшого віку) і самотність (соціальна підтримка значною мірою залежить від наявності шлюбного партнера). До соціально-економічних чинників, що призводять до підвищених ризиків погіршення психічного здоров'я, вони відносять низький рівень освіти, низькі доходи і низький майновий статус, безробіття і незадоволеність потреби в комфортному житті. І, що очевидно, виокремлено низку чинників, пов'язаних із переживанням насильницьких чи травматичних подій, включно з вимушеним переміщенням (внутрішнім також).

Т. Сарагі в лонгітюді вивчав взаємозв'язок між чинниками, які, навпаки, сприяють позитивним змінам у психічному здоров'ї переміщених осіб. Учасниками дослідження стали внутрішньо переміщені особи (ВПО), які жили в Амбоні протягом усього тривалого періоду жорстокого конфлікту. Дослідник з'ясував, що конфлікт спочатку негативно вплинув на психічне здоров'я ВПО, але поліпшення економічних умов протягом двох років сприяло повній реабілітації й відновленню «норми» (Saragih, Sörbom, & Hauff, 2016).

У дослідженні Х. Джек з колегами (Jack, Masterson, & Khoshnood, 2014) показано, що насильницькі конфлікти непропорційно впливають на населення в країнах із низьким і середнім рівнем доходу, а конфлікт є значущим чинником ризику психічних розладів і вживання психоактивних речовин, зокрема заборонених опіатів. Вживання опіатів може бути особливо проблематичним в умовах обмежених ресурсів, оскільки доступно мало варіантів лікування, а залежність може мати критичні наслідки.

Численні дослідження наголошують на значущості психосоціальної підтримки в середовищі біженців та окремо акцентують її позитивний вплив на їхнє психічне здоров'я. Наприклад, виявлено, що серед гватемальських біженців у Південній Мексиці жінки, які не мають підтримки в мережі соціальних контактів (або мають слабку підтримку), є більш уразливими і мають вищі показники травматичного стресу. Соціально-політичне насильство, примусове переміщення та особливості розміщення в таборах призвели до розпорошення родинних і дружніх контактів, «ослабивши» значною мірою мережу соціальної підтримки багатьох жінок. Такі жінки повідомляли про інтенсивні страждання і симптоми травматичного стресу значно частіше, ніж жінки, яким вдалося зберегти підтримку близького кола (Warner, 2007).

Нині в науковому дискурсі з'явився і набуває все більш чітких обрисів новий конструкт – «досвід біженця». Його ядром є хронічний травматичний стрес, який починає проявлятися ще до міграції (наприклад, через збройний конфлікт, порушення прав людини, масове насильство), триває протягом усього міграційного процесу (тобто переміщення й переселення) і не завершується

навіть після переселення в безпечну «третю» країну (де його підживлюють «стрес акультурації», розлука з близькими, доволі часто – безробіття, фінансові проблеми). Крім того, доволі часто рельєфним складником досвіду біженця є «травма», пов'язана з етнічними чи політичними переслідуваннями, насильницькими діями і тортурами, які й спонукали до переміщення. Так, у низці досліджень наведено дані, що приблизно у 35% випадків біженці зазнавали тортур (Başoğlu, 1992; Miller, 1992).

Отже, «досвід біженця» постає як складний конструкт. Доволі часто вивчення тих чи тих його компонентів може становити окремі напрями дослідження, які умовно можна означити як «вивчення травми», «вивчення щоденних стрес-чинників».

Власне, спочатку увага дослідників зосереджувалася на вивченні наслідків впливу на психічне здоров'я тих чинників, що діяли на людину до міграції, зокрема впливу травми (включно з тортурами). Саме тому дослідження ПТСР як порушення психічного здоров'я, пов'язаного з досвідом біженців, стало одним із найпотужніших напрямів. Водночас ідеться про комплексність реакцій на травму, де особливо значущим, на нашу думку, є припущення, що дія негативних чинників не припиняється після «безпечного поселення». Досягнувши тілесної безпеки, біженці стикаються з іншими проблемами, серед яких величезні втрати і переживання горя; зміна соціальних ролей, соціальна ізоляція та брак соціальної підтримки; безробіття і неповна зайнятість; бідність, обмежене володіння мовою країни, до якої відбулося переміщення, і навіть конфлікт між поколіннями, що виникає внаслідок прийняття/неприйняття практик нової повсякденності. Ці постміграційні життєві труднощі також підвищують ризики зниженого психологічного функціонування біженців. Більше того, потужний вплив постміграційних стресорів на психічне здоров'я біженців поєднується з расизмом, дискримінацією та маргіналізацією їхньої культури». Стигма – концептуалізована в багатьох працях як значущий стресор – підживлює упередження, дискримінацію і ксенофобію.

Визнаючи істотний вплив стигматизації та соціальної нерівності як чинників, що порушують психічне здоров'я особистості, ВООЗ (2012; 2015) закликала до реалізації стратегії, яка б передбачала систематичний моніторинг ситуації, що забезпечуватиме глибше розуміння проблеми та якість програм реабілітації, поліпшення повсякденних умов проживання біженців і справедливий розподіл ресурсів (як матеріальних, так і нематеріальних) для всіх біженців.

Травма як специфічний факт у досвіді біженця. Дослідники виявили тісний зв'язок між впливом травми в період до міграції і станом психічного здоров'я біженців. Зокрема, дані свідчать про те, що наявність передміграційної травми є значущим предиктором посттравматичних, тривожних і депресивних розладів.

І справді, найчастіше в поле зору – як частина досвіду біженця – потрапляє ПТСР, який є наслідком проживання однієї або декількох травматичних подій. Крім того, особливості травматичного досвіду впливають на рівень психологічного дистресу. Зокрема, підтверджено, що тяжкість травми прямо корелює з тяжкістю симптомів. Переживання кількох (кумулятивних) травматичних подій також посилює дистрес (Steel et al., 2009; Mollica, et al., 1998). Тип пережитої травми, безперечно, позначається на психічному здоров'ї: воно значною мірою погіршується після такого травматичного досвіду, як катування, перебування в концтаборі або згвалтування, застосованого як політичний інструмент. І хоч цей висновок здається очевидним, а проте емпірично показано, що тортури є особливо тяжким травматичним досвідом». У випадку ПТСР катування було визначено як найбільш впливову змінну серед істотних чинників, що спричиняють виникнення симптомів посттравматичного стресу (Silove, & Ekblad, 2002).

З огляду на тісний зв'язок між травмою і психопатологією, а також спостережуваний зв'язок «доза-реакція» між травмою і психічним здоров'ям біженців, можна зробити цілком очевидний висновок про те, що тортури зумовлюють підвищення частоти проблем психічного здоров'я серед біженців.

На вибірці колишніх політичних в'язнів встановлено, що симптоми ПТСР пов'язані з фізичними і психологічними тортурами, причому кумулятивний ефект тут був особливо вираженим (Peltonen, Qouta, El Sarraj, & Punamäki, 2010). Особи, що пережили тортури, також мають більш виражену депресивну симптоматику (порівняно з біженцями, які тортур не зазнавали) (Rončević, Frančišković, Moro, & Kaštelan, 2001; Shrestha et al., 1998).

У деяких дослідженнях фіксується, що жінки-біженки мають гірші показники психічного здоров'я, ніж чоловіки, що належать до тієї ж спільноти. Це можна пояснити їхньою підвищеною вразливістю щодо певних типів травм, таких як сексуальне насильство, етнічні переслідування або тортури щодо членів сім'ї, насильницька смерть чоловіка або дітей (Ekblad, Prochazka, & Roth, 2002; Hooberman, Rosenfeld, Lhewa, Rasmussen, & Keller, 2007). Дослідження також засвідчують підвищений рівень психічних розладів серед жінок-біженок з Югославії (Bogic et al., 2012) та вищі показники посттравматичних, тривожних і депресивних симптомів серед жінок-біженок з Афганістану, Ірану та Сомалі (Gerritsen et al, 2006). Порівняно з чоловіками, які пережили тортури, жінки різного етнічного походження, яким так само довелося пережити тортури, мають вищі показники симптомів ПТСР і загального психологічного дистресу (Ayazi, Lien, Eide, Swartz & Hauff, 2014), а також депресії (Schubert, & Punamäki, 2011).

Отже, результати значної частини досліджень свідчать про те, що жінки і ті особи, які пережили тортури, мають вищий ступінь прояву психопатологій, ніж чоловіки і особи, які не зазнавали катувань.

А втім, дослідники фіксують й інші ефекти взаємодії між змінними стать/тортури. Так, В. Баптіста зазначає, що, за її даними, на психічне здоров'я біженців можуть прямо не впливати ані наявність у досвіді тортур, ані стать: для всієї вибіркової сукупності середні показники депресії і тривожності значно перевищили клінічні межі. Натомість інші характеристики досвіду біженців, зокрема постміграційні стресори, можуть стати більш істотними чинниками розвитку психопатологій (Baptiste, 2017).

Попри те, що ПТСР є одним із найпоширеніших станів, які наразі вивчають у спільнотах біженців, стає все більш очевидним, що він не повністю описує психологічні наслідки, пов'язані з досвідом біженця. Так, ПТСР концептуалізує емоційні реакції, пов'язані з травмою, як такі, що спрямовані на минуле, зосереджені на подіях, які вже завершилися, тоді як травматичний досвід біженців насправді є – «тут і зараз» – поточними подіями і реагуванням. Особливо помітною ця невідстороненість, неминущість шокуючих подій спостерігається у біженців із тих регіонів, де триває гаряча фаза збройного конфлікту. Інакше кажучи, просторова відстороненість від епіцентру травматичних подій не є доказом психологічної відстороненості: війна й далі триває в думках і переживаннях. І, як уже зазначалося, навіть за умови безпечного переселення біженці стикаються з різноманітними новими стрес-чинниками, що потенційно можуть вплинути на якість психосоціального життя. Так, страждання жінки-біженки, що пережила зґвалтування, можуть поглибитися через звістку про смерть близьких, що залишилися в країні походження.

Як бачимо, сучасні діагностичні критерії ПТСР не завжди приділяють належну увагу реакціям біженців на ті чи ті поточні події-стресори. І хоча було розроблено низку інших підходів до ідентифікації реакцій на травматичні події (наприклад, «комплексний посттравматичний стресовий розлад», «комплексна травма розвитку», «розлади, пов'язані з екстремальним стресом»), вони також не завжди спроможні адекватно «схопити» досвід біженців, оскільки недостатньо зважають на культурні особливості опису емоційних переживань, так само спрямовані на минуле і, що більш важливо, випускають з поля зору повний спектр клінічних проявів, особливо у біженців, що пережили тортури.

Обмеженість «оптики» ПТСР виявляється також у тому, що вона неспроможна розглядати реакції, які хоч і пов'язані з травмою, а проте є проявом міцності, життєстійкості, резильєнтності людини. Інакше кажучи, ті

особливості, які забезпечили самозбереження особистості, дали їй змогу прожити травматичну ситуацію й уникнути травми (ПТСР насамперед).

Частини згаданих недоліків позбавлений, на нашу думку, підхід, у межах якого досвід біженців тлумачать як *хронічний травматичний стрес*. К. Фондакаро і Е. Мазулла (Fondacaro, & Mazulla, 2015) представили концепцію, що виходить за межі звичних західних діагностичних класифікацій, які використовують для роботи з переживаннями насильства і травм. Дослідники розглядають хронічний травматичний стрес не як розлад, а радше як *контекстний досвід постійних травматичних подій* – як минулих, так і поточних, тобто тих, що відбуваються в будь-який момент протягом життя. Цей конструкт дає змогу «схоплювати» ті наслідки, які людина сприймає зазвичай як погіршення – незалежно від сукупності симптомів.

Отже, *хронічний травматичний стрес*, як нам видається, є більш гнучким інструментом. Він позбавлений «патологічної» оптики і, крім того, зберігає у фокусі уваги специфічність психологічних реакцій біженців на постійний травматичний досвід упродовж усього часу. До того ж хронічний травматичний стрес уміщує психологічну реакцію біженців на стресори в набагато ширший культурний контекст і розрізняє не лише минулий і поточний травматичний досвід, а й інші стресові поточні життєві події. Останнє є важливим, оскільки усунення певних таких постміграційних життєвих труднощів (як, наприклад, безпритульність, гостра потреба в медичній допомозі) може домінувати над необхідністю психологічних інтервенцій у симптоматику, пов'язану з травмою (Fondacaro, & Mazzulla, 2015).

Концепція хронічного травматичного стресу з її акцентом на важливості вимірювання та усунення постійних стресових факторів є теоретичною основою для критичних досліджень впливу життєвих труднощів після міграції на психічне здоров'я біженців. Одним із таких прикладів, які не спроможна побачити «оптика» ПТСР, є стигма. Стигма пронизує буденність біженців, що перемістилися в інший культурний простір, де вони перетворюються на стигматизовану групу через расові, етнічні або релігійні характеристики.

7.2. Постміграційні життєві труднощі. Щоденні стрес-чинники. Стигма в досвіді біженця

«Постміграційні життєві труднощі» є конструктом, що окреслює стресори і проблеми, з якими стикаються біженці після того, як їм вдалося вирішити проблему безпечного переселення. Крім питань, пов'язаних з доміграційною травмою і «стресом транзиту», цей конструкт є чутливим до унікального досвіду біженців на місці нового поселення. Ця унікальність може мати найширший діапазон і відображати особливості проходження акультурації, міжгенераційні конфлікти, неповну зайнятість чи безробіття, бідність, розлуку з рідними, втрати і горе, слабку соціальну підтримку, втрату важливих соціальних ролей та/або статусу, послаблене почуття контролю над подіями, обмежене знання мови, дискримінацію і маргіналізацію.

Хоч переміщення можна вважати «втечею» від незахищеності і нестабільності, біженці в слаборозвинених регіонах часто опиняються в ситуації, коли стани незахищеності і нестабільності замінюються на такі самі стани, хіба що в іншій формі (Moulin, 2010). Щоденними стресорами стають перенаселеність таборів, безробіття, домашнє насилля, недостатність медичної допомоги тощо.

Так, під час дослідження актуальних потреб іракських біженців у Єгипті останні називали передусім доступність робочих місць, освіти та охорони здоров'я (El-Shaarawi, 2012). А серед найбільш актуальних проблем були соціальна ізоляція та відокремленість від родини і друзів, а також зниження рівня життя. Також їхню повсякденність проблематизувало відчуття невизначеності, оскільки більшість із них розцінювали своє перебування в Єгипті як тимчасове й очікували на повернення додому. Проте виявилось, що конфлікт триватиме невідомо скільки років, а тому й переселення і повернення додому відтермінуються на невідомий час. «Притулок» у Єгипті біженці описували в термінах нестабільності, у метафорах невизначеного або

небезпечного контексту, в якому життєва траєкторія людини поставала як порушена. Ґрунтуючись на нараціях іракських біженців, можна зробити висновок, що саме нестабільність стає основною причиною їхніх страждань і негативних переживань. Досвід перебування в невизначеному чи незахищеному стані, а також спроби подолати цю нестабільність шляхом переселення негативно позначалися на психічному здоров'ї і добробуті біженців, проте не були прямими чинниками цих змін. Натомість має сенс аналізувати складну взаємодію згаданих процесів, яка, власне, і впливає на психічне здоров'я та психологічне благополуччя біженців.

Отже, нове культурне середовище з незнайомими практиками повсякденності є потужним стрес-чинником. Наприклад, дарфурські студентки повідомляли, що використання транспортної системи в Судані та складання маршрутів, якими потрібно було пересуватися, виявилось для них доволі складним завданням. Також вони повідомляли, що втрата сімейних стосунків провокувала почуття самотності, а перебування в новому культурному середовищі – відчуття «чужинця». Виконання релігійних обрядів (молитва, читання Корану), здатність налагоджувати міжособистісні стосунки, наявність соціальної підтримки та оптимістичне ставлення до майбутнього збільшували їхню здатність опановувати негативні емоційні стани, спричинені війною, поточними побутовими проблемами та урбаністичними викликами (Badri, den Borne, & Crutzen, 2013).

Через домінування підходів, зосереджених на травмі, емпіричні дослідження зосереджували увагу на вивченні впливу насильства на психічне здоров'я і психологічне благополуччя особистості. Однак зміна «оптики» відбулася внаслідок усвідомлення того факту, що прямий вплив насильства в цих дослідженнях явно гіперболізується, а насправді поширеність ПТСР є значно нижчою. Це привернуло увагу до дослідження щоденних стрес-чинників, загальною ідеєю якого було припущення, що вони опосередковують зв'язки між насильством, породженим збройними конфліктами, і психічними складниками здоров'я та показниками психологічного благополуччя. Також

може йтися про прямий вплив щоденних стресорів на психічне здоров'я незалежно від наявності досвіду насильства, пов'язаного з війною (Miller, & Rasmussen, 2010).

Отже, кумулятивний ефект щоденних неприємностей і «підпорогових» латентних стресорів у повсякденному житті може спричинювати не нижчий рівень психологічного дистресу, ніж вплив тих подій, що зазвичай викликають гострий стрес.

Попри очевидну увагу до екстремальних, трагічних і потенційно травматичних подій (як у мирний час, так і в період збройних конфліктів), не можна також випускати з поля зору той факт, що менш драматичні, менш інтенсивні, але «більш постійні» стресові умови повсякденного життя так само спроможні справляти потужний негативний вплив на психологічне благополуччя.

Чому дія щоденних стрес-чинників є настільки потужною?

К. Міллер і Е. Расмуссен (Miller, & Rasmussen, 2010) називають чотири причини.

По-перше, щоденні стресори є безпосередньо «наближеними» до практик повсякденності, тоді як вплив війни здебільшого стає віддаленим досвідом, особливо в постконфліктних умовах або в ситуаціях конфліктів низької інтенсивності, де насильство є епізодичним, а не постійним. Бідність, соціальна ізоляція та перенаселеність місць проживання є тими чинниками, з якими люди постійно стикаються, організовуючи свою повсякденність. Натомість, наприклад, епізод політичного насильства, навіть якщо він дуже небезпечний для життя особистості, міг відбутися в більш-менш віддаленому минулому і, отже, може бути психологічно менш значущим, менш рельєфним. Завдяки критичним дослідженням з'ясувалося, що люди, які пережили травматичні події, насправді є більш стійкими, ніж це показували клінічні дослідження (Bonanno, 2004), а за умови адекватної підтримки через певний проміжок часу більшість із тих, хто пережив травму, швидко відновлюють свою психологічну рівновагу (Rothbaum, Hodges, Ready, Graap, & Alarcon, 2001).

Емпіричні докази цілком узгоджуються з міркуваннями, що значна кількість людей хоча й зазнає важких втрат чи переживає потенційно травматичні події, проте через деякий час ці люди цілком спроможні повноцінно функціонувати, переживати позитивні емоції та оптимістично ставитися до майбутнього. Інакше кажучи, міф про тотальність травми в досвіді біженця пов'язаний з порушенням дослідницької «оптики». Через викривлення процедури отримання даних (адже значну частину інформації про способи переживання втрати чи опанування травми отримано від людей, що звернулися по психологічну чи медичну допомогу) виникло уявлення, що стійкість є рідкісним способом опанування екстремальної ситуації. Тобто травма – це типовість, а стійкість – рідкісний випадок. Останнім часом вектор інтерпретації змінюється: стійкість (резильєнтність) є більш поширеним способом опанування, ніж вважали досі. А крім того, мають місце численні та часом несподівані варіанти досягнення резильєнтності.

Отже, вплив може бути дуже травматичним відразу після дії стресора, проте він не сприйматиметься як такий, коли мине якийсь певний час. Щоденні ж стресори, навпаки, діють як постійні й «хронічні» загрози психологічному благополуччю, а тому їхні наслідки, імовірно, відчуватимуться навіть через значний проміжок часу. Саме внаслідок хронічного характеру щоденні стресчинники можуть повільно, але невпинно підточувати ресурси людини й завдавати значної шкоди її психічному здоров'ю та психологічному благополуччю.

С. Куб'як показав, що хронічний щоденний стрес може поступово зменшувати здатність людини ефективно опанувати наслідки потенційно травматичних життєвих подій, тим самим збільшуючи ймовірність формування стійких симптомів ПТСР (Kubiak, 2005). Р. Сапольський (Sapolsky, 2004) ідентифікував різноманітні способи, коли безперервний вплив стресових обставин (стресорів латентного рівня) поступово руйнує фізичне і психологічне здоров'я та посилює вразливість до фізичних і психологічних розладів. Фактично, дослідження в галузі психофізіології стресу показують, що реакція

людини на стрес еволюційно «відпрацьована» в такий спосіб, щоб забезпечувати ефективну адаптацію до дії надмірно небезпечних чинників. Останнє пояснює те, чому лише у незначній частині людей, які зазнали потенційно травматичного впливу, розвивається ПТСР або діагностуються інші гострі психічні розлади. Навпаки, хронічний стрес підтримує симпатичну нервову систему і гіпоталамо-гіпофізарно-ниркову вісь у стані безперервної активації, що, відповідно, спричинює (внаслідок тривалого впливу адреналіну, норадреналіну і глюкокортикоїдів) підвищення ризику і фізичних, і психічних (емоційних зокрема) розладів (Christopher, 2004; Gunnar, & Quevedo, 2007).

По-друге, щоденні стресори стають причиною негативних станів, оскільки є небезпечними подразниками, що перебувають поза контролем. Ризик сексуального насильства, скупченість людей, брак соціальної підтримки – це ті чинники, які можуть спровокувати відчуття «фундаментальної неможливості контролю» над основними ресурсами, від яких залежить фізичне і психологічне благополуччя. Така неможливість контролю над подіями, що викликають страх, відразу чи огиду, перетворює ці події на стресори. Натомість відновлення контролю над складними життєвими обставинами може зменшувати рівень дистресу (і, отже, поліпшувати психологічне благополуччя) у конфліктних і постконфліктних умовах.

По-третьє, щоденні стресори поширені серед населення, що постраждало від збройного конфлікту, тоді як безпосередній вплив війни варіює в багатьох конфліктних і постконфліктних ситуаціях. Аргументи на користь цього припущення наводять, наприклад, дослідники, що вивчали особливості проживання в таборах біженців. Кожна особа, що перебуває в таборі для біженців, зазнала вимушеного переміщення, а отже, змушена долати численні виклики і труднощі життя в таборі. Проте не всі мешканці табору зазнавали безпосереднього впливу насильства, яке могло спонукати до переміщення. Зокрема, близько чверті біженців повідомляли, що не зазнавали прямого впливу організованого насильства в Судані, однак усі учасники дослідження

зіткнулися з проблемами, спричиненими життям у таборі (Macksoud, & Aber, 1996).

Схожі результати отримано і щодо спільноти гватемальських біженців, які, почувши про різанину в сусідніх селах, змушені були шукати порятунку у сусідній Мексиці. Політичні репресії і воєнне насильство стали у 1980-х роках причиною вимушеного переселення близько двох мільйонів людей. Війна проти озброєного цивільного населення у Гватемалі пройшла здебільшого непоміченою для зовнішнього світу. Тоді військові розгорнули особливо жорстоку і масштабну кампанію протидії повстанцям, унаслідок чого тисячі людей загинули, а кілька сотень тисяч змушені були тікати до сусідніх країн. Автор «Біженців прихованої війни» детально досліджує три індіанські регіони на півночі Гватемали, реконструюючи спустошення та його наслідки з погляду тих, хто пережив ці події, і їхній вплив на культуру індіанців-селян (Manz, 1988).

I, нарешті, *по-четверте*: термін «щоденні стресори» охоплює широкий спектр стресових явищ, деякі з яких можуть бути досить травматичними (наприклад, фізичне і сексуальне насильство над дитиною, насильство з боку інтимного партнера). Віднесення потенційно травматичного досвіду до тієї самої категорії, до якої належать і хронічні стресори меншої інтенсивності, такі як неможливість доступу до освіти або перенаселеність місць проживання, є проблемним питанням, яке заслуговує на окрему увагу. Однак такі потенційно травматичні події можуть пояснити принаймні частину зв'язків, виявлених між щоденними стрес-чинниками і станом психічного здоров'я (включно з ПТСР).

Постміграційні життєві труднощі можна систематизувати за допомогою вимірів, що охоплюють більшу частину стресів, пов'язаних з переселенням. Таких вимірів чотири: 1) соціальні та економічні проблеми, 2) відчуження, 3) дискримінація і втрата статусу, 4) насильство і загрози.

Дослідження свідчать про те, що для біженців найпомітнішими є ті щоденні стрес-чинники, що стосуються мовних бар'єрів, соціальної підтримки та благополуччя близьких людей, якщо ті проживають в іншій країні. Біженці

досить часто повідомляють про негативні переживання, спричинені усвідомленням соціальної нерівності (наприклад, нерівності в працевлаштуванні, розподілі житла, доступі до освіти, медичних послуг). Останнє, відповідно, приводить до виникнення «нерівності здоров'я» – позначимо цим конструктом той факт, що *досвід біженця виявляється системним чинником погіршення психічного і психологічного здоров'я особистості*. Завдяки низці досліджень, проведених серед біженців із тих країн, де відбувалися збройні конфлікти, зроблено загальний висновок про наявність зв'язку між щоденними стрес-чинниками і підвищеним рівнем дистресу (Fernando, Miller, & Berger, 2010; Miller, & Rasmussen, 2016; Heidi, Miller, Baldwin, Abdi, S., 2011), а також вищими показниками ПТСР, тривожних та депресивних розладів (Gerritsen et al., 2006) і соматизації (Schweitzer, Brough, Vromans, & Asic-Kobe, 2011). Також встановлено, що безробіття, брак соціальної підтримки та низький рівень соціальної інтеграції пов'язані з високими показниками ПТСР і депресивних розладів (Teodorescu et al., 2012).). І навпаки, наявність соціальної підтримки (Birman, & Tran, 2008; Carlsson, Mortensen, & Kastrup, 2005) і достатній рівень володіння англійською мовою (Beiser, & Hou, 2001) позитивно позначаються на показниках психічного здоров'я.

Р. Швейцер і його колеги (Schweitzer, Brough, Vromans, & Asic-Kobe, 2011) зазначають, що постміграційні життєві труднощі визначальним чином пояснюють появу тривожних, депресивних і соматичних симптомів – незалежно від наявності травматичних подій у доміграційний період. Їхні висновки підтвердило й дослідження психічного стану іракських біженців, яке продемонструвало, що між браком соціальної підтримки і депресивними розладами більш тісний зв'язок, ніж між травмою і депресією (Gorst-Unsworth, & Goldenberg, 1998). Низка якісних досліджень також подає аналогічні висновки: біженці повідомляли, що порівняно з поточними стресовими факторами травма значно менше впливала на їхнє самопочуття (Tempany, 2009; Savic, Chur-Hansen, Mahmood, Moore, 2013).

Отже, дослідники більш-менш одностайні у своїх висновках: на психічне здоров'я біженців суттєво впливають постміграційні життєві труднощі, тобто життєві негаразди вже після міграції.

Стигма в досвіді біженця. Стигма позначає людей як «інших» і в такий спосіб «знецінює» їх (Major, & O'Brien, 2005). Хоч у психологічній літературі трапляються різні варіанти концептуалізації стигми, в основі всіх визначень лежить опис, наведений Е. Гофманом. Стигма конструюється на основі ознак, що стосуються расової та етнічної належності, статі й гендеру, соціального класу, зовнішнього вигляду (наприклад, інвалідність, деформація) і сексуальної орієнтації тощо. Згадані ознаки стають основою знецінення: відбувається це через процес атрибуції, у якому «стигма» спочатку конструює негативні ставлення (упередження й стереотипи), а потім викликає в інших релевантну реакцію (наприклад, дискримінацію). Оскільки стигматизація є соціально сконструйованим, залежним від контексту процесом, у якому особа чи група тотально знецінюються через наявність «дискредитованих» якостей, то спричинені нею соціальні ексклюзії також можуть бути інтерпретовані як способи досягнення психологічних потреб окремої спільноти (наприклад, захист ідентичності або способи боротьби за ресурси).

Важливою закономірністю функціонування стигми є те, що ступінь стигматизації особи визначається змінними, які її опосередковують (Kurzban, & Leary, 1989; Harper, 1987). Е. Джонс і його колеги представили шість вимірів, які впливають на тяжкість стигми: (а) видимість-прихованість, (б) походження, (в) перебіг, (г) деструктивність, (д) естетичні якості та (е) небезпечність для інших (Jones, Scott, & Markus, 1984).

Зауважимо, що терміни «упередження», «стереотип» і «дискримінація» часто неправильно використовують як синоніми стигми. Стигма – це комплексна конструкція, для якої упередження, стереотипи і дискримінація є її проявами. Для уточнення: упередження стосуються певних уявлень, часто негативних і заснованих на інтерпретації членства в іншій групі, створеній без усвідомлення реальних фактів; стереотипи відображають переконання та

очікування щодо окремих осіб та/або груп, що застосовуються широким колом осіб; тоді як дискримінація описує різне ставлення до представників різних груп.

Досить поширеним є уявлення, що біженців «зараховують» до стигматизованої групи лише через їхній імміграційний статус. А до нього додаються інші ознаки стигматизації, переважно ті, що стосуються расової, етнічної та релігійної належності. Жіноча стать також доволі часто функціонує як стигма, що, очевидно, становить майже половину вибіркової сукупності біженців. Хоча можуть бути й певні диспропорції: так, серед українських біженців цей відсоток є набагато вищим, оскільки лише незначна кількість чоловіків змогли виїхати за кордон.

З огляду на те, що більшість національних конфліктів базуються на расових, етнічних та/або релігійних відмінностях, цілком імовірно, що біженець зазнаватиме стигматизації через свою належність як у країні походження, так і в спільноті переселення, де демографічний склад може бути кардинально іншим, що робитиме стигму більш «видимою».

Стигма і психологічне благополуччя. Численні дослідження свідчать про те, що наявність ознак стигматизації підвищує ризик зниження рівня психосоціального функціонування і погіршення показників психологічного здоров'я. Зв'язок між стигмою і психологічним благополуччям інтерпретується за допомогою конструкта «хронічний стрес», а саме: стигматизовані особи переживають хронічний стрес, який безпосередньо походить від постійної їхньої стигматизації, що погіршує показники психічного чи психологічного здоров'я (Logie, Newman, Chakrapani, & Shunmugam, 2012). Інакше кажучи, постійно усвідомлювана невідповідність між культурно значущими атрибутами (біла шкіра або християнство) і культурно знецінюваними атрибутами (темна шкіра або мусульманство) призводить до постійного стресу в представників меншини, що, відповідно, породжує ворожість у ставленні до членів аутгрупи, відчуження та віктимізацію.

Що ж до стигматизації, супроводжуваної соціальним відчуженням, то, наприклад, Л. Річман і М. Лірі стверджують, що «...прийняття та належність є вкрай потрібними для психологічного і фізичного благополуччя. Особи, які не задовольняють свої потреби в належності, відчуватимуть свій стан як стан депривації, що спричинюватиме негайний вплив на мислення, емоції та поведінку. А якщо він виявиться тривалим – то різноманітні довгострокові негативні наслідки для здоров'я та соціальної адаптивності» (Richman, & Leary, 2009, p. 366).

Отже, стигма (і пов'язані з нею практики ексклюзії) є прикладом потужного постміграційного стресора, що потенційно може впливати на психічне здоров'я.

Незважаючи на великий соціальний прогрес у подоланні різних форм дискримінації, стигматизація за ознакою статі і сьогодні залишається постійним латентним організатором практик повсякденності. Як і стигма, пов'язана з расою, сексизм спричинює несприятливі психологічні наслідки. Зокрема, дискримінація за ознакою статі провокує тривожні, депресивні, obsesивно-компульсивні та соматичні розлади серед жінок, різних за расовим походженням (Klonoff, Landrine, Campbell, 2000; Landrine, Klonoff, Gibbs, Manning, & Lund, 1995).

З огляду на викладені нами результати можемо висловити припущення, що стигма має бути включена в блок теоретичних інтерпретацій, що дають змогу пояснити високі показники психопатології, характерні для середовища біженців.

Попри досить поширене твердження, що у світських суспільствах стигматизація за релігійною ознакою є, скажімо так, архаїчним феноменом, насправді вона й досі залишається активним чинником у просторі соціальних інтеракцій. Між 1990 і 2020 роками релігійна дискримінація зросла на 11,4% у світі загалом і на 7,9% – у західних країнах. Тенденція до зростання простежується у всіх регіонах (крім Латинської Америки) та стосується всіх конфесій (Fox, 2007). Наприклад, після подій «9/11» ісламофобія вибухнула з

особливою силою, причому жінки опинилися під більшим тиском «антимусульманської стигматизації», оскільки хіджаб був помітнішим маркером релігійної ідентичності (Bleich, 2012). Водночас це спонукало й до вивчення зв'язків між релігійною стигмою і психологічним благополуччям серед мусульман. Наприклад, М. Джасперс і його колеги звернули увагу на захисну функцію хіджаба, показавши, що його носіння прямо корелює з рівнем задоволеності життям і зменшенням психологічного стресу. Крім того, виявлено, що рівень сприйнятої дискримінації за релігійною ознакою пов'язаний з мусульманською ідентичністю таким чином, що особи, для яких мусульманська ідентичність є більш значущою, більш вразливі щодо негативних психологічних наслідків релігійної дискримінації. Подальший аналіз показав, що психологічні (гордість, належність і значущість) і поведінкові (залучення до ісламських практик) аспекти мусульманської ідентичності пом'якшували зв'язок між сприйнятою релігійною дискримінацією і психологічним благополуччям. Високий рівень участі в ісламських релігійних практиках пом'якшував зв'язок між сприйнятою дискримінацією і негативністю психологічних наслідків, тоді як незначна або помірна залученість до таких практик не демонструвала своїх захисних функцій (Jasperse, Ward, & Jose, 2012).

Д. Евері та Р. Перрі також показують, що є прямий зв'язок між сприйнятою міжособистісною релігійною дискримінацією (наприклад, образи, фізичне дистанціювання) і зниженою самооцінкою. Разом з тим уявлювана системна (інституційна) дискримінація була пов'язана з підвищенням самооцінки, можливо, через активізацію ідентифікації в групі (Every, & Perry, 2014). Видимість стигми є досить потужним чинником дискримінації, а отже, погіршення показників психологічного благополуччя. Мусульмани зі світлою шкірою, які, крім цього, не демонстрували видимих ознак своєї релігії (наприклад, одягу), відчували менше упередженостей і дискримінаційних проявів, ніж темношкірі мусульмани в традиційному одязі (Colic-Peisker, 2009).

В умовах нинішнього соціально-політичного клімату, і особливо після терористичних атак, учинених по всьому світу радикальними мусульманами, які підживлюють таким чином ісламофобію, дослідження релігійної стигми зосереджено на антимульманських (і, відповідно, антиарабських) настроях і діях. Досліджень впливу релігійної стигми серед інших релігійних груп (наприклад, індуїстів) наразі не так багато, щоб можна було зробити узагальнення.

Вивчення особливостей функціонування стигми в просторі соціальності оприявило відтак потребу у вивченні множинної стигми: яким чином наявність кількох типів стигматизації буде позначатися на психологічному благополуччі особистості біженця? Якими можуть будуть ефекти нашарування стигми? Чи призведуть вони до подвійного (або потрійного тощо) тягаря? Залежно від різноманітних характеристик – раси, етнічної чи релігійної належності, статі – біженці можуть одночасно мати кілька ознак стигматизації. Наприклад, сомалійські банту, етнічна меншина в Сомалі, після переселення в переважно «білий» регіон мають: расову стигму (африканська раса), етнічну стигму (походження) та релігійну стигму (мусульманська віра). Крім того, у просторі соціальності функціонує стигма імміграційного статусу (біженець), а для жінок підставою для стигматизації додатково є ще й стать.

Досліджень, присвячених впливу множинних стигм на психічне здоров'я біженців, недостатньо для більш широких узагальнень. Однак можна припустити прояви нелінійного ефекту взаємодії множинної стигми, причому психологічний дистрес зростатиме як функція збільшення кількості атрибутів стигматизації. Методологічною основою для таких досліджень може стати теорія інтерсекціональності, що виникла як спроба пояснити наслідки накладання одна на одну різних форм або систем пригнічення, домінування і дискримінації, а отже, визначити, як взаємозалежні системи влади впливають на найбільш маргінальні спільноти (Atrey, 2018, Lu, Kong, Shelley, & Davitt, 2020).

7.3. «Ідентичність біженця». Pro et contra

У 2015–2016 роках у Великій Британії сталася велика повінь. Ця сама по собі, хоч і екстремальна, але не надто виразна подія перемістилася в центр уваги соціальних психологів, оскільки вивчення її наслідків породило інтригу у вигляді конструкта «спільна доля». «Спільна доля» діє під час катастроф «раптового удару» (наприклад, вибухів), а «спільні ідентичності» в спільнотах виникають через спільні проблеми, спільні цілі, уявлення про вразливість і руйнацію «попередніх» групових меж. Важливий акцент у розумінні цього конструкта полягає в тому, що він переводить увагу на функціонування спільних ідентичностей під час і після катастроф. Наприклад, мешканці підтоплених районів згадували про почуття єдності і надання підтримки зовсім незнайомим людям. «Відчуття єдності» для дослідників було очевидним, оскільки учасники конструювали його за допомогою займенника «ми», яким позначали нові, розширені межі групи в просторі географічної спільноти. Це означає, що спільна ідентифікація виникала через безпосереднє переживання повені, дію вторинних стресорів (грабіж), спільні цілі, спільне вирішення проблем; а іноді через потенційно спільну долю (тобто спроби «поставити себе» на місце постраждалих людей, уявити себе в схожій ситуації).

Важливим є висновок, що спільні ідентичності, які виникали під час надзвичайної ситуації, були не просто функцією контексту, а їх можна використовувати як «стратегічний інструментарій» у системі опанування ситуації. Тобто цю колективність можна створювати цілеспрямовано, а її межі – визначати й перевизначати через використання колективного «ми». Так, групові межі можна розширити, щоб досягти вищого ступеня залученості й мобілізації, які є необхідними під час ліквідації наслідків у гострій фазі катастрофи, або їх можна перевизначити як вужчі, зменшуючи кількість людей, які потребують підтримки (Ntontis, Drury, Amlôt, Rubin, & Williams, 2017).

М. Бертіно (Bertino, & Vaeninger, 2010) досліджувала «спільну ідентичність біженця», взявши за основу інтерв'ю з біженцями в Бразилії. Дослідниця виявила, що біженці, які належали до різних категорій, перебували в однаковій ситуації (у «статусі біженця») й отримували однакову допомогу від місцевої влади.

Іншим процесом, який сприяє конструюванню ідентичності біженця, є наратив особистої історії. Таким чином біженці проходять процес перегляду ідентичності, щоб пов'язати свій болісний досвід із сьогоденням і вийти за межі своєї особистої свідомості, стати частиною колективної пам'яті, що формує «ідентичність біженця». Так, сомалійці становлять певну частку біженців у Кейптауні, яка до того ж постійно збільшується. Змушені боротися з бідністю, ксенофобією, безробіттям і переміщенням, вони – як біженці – змушені конструювати нову ідентичність, осердям якої є належність до спільноти біженців. Просторове переміщення, насильство і страх, які стоять за цим переміщенням, часто призводять до порушення «почуття дому», втрати сім'ї, зміни способу життя, які є ключовими практиками повноцінного функціонування особистості. Для того щоб перекрити ці психологічні дефіцити, біженці створюють колективну ідентичність, яка поєднує в собі їхню національність, кланову належність, але водночас – ідентичність біженця. (Який саме із трьох згаданих компонентів виявиться «системотвірним», залежить передусім від поточних обставин та особистої історії) (Buyer, 2008).

Одним із фокусів дослідницької уваги стало вивчення можливого механізму соціальної підтримки біженців та пошук відповідей на три основні запитання: як біженці допомагають одне одному? Чи сприяє «спільна ідентичність біженця» взаємодопомозі і взаємопідтримці? Чи впливає підтримка на основі спільної ідентичності на їхнє здоров'я? Під час роботи із сирійськими біженцями в Йорданії виявлено, що в їхній спільноті також формується «ідентичність біженця», яка походить від відчуття «спільної долі» й мотивує надавати допомогу іншим. Дослідники стверджують, що основною проблемою були вторинні стресори (щоденні стрес-чинники) організації

повсякденності. Біженці найбільше страждали від «фінансових» стресорів через втрату доходів і високі витрати на життя. Друге місце посіли «стресори навколишнього середовища», спричинені переміщенням (наприклад, нестабільність та обмеженість соціальних контактів). Третє – соціальні стресори, безпосередньо пов'язані із соціальними відносинами (наприклад, дискримінація та експлуатація).

Отже, попри те, що «ідентичність біженця» є стигмою, вона, як стверджують дослідники, є значущим ресурсом у сфері психосоціальної підтримки (Alfadhli, & Drury, 2018). Спільна соціальна ідентичність може бути основою взаємної підтримки біженців, інструментом їхнього протистояння стресовому середовищу, основою для надання підтримки в групах (Haslam, Jetten, Postmes, & Haslam, 2009).

Дослідження групових процесів під час катастроф (Drury, 2012; Drury, Brown, González, & Miranda, 2016) свідчить про наявність специфічного процесу, змістом якого є «конвертація» обставин в «ідентичність». Аналіз наративів, отриманих від людей, які стали свідками вибухів у Лондоні 2005 року, показав, що спільна соціальна ідентичність виникла серед незнайомих до цієї події людей через «спільну долю». Її поява стала основою «поведінки допомоги» в їхньому середовищі (Drury, Cocking, & Reicher, 2009). Отже, люди, які пережили катастрофи, зазвичай надають одне одному соціальну підтримку, але соціально-психологічні процеси, що стоять за такою солідарною поведінкою, остаточно не ідентифіковані. Як і очікувалося, надання емоційної підтримки пов'язане з тією ідентифікацією, яка виникала під час катастрофи як «спільна доля» (Drury, Brown, González, & Miranda, 2016). Крім того, з'ясовано, що обмін емоціями, а також розповідями про перенесені страждання робить цю ідентифікацію більш валентною (Vezzali, Versari, Cadamuro, Trifiletti, & Di Bernardo, 2016). Це говорить про її актуальність для біженців, оскільки в їхніх спільнотах звичним і типовим є перетин зіткнень зі вторинними стрес-чинниками. Д. Друрі висновує, що почуття «спільної долі» в надзвичайних ситуаціях є джерелом появи спільної соціальної ідентичності

серед тих, хто постраждав, що, відповідно, мотивує надавати підтримку іншим постраждалим (Drury, 2012). Крім того, дослідник показує, як нова спільна соціальна ідентичність може породжувати низку подальших поведінкових і когнітивних наслідків, що сприяють колективній самоорганізації в надзвичайних ситуаціях.

З огляду на наведені результати досліджень можна стверджувати, що сприйняття себе як члена постраждалої спільноти може продукувати, з одного боку, очікування підтримки від інших, а з другого – мотивує допомагати іншим та координувати спільні дії задля досягнення спільних цілей.

Уявлення про спільну ідентичність як джерело підтримки серед біженців підкріплює також низка емпіричних аргументів. І хоча більшість досліджень обстоюють тезу щодо переваги членства в групі на основі спільної ідентичності, а проте деякі з них цю тезу спростовують. В основі контраргументації – твердження про те, що маркер «біженець» є стигмою, тавром, що відтворює в просторі соціальності нижчий статус біженця порівняно з місцевими мешканцями, і є прикладом такої ідентичності, що функціонує як «соціальне прокляття». Ба більше, уявлення про те, що біженець – це стигма, перешкоджало їхньому доступу до державних послуг (Stevenson, McNamara, & Muldoon, 2014).

Ця напруга між потенційними перевагами статусу біженця, що насамперед увиразнюється в масштабах отримуваної гуманітарної та іншої допомоги, і пов'язаною із цим статусом стигмою може призвести до негативних наслідків у сфері психологічного благополуччя. Стигма, отже, може бути однією із причин того, чому ідентичність біженця не так безпроблемно можна «використовувати» як основу для взаємопідтримки в різного роду програмах соціальних інтервенцій.

7.4. Зламаний компас. Структура ідентичності біженця

Більшість біженців, залишаючи свій дім, вбачають у цьому лише тимчасовий вихід в умовах небезпечної ситуації і мають щирий намір якнайшвидше повернутися додому. Однак найчастіше їм доводиться проводити в «тимчасовому житлі» багато років. Тоді воно стає «альтернативною домівкою», яка, проте, психологічно не може замінити втрачену, полишену «рідну домівку».

Ілюстративною є ситуація з біженцями, що перемістилися до Вірменії та Азербайджану внаслідок конфлікту в Нагірному Карабасі. Уряд Вірменії запропонував біженцям можливість місцевої інтеграції через спрощений процес натуралізації. Однак більшість із них зберегли статус біженця, намагалися репатріюватися в Нагірний Карабах або виїхали до інших країн. Біженці меншою мірою переймалися своїм статусом, ніж можливістю отримати роботу і житло на тривалий час. Погане володіння мовою було основним чинником, що перешкоджав соціальній, економічній та правовій інтеграції біженців. Такі проблеми, як обмежені можливості пошуку житла, слабка економіка та призов до лав армії, вплинули на рішення багатьох біженців утриматися від отримання вірменського громадянства. Місце переселення, за повідомленнями інформантів, для біженців з Азербайджану виявилось доволі значущим чинником прийняття рішення про відмову від вірменського громадянства. Проблеми із житлом виникали тому, що біженців розселяли у складні з точки зору інфраструктури й малонаселені місцевості, що значно ускладнювало їхню інтеграцію. Через брак житла після землетрусу 1988 року уряд Вірменії розселяв біженців скрізь, де тільки можна було знайти місце. І хоча значна частина біженців змогли розміститися в столиці (Єревані) та інших великих містах, доволі велика їх кількість змушена була переселятися в сільську місцевість. Останнє становило значні труднощі для біженців, що оселилися в географічній зоні, зовсім не схожій на їхній «колишній дім». Так, біженці, що

прибули з Нагірного Карабаху, раніше проживали в сільській місцевості, тоді як більшість біженців з Азербайджану раніше жили в містах. А тому біженці з Нагірного Карабаху мали менше проблем з адаптацією, оскільки вони переселилися у звичні для них сільські райони. Проте біженці з Азербайджану зіткнулися з проблемами, оскільки їм довелося адаптуватися до нової географії та отримувати нові навички, пов'язані із землеробством і сільським господарством. Останнє – сукупні практики адаптації – вплинуло на їхню ідентичність, оскільки значна частина біженців з Азербайджану жили у великих містах, таких як Баку, Сумгаїт і Кіровабад, що є промисловими, науковими та культурними центрами Азербайджану. Вони намагалися підтримувати свою ідентичність, засновану на «бакинській культурі», що мала для них велике значення (Felke, 2010).

Відмінності в географічних умовах і їхній вплив на ідентичність та акультурацію досліджували і на інших групах біженців. Виявлено, що біженці відчують високий рівень акультуративного стресу, якщо їх змушують переміститися в географічно відмінне середовище. Так, у країнах, що розвиваються, переміщення біженців у міські райони стає соціальною проблемою, оскільки містяни вбачають у присутності біженців причину погіршення умов життя в містах і зростання навантаження на міську інфраструктуру. Тому впроваджується політика розміщення біженців – незалежно від їхніх професійних чи освітніх характеристик – у визначених урядом просторово відокремлених місцях (таборах для біженців чи поселеннях). Найчастіше мешканці цих таборів не мають змоги вільно пересуватися чи полишати межі поселення. Іноді уряди контролюють політичну діяльність біженців у таких місцях. Зрозуміло, що більшість біженців міського походження виступають проти проживання в таборах для біженців чи поселеннях, де немає можливостей працевлаштування, мінімальних житлових зручностей і свободи пересування (Kibreab, 2000).

Із цими висновками узгоджуються також результати вивчення процесів конструювання ідентичності та акультурації боснійських біженців в Австралії,

тобто в західному, англomовному соціальному середовищі. Показано, що конструювання ідентичності опосередковується мовними і культурними бар'єрами, упередженнями та дискримінацією, політикою визнання наявних умінь, яка може або визнавати, або повністю знецінювати соціальний капітал іммігрантів. Це також стосується і «вибору» стратегії акультурації, яка значною мірою визначається соціальним капіталом, який можна інвестувати в нове середовище. На процеси відтворення ідентичності та акультурації боснійських біженців значною мірою впливали характеристики суспільства країни-господаря: неофіційна повсякденна реакція австралійців саме на цю групу біженців була переважно доброзичливою, отже, дискримінація не була значущим чинником інтерпретації біженцями «досвіду переселення» (Colic-Peisker, & Walker, 2003).

Поділ Кіпру також є наочним прикладом, коли ностальгія біженців за втраченими домівками тривала десятиліттями і впливала на сприйняття ними нових осель (людям важко було відчувати себе «справжніми власниками»). Ідеться про наслідки примусового переселення турецько-кіпрських біженців із південної, грецької частини острова Кіпр у північну, так звану Турецьку республіку Північного Кіпру. Після припинення вогню в 1974 р. людей було переселено в будинки, які будували для себе і в яких певний час проживали греки-кіпріоти (Voğaç, 2009).

Навіть у таборах, які за означенням є чимось тимчасовим, не призначеним для постійного проживання, біженці «накопичують» спогади і формують «відчуття дому». Надзвичайний приклад тимчасового проживання, коли і країна-господар, і самі біженці відмовилися від програми інтеграції, а проте тимчасове житло виявилось психологічно значущим, наводить А. Рамадан. Він досліджував табір біженців Нахр аль-Барід у Лівані, який прийняв 35 000 палестинських біженців, що прожили потім у ньому не одне десятиліття. У 2007 році ліванські урядові сили після збройних сутичок з групами бойовиків із табору ліквідували його. Для палестинців знищення табору означало знищення «альтернативної домівки» і змусило їх знову пережити трагедію втрати –

подібно до втрати Палестини як батьківщини. За словами палестинців із таборів Нахр аль-Барід і Рашидія, ці табори були соціальним, культурним і політичним притулком від «ізоляції у вигнанні». Перебування біженців у таборі Нахр аль-Барід не було надто комфортним, оскільки там бракувало багатьох необхідних речей, поганою була медична допомога, а їхнє право на пересування обмежувалося. Проте інтерв'ю з колишніми мешканцями табору висвітлило надзвичайно «теплий» образ табору: вони його цінували як «житло» і переживали свою втрату (Ramadan, 2014).

Отже, однією із важливих психологічних функцій, яку виконують табори для біженців, окрім «альтернативної домівки», є збереження ідентичності: виявлено, що біженці, які поселяються розпорошено в містах, мають слабку етнічну ідентичність порівняно з їхніми земляками, які поселяються в таборах для біженців (Agier, 2002).

На нашу думку, важливо наголосити на тому, що табори для біженців як «альтернативна домівка» виникають на перетині двох глобальних соціальних тенденцій. Однією із них є збільшення кількості збройних конфліктів і «низькоінтенсивних воєн» з нескінченними масовими переміщеннями людей, стражданнями жертв та численними втратами. Другою – розширення гуманітарних програм, які уможливають створення й подальше функціонування таких таборів. Інакше кажучи, табір є специфічним соціальним феноменом, емблемою нового світового суспільства, посталоого внаслідок поєднання війни з гуманітарною діяльністю. Створені в надзвичайних умовах як захисний засіб для забезпечення фізичної безпеки, безпеки харчування й здоров'я тощо, табори для біженців стають притулком для десятків тисяч переміщених людей на періоди, які зазвичай тривають набагато довше, ніж самі збройні конфлікти.

Під час дослідження соціальної ідентичності біженців увиразнився один досить цікавий теоретичний аспект, який стосується особливостей взаємодії «конкуруючих» або «паралельних» ідентичностей, а також наслідків такої взаємодії. Найбільший інтерес, на нашу думку, становлять дослідження, які

операціоналізують ідентичності через соціальні практики, пов'язані із їх виробництвом. На вістрі – питання про співвідношення «старої» (країни походження) і «нової» (біженця) ідентичностей. Перша операціоналізується через культурні практики (насамперед музику, танці), засвоєні в країні походження, друга – через практики організації повсякденності, що виникли в таборах або в місцях поселення.

Більшість дослідників відштовхуються в таких дослідженнях від припущення, що музика й танці використовуються для вираження «колишньої» ідентичності, але також – що більш важливо – для формування єдності та почуття солідарності, які належать структурно до нової ідентичності біженця. Звернімося до аргументів. Можна стверджувати, що музика є органічним складником ідентичності, оскільки протягом життя людини в її пам'яті накопичуються численні теплі, ностальгійні, зворушливі, особистісно значущі епізоди «поєднаності» зі своїм народом: від колискових, що співала мати, до пісень, які функціонували як повстанські гасла або гасла руху опору. Інакше кажучи, музика – як прецедентний феномен – є не лише засобом для ідентифікації різних етнічних чи соціальних груп, вона також створює потужні емоційні конотації і тому може слугувати основою відтворення та реконструкції ідентичності. Саме тому групи іммігрантів так наполегливо тримаються своєї так званої традиційної музики: у такий спосіб вони зберігають «стару» (доміграційну) групову ідентичність в іншому, новому суспільстві (Baily, & Collyer, 2006).

Т. Кайзер показує ту важливість, яку мала етнічна музика в організації повсякденності й відтворенні ідентичності в поселенні суданських біженців у Кір'яндонго (Уганда). Фактично, музика була центральним елементом більшості аспектів життя. Щоб зрозуміти сам контекст цього дослідження, нагадаємо, що переважна більшість населення, незалежно від етнічної належності, походила із сільських районів, а тому переміщення для них означало переїзд до більш інтегрованої і розвиненої соціальної, економічної та політичної спільноти. Суданські біженці, до яких належали меншини маді,

латуко, занде і барі, прийняли мову більшості (ачолі), що почала функціонувати як мова культурних заходів у таборах. Тому музика – незалежно від того, була подія релігійною чи світською, ритуальною чи буденною, публічною чи приватною, організованою для молоді чи для людей літнього віку – виконувала функцію конструювання спільної ідентичності. І дослідники акцентують той факт, що мешканці «містечка» відшукували всі можливості, щоб записувати виступи, таким чином зберігаючи їх у своєрідних архівах. Ці намагання інтерпретовано як доказ значущості цих музичних подій. І те, що виступи намагалися регулярно записувати самі члени спільноти, може означати зміну функцій цих дозвіллевих практик; у тому сенсі, що процес поставав як перформативний аспект досвіду, результатом якого ставало конструювання «нової» ідентичності. Отже, музика і танці виявилися життєво важливими для соціального та ритуального аспектів життя цієї спільноти, а основним їхнім ефектом став продуктивний «перетин» ритуального (сакрального) і повсякденного (профанного), «старої» і «нової» ідентичностей (Kaiser, 2006).

Пісні і танці як форми колективної поведінки також можуть відігравати значущу роль у конструюванні солідарності. Хорошою ілюстрацією є збереження навіть у четвертому поколінні палестинських біженців традиційних танців (dabkah), що виконують функцію експресії ідентичності і таким чином створюють відчуття належності. Варто наголосити, що «dabkah» є ритуальною музичною виставою, яку зазвичай виконують на весіллях і в якій іноді беруть участь сотні танцюристів. У таборі, безсумнівно, вистава функціонувала як інструмент подолання соціальної фрагментації, спричиненої переміщенням. Ці музичні події стали ключовими місцями перетину гетерогенних спільнот, що мешкали в цьому прикордонному регіоні. Дослідник також пропонує інтерпретацію, відповідно до якої через «активність тіла» відбувалося втілення ідентичностей у музиці і танцях, що набувало виразного політичного забарвлення в ситуації утисків. Це – спосіб створити «альтернативну домівку» за допомогою музики і танців у соціальному просторі, який не є для цього органічним. «Музика, вбудована в танець, визначає простір і розкриває

відносини ідентичності через надзвичайно символічний публічний процес; це – соціальне конструювання реальності через музичне виконання, яке є водночас одним із небагатьох доступних публічних майданчиків» (Aken van, 2006, р. 207).

Ще один яскравий приклад. Палестинці в Лівані досі живуть у таборах для біженців, і ці табори протягом шести десятиліть є соціальним простором конструювання палестинської ідентичності. Палестинський біженець висловився щодо цього так: «Якщо люди не будуть жити в таборі, вони забудуть Палестину. Адже в таборі вони говорять про Палестину і про повернення до Палестини» (Ramadan, 2014, р. 55).

Зауважимо, що в більшості досліджень ідеться про те, що ідентичність і солідарність взаємно конструюють одна одну.

Мігрантів – залежно від сфери функціонування дискурсу – поділяють на різні категорії: емігранти, іммігранти, внутрішні, міжнародні, вимушені, добровільні, економічні, трудові, біженці, внутрішньо переміщені особи, особи без громадянства чи вигнанці тощо. Список можна продовжувати. Такий поділ потрібний там, де йдеться про розподіл ресурсів. З погляду ж соціальної психології ці маркери відмінностей значною мірою втрачають свою виразність, оскільки на перший план виходить спільна характеристика мігрантів: ці особи фізично переміщені з культури, яка їм знайома, в іншу, у якій вони, імовірно, будуть у меншості.

Маймо на увазі ще й те, що переміщення істотним чином визначає відчуття соціального простору і його порядків. Воно однаково значуще усвідомлюється як тими, хто подорожує лише до столиці своєї країни, так і тими, хто переміщується на значні відстані. І значущим тут є те, що для всіх – крім привілейованої еліти – «культурна відстань» тісно пов'язана з фізичною віддаленістю. Ситуація біженця є особливою, оскільки завжди постає питання, чи має він можливість повернутися в рідну країну, у звичне культурне середовище. Там, де повернення є ризикованим або з певних причин

неможливим (але такий намір є), відчуття ізольованості та «ув'язнення» в чужому суспільстві може бути доволі гострим.

Репатріацію традиційно характеризують як процес проблематичний. Адже часто переміщення є не лише просторовим, а й екзистенційним: порядку соціальності, який був досі в країні походження, за умов якого відбувалася соціалізація мігрантів та конструювалася їхня ідентичність, більше немає. За час їхньої відсутності рідне суспільство змінилося настільки кардинально, що вони більше не відчувають себе його органічною частиною: вони не брали участі в подіях, вони не були свідками цих подій. Вони мають «досвід біженця» й «ідентичність біженця». Але ні перше, ні друге не полегшує репатріацію. Радше, навпаки.

Це означає, що біженцям важко повертатися у свою «відчужену» культуру, оскільки цей процес для них є не менш психологічно складним, ніж попередня міграція. Отже, якщо протягом «міграційного» періоду в країні походження відбулися значущі зміни, можливість репатріації може не бути істотним аргументом у прийнятті рішення. Зміна порядку соціальності викликає острах, навіть якщо така зміна виникає через поліпшення політичної ситуації в рідній країні. Чилійці чи в'єтнамці є відомими прикладами – як біженці, що постійно конструювали «міф про повернення» (тобто постійно озвучували бажання повернутися на батьківщину). Проте дуже незначна кількість таких охочих реалізувала цей намір, коли умови стабілізувалися.

Конструкт «міфу про повернення» також використовують для інтерпретації амбівалентного ставлення трудових мігрантів (алжирців, турків, мексиканців) до країни походження. Можливість репатріації стає проблематичною, оскільки відбувся внутрішній психологічний «розрив» між спогадами і намірами. Звичайно, певний відсоток біженців зважується на репатріацію, проте вона супроводжується відчуттям перебування «не в своїй тарілці», яке може бути виразним, тривалим і гнітючим. У деяких випадках збереження «ідентичності біженця», а також відтворення в повсякденності

нових – запозичених – практик у приватних сферах життя мігрантів стає своєрідним запобіжником проти нового стресу.

«Вигнанець» давно є яскравим образом у літературі та мистецтві. Безпритульний мандрівник, відірваний від *джерел культурної автентичності, приречений на нескінченне повторення напівпригадуваних практик*. Проте згодом відбулася переоцінка поглядів на діаспорне культурне виробництво. Відтворення і повторення культурних практик можна розглядати як джерело комфорту, як протиотруту від ворожнечі, яку мігранти часом відчують у новому суспільстві, що підсилює почуття ностальгії. З іншого боку, спільноти мігрантів є джерелом культурних інновацій, а не просто культурних ремінісценцій. Так, мешканці Ліми сопілкову музику сприймали як «сільську», що пояснювало дещо зневажливе ставлення до неї. Після того як виконання традиційної «сільської» музики мандрівними музикантами в Європі та Північній Америці зробило її популярною, вона перетворилася на символ національної культури Перу (Turino, 1999). Схожий механізм спрацював у Франції, де Париж став одним із найвпливовіших місць розвитку алжирської рай-музики (Gross, McMurray, & Swedenburg, 1996; Schade-Poulsen, 1999).

Увага до питань культурного виробництва, інновацій та поширення продуктів культури в транснаціональних спільнотах наголошує на складності стосунків між розсіяними групами біженців.

Як уже зазначалося, переміщення автоматично призводить до відриву від звичного культурного контексту, що тягне за собою реконструкцію сприйняття переміщеними особами себе, спільноти і світу. Біженці зазвичай вдаються до застосування механізмів подолання, копінгів, щоб зменшити вплив переміщення, зробивши своє нове середовище якомога комфортнішим. Один із способів досягти цього, забезпечити відчуття дому – використовувати фізичне середовище для створення відчуття тяглості щодо минулого. Тому біженці активно осмислюють свій новий фізичний світ і водночас, щоб створити відчуття дому, віддають перевагу їжі і речам, пов'язаним із життям до вигнання, а також будують свої нові будинки з елементами «рідного» дизайну,

вирощують звичні для себе овочі та готують їх традиційним способом. Важливою частиною відчуття «як удома» є культивування відчуття просторово-часової безперервності простору соціальності. Проте справжня фізична безперервність, на думку С. Дадлі, неможлива: табір не є і ніколи не буде місцем, звідки вони прибули (Dudley, 2011).

Насамкінець зазначимо, що переміщення загалом є тією «оптикою», яка дає змогу відстежувати вплив транснаціональних процесів та глобальної асиметрії на життя людей. Пропоновані розв'язки проблеми переміщення свідчать про складність і суперечливість дискурсу та реалізовуваних практик у ситуації біженців. Наприклад, добровільна репатріація є, безумовно, найбільш пропагованим довгостроковим вирішенням проблеми вимушеної міграції, хоча для багатьох біженців повернення ніколи не може бути тим варіантом, який буде реалізовано. Так, у 2010 році добровільна репатріація біженців упала до найнижчого рівня, що свідчить про збереження високої інтенсивності конфліктів у країнах їхнього походження.

І оскільки проблема вимушених і примусових переміщень як однієї із форм СКНС набула в сучасному світі надзвичайної гостроти, то важливим аспектом пошуку шляхів її вирішення стало вивчення психосоціальних потреб біженців, тих специфічних і стресових факторів, під дію яких вони потрапляють, а також механізмів соціальної підтримки, що можуть бути застосовані для полегшення їхнього становища. Можна висловити припущення, що в міру того, як стан біженців буде «стабілізуватися» протягом тривалої фази проживання на новому місці, їхні потреби і стрес-чинники будуть змінюватися (порівняно з гострою фазою переміщення).

Дослідження, спрямовані на вивчення впливу збройних конфліктів на психічне здоров'я біженців, зумовили появу в науковому дискурсі поняття «соціальної ціни» вимушеного переміщення, оскільки реабілітація потребує спеціалізованих професійних послуг. Тут варто наголосити на тому, що щоденні стресори, по-перше, значною мірою впливають на психічне здоров'я, а по-друге, вони одночасно діють на величезну кількість людей. Однак більшість

заходів психологічної реабілітації зосереджуються на важких наслідках травматичної події, переважно на ПТСР. На нашу думку, мішенню щоденних стресорів є той порядок соціальності, що був у країнах походження, і, відповідно, ідентичність, яка формувалася в процесі застосування соціальних практик її виробництва та підтримання. В умовах вимушеного переселення саме руйнація повсякденності – криза практик виробництва та підтримання ідентичності – стають головним стрес-чинником буденності. У багатьох дослідженнях наголошується на важливості соціальної підтримки як чинника, що забезпечує поліпшення психічного здоров'я переміщених осіб. Здебільшого в таких дослідженнях фокусом уваги є групові процеси і процеси підтримання спільної ідентичності. Саме тому нині з'явився новий ракурс у дослідженні функцій соціальної ідентичності: ідеться про появу «спільної ідентичності біженця» та її роль у розширенні можливостей адаптації на нових територіях за допомогою активізації мереж соціальної підтримки.

ПІСЛЯМОВА

МОЖЛИВІСТЬ ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО КОНСТРУЙОВАНИХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Соціально конструйовані надзвичайні ситуації, які в суспільних дискурсах однозначно маркують як трагедії, показали, що міжнародна спільнота має наразі недостатньо ресурсів для превенції їх виникнення або швидкого врегулювання. Останні події в Україні засвідчили, що й до сьогодні немає дієвого механізму запобігання актам геноциду. Міжнародна спільнота в кращому разі реагує на погрози або ж «постфактум» припиняє злочини геноциду, але не запобігає їм. Причиною такого стану справ, очевидно, є слабкість міжнародних інституцій зовнішньополітичного запобігання конфліктам та брак дієвих заходів щодо виявлення ознак можливого геноциду.

Очевидно, що в такому випадку недостатньо реагувати на геноцид, що вже розпочався і реалізується. Необхідно припиняти прояви геноциду за появи лише ознак явищ, що сприяють розгортанню геноциду. До таких явищ можна віднести формування в конкретній державі політики дегуманізації щодо національної, релігійної чи культурної групи; упровадження в законодавство дискримінаційних заходів, спрямованих на обмеження господарської діяльності тих чи тих груп населення; заборону на зайняття державних посад для представників будь-яких громадських груп тощо. Поява інформації про такі дії є досить надійною ознакою катастрофи, що насувається.

А проте застосування превентивних заходів пов'язане, природно, з проблемою недопущення втручання у внутрішні справи держави. Справа в тому, що оцінка внутрішньої політики держави далеко не завжди дає підстави для того, щоб можна було говорити про неминучість геноциду. Та й вторгнення

у сферу внутрішньополітичної діяльності держави можна трактувати як порушення принципу невтручання у внутрішні справи держави.

Тим часом таке невтручання може мати дуже згубні наслідки. Так, наприклад, незважаючи на те, що вже у 1982 році з'явилася інформація про застосування керівництвом Іраку хімічної зброї проти іракських курдів, невжиття міжнародною спільнотою дієвих заходів фактично призвело до численних жертв серед цивільного населення. Це діяння розглядали як геноцид значно пізніше, уже під час судових процесів над С. Хусейном та іншими керівниками Іраку.

7 квітня 2004 року до 10-х роковин геноциду в Руанді Генеральний секретар ООН Кофі Аннан виклав п'ять пунктів плану дій щодо запобігання геноциду: запобігання збройним конфліктам, які зазвичай створюють умови для геноциду; захист цивільних осіб у збройних конфліктах, у тому числі миротворців ООН; необхідність покінчити з безкарністю шляхом відкриття і розгляду судових справ у національних та міжнародних судах; збирання інформації та створення системи раннього запобігання; а також ужиття негайних та рішучих заходів, навіть військового втручання.

Однак СКНС мають свої особливості, що позначається на можливості їх превенції. У разі стихійних лих це серія дій і заходів, спрямованих на уникнення або пом'якшення майбутнього стихійного лиха, запобігання його наслідкам. Ці програми спрямовані на усунення дії чинників, що передували стихійному лиху (тобто соціальної та фізичної вразливості, «особливої чутливості» до тих чи інших передумов виникнення катаклізму), на власне вплив (тобто взаємодію між «чутливою» соціальною системою і катаклізмом, що виник) і на зменшення потенційних наслідків, якщо неможливо їх уникнути (Albala-Bertrand, 2000).

Такі програми охоплюють низку видів діяльності – від технологічних чи інженерних до суспільних. Наприклад, суто технологічна діяльність передбачає обробку (засів) хмарних утворень хімічними реагентами, щоб викликати штучний дощ, контрольоване сходження лавин або селів, виверження вулканів,

знищення шкідників на полях тощо. Так само інженерна діяльність (створення гребель і водосховищ, перепускних каналів, протизсувних бар'єрів, захисних лісосмуг тощо) зазвичай має на меті мінімізувати взаємодію між природним катаклізмом і «чутливою» соціальною системою. Ці два типи запобіжних заходів, однак, здійснюють незначні інтервенції у простір соціальної повсякденності. Проте є ще й третій тип превентивної діяльності, яка може мати вже більш істотні соціальні наслідки, оскільки спрямована на зміну поведінки людей та інституцій таким чином, щоб у разі, коли впливу уникнути неможливо, його негативні наслідки можна було зменшити та ефективно протидіяти їхній масштабності. Це передбачає, наприклад, встановлення правил землекористування та будівельних норм, а також створення інституційних структур, які контролюватимуть їх виконання. Це також стосується участі людей у системах прогнозування катаклізмів і попередження про них, а також швидкого та ефективного реагування уряду на потенційні та фактичні наслідки впливу стихійних лих. Крім того, такі програми передбачають упровадження систем страхування, іпотеки та оподаткування, які спонукають людей до більш безпечної поведінки і такого розподілу ризиків, який зміг би зменшити наслідки лиха. Це може бути моніторинг соціальних реакцій людей загалом як основи для планування дій, оцінювання потенційної ефективності заходів безпеки, мінімізації асоціальної поведінки (спекулювання гуманітарною допомогою, запобігання мародерству тощо) (Albala-Bertrand, 2000).

У соціально конструйованих надзвичайних ситуаціях програми соціального реагування передбачають також три вищезгадані типи випереджальних реакцій, але їхня спрямованість й артикульованість мають власні характеристики. Випереджальні програми спрямовані на суспільні передумови «конфліктної політики», на насильницький конфлікт як такий, коли передумови неможливо змінити в коротко- або середньостроковій перспективі, а також на потенційні наслідки насильницького конфлікту, якщо самого конфлікту неможливо уникнути. Перші дві програми є взаємопов'язаними і здебільшого стосуються інституційних механізмів. Остання у випадку

«зовнішньої» війни насамперед спрямована на фізичні умови та механізми, які підтримують практики оборони і підтримання внутрішнього порядку, а також дипломатичну взаємодію та угоди. Крім того, ідеться про намагання пом'якшити військові ексцеси за допомогою міжнародних угод щодо правил ведення бойових дій, поводження з полоненими, догляду за пораненими тощо. У випадку «внутрішньої», громадянської війни, яка є основною проблемою комплексних надзвичайних ситуацій, політична сила, яка контролює уряд, також може мати повний контроль над необхідними фізичними ресурсами, проте це аж ніяк не гарантує ефективної мінімізації наслідків конфлікту в довготривалій перспективі. Досвід показує, що урядові ресурси швидко вичерпуються без підтримки зовнішніх, «третьох» сторін. Останнє також є справедливим для неурядових сил: їхні ресурси також швидко вичерпуються без зовнішньої допомоги.

З іншого боку, за наявності зовнішньої підтримки громадянська війна «на виснаження» може перетворитися на довготривалу й екстремально руйнівну. Це означає, що міжнародна допомога – «третьа сторона, що забезпечує ресурсами» – може мимоволі підживлювати стійкість, тривалість, розмах конфлікту. Крім внутрішніх і зовнішніх форм політичного посередництва, останнім часом упроваджувалися процедури глобалізованого моніторингу перебігу воєнних конфліктів та покарання за порушення прав людини, законів і звичаїв ведення війни. Як приклади таких процедур можна навести заснування Міжнародного військового трибуналу або Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Заснуванню таких практик передувало припущення, що вони уможливають «дисциплінування насильства» та мінімізують тавровізацію населення.

Найбільше висвітлення і найбільший соціальний резонанс мали Нюрнберзький, Токійський і Югославський трибунали. Першим міжнародним воєнним трибуналом був Нюрнберзький, який діяв з листопада 1945 р. по жовтень 1946 р. і був створений для покарання воєнних злочинців лише з

європейських країн, які належали до гітлерівської коаліції. Трибунал виносив вироки у таких справах: злочини проти миру (планування, підготовка, розв'язання та ведення агресивної війни); власне воєнні злочини (порушення законів і звичаїв війни); злочини проти людства (убивства, знищення, поневолення, тортури та інші прояви жорстокості). У підсумку керівництво Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (NSDAP), її військово-поліційні організації СС, СД, СА та гестапо було визнано злочинними. Трибунал засудив до смертної кари через повішення 11 осіб. Троє отримали довічне ув'язнення, ще троє – від 10 до 20 років в'язниці. Нюрнберзький трибунал судив злочинців європейських країн, тож для злочинців з Японії було створено Міжнародний трибунал для Далекого Сходу (Токійський процес), який розслідував ті самі злочини: злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людства. А ще, на відміну від Нюрнберзького трибуналу, він мав право визначати здатність підсудного брати участь у судовому засіданні залежно від розумового та фізичного стану. Міжнародний трибунал для Далекого Сходу засудив 29 осіб. Вироком для сімох із них стала смертна кара, 16 отримали довічне ув'язнення, двоє померли під час судового процесу, а інші отримали довготривалі терміни ув'язнення. Трибунал щодо Югославії розслідував воєнні злочини під час воєн у колишніх югославських республіках у 1991–2001 роках. Ця війна супроводжувалася геноцидом і депортаціями. Лише під час війни в Боснії і Герцеговині загинуло понад 100 тисяч людей. Трибунал щодо колишньої Югославії судив за порушення Женевських конвенцій; порушення прав та звичаїв ведення війни; злочини проти людства. Було проведено 142 судових процеси. (Влада Сербії і влада Росії робили заяви про упередженість трибуналу). Сьогодні Україна пропонує створити спеціальний міжнародний трибунал, на який буде покладено обов'язок розслідувати воєнні злочини російських солдатів, учинені в ході агресії проти України.

Однак маємо зазначити, що, на відміну від стихійних лих, фізичні ресурси від надання гуманітарної допомоги можуть не сприяти пом'якшенню фактичних наслідків завданої шкоди, якщо фізичні аспекти пом'якшення не

пов'язані безпосередньо з розв'язанням конфлікту. Власне, превентивні програми, які діють як на передумови, так і на сам конфлікт, є переважно інституційним типом зусиль. А це означає, що такі зусилля спрямовуються на те, щоб досягти змін соціальної поведінки (нав'язати їх), аби насильницький конфлікт можна було пом'якшити чи загалом припинити, або на те, щоб вибуховий потенціал відкритого політичного конфлікту можна було зменшити. Так, в окремих випадках лише авторитарні (репресивні) практики порядку соціальності можуть стримати та придушити конфлікт, що загрожує перейти з потенційного стану в актуальний, якщо ці практики не усувають причин його виникнення. В інших випадках, навпаки, практики послаблення контролю, певна децентралізація і демократизація можуть сприяти розрядці потенційного конфлікту. Інакше кажучи, правил та алгоритмів, які б гарантували безпеку, наразі, на жаль, немає (Аке, 1997).

У програмах реагування щодо СКНС часом намагаються поєднати надання гуманітарної допомоги зі стратегіями розв'язання конфлікту, проте згадана мета не може бути досягнута шляхом нав'язування конкретного генерованого ззовні рішення, оскільки воно може не мати (або тривалий час не мати) необхідної політичної підтримки для довгострокової стабільності в країні. Програми ефективного реагування не передбачають жодної чіткої ролі гуманітарної допомоги як інструменту прямого впливу на конфлікт, однак вони можуть використовуватися для формулювання відповідної концептуальної основи консенсусних переговорів. Така основа буде спрямована на розуміння глибинних причин конфлікту, проте, на відміну від прямої стратегії розв'язання конфлікту, вона не буде відстоювати інтереси тієї чи тієї сторони, буде уникати ухвалення певного рішення та нав'язування конкретних пропозицій. Ці програми мають на меті лише сприяння процесам діалогу, щоб послабити чинники короткострокової політичної налаштованості на насильницький конфлікт, викликати довгострокові зміни інституційної вразливості соціального простору до умов і причин розгортання конфлікту, а також забезпечити довготривалу інституційну перебудову заради збереження миру.

Це передбачає застосування дипломатії «другого шляху» (яка є фактично практикою неурядових, неформальних та неофіційних контактів і дій між приватними громадянами чи групами осіб), громадських ініціатив та довгострокових непрямих ініціатив, спроможних пом'якшити конфлікт. Такі практики мають ще один важливий наслідок: вони сприятимуть зміцненню громадянського суспільства, його гуманітарних принципів, відновленню легітимності інституцій (Аке, 1997). Інакше кажучи, такі програми, хоча й передбачають розрядку ситуації та реставрацію порядку соціальності, однак безпосередньо не стосуються відкритого конфлікту як такого; вони, радше, долучаються до його розв'язання лише опосередковано через коротко- і довгострокові заходи, спрямовані на дезактивацію причин конфлікту. Ці програми, отже, поєднують короткострокову терміновість емерджентного реагування на надзвичайні ситуації з довгостроковою консолідацією відновлювальних і, що більш помітно, випереджальних реакцій. За Е. Гофманом, деякі неурядові організації розпочали рух у напрямку до реалізації цієї стратегії реагування, роблячи її більш виразною політикою, ніж раніше. Справа в тому, що міжнародний внесок у розв'язання збройних конфліктів і підтримання стабільності країн, що перебувають у стані війни, завжди мав надзвичайну вагу.

Більшість заходів, що відбуваються як миротворчі ініціативи, зазвичай організують та контролюють авторитетні міжнародні структури (такі як ООН, ЄС, структури періоду холодної війни або окремі групи країн), які можуть гарантувати певний мінімальний баланс і допомогу (Holsti, 1996; 1997). Отже, ця стратегія має на меті започаткувати значущі інституційні зміни, проте намагається впроваджувати їх «м'якою силою», щоб уникнути непередбачуваних і ще більш драматичних наслідків. І, знову-таки, їхні зусилля, на жаль, не гарантують припинення бойових дій і зменшення екстремальних страждань населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипов, Д. В. (2013). Категорія депортації у міжнародному та національному праві: у пошуках узгодження. *Український часопис міжнародного права*, 1, 24–28.
2. Арендт, Х. (2008). *Банальність зла. Ейхман в Ієрусаліме*. Москва: Європа.
3. Бабін, Б. В. (2015). Кваліфікація злочину депортації за етнічною ознакою: міжнародні стандарти та вітчизняна практика. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 3, 64–73.
4. Білас, І. (1994). *Репресивно-командна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. Київ: Либідь.
5. Блинова, О. Є. (2016). Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія* 9, (9), 58–66.
6. *Відлуння голодомору-геноциду 1932–33 рр.: етнокультурні наслідки голодомору в Україні* (2005). Львів: НТШ.
7. *Воєнна Доктрина України*: Указ Президента України від 24.09. 2015 р. № 555/2015. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
8. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка*: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. Київ, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць.
9. Головченко, В. І. (2014). Депортація народів Криму в контексті злочинної сутності національної політики сталінізму. *Політологічний вісник*, 74, 314–321.
10. Гуменюк, Л. Й., & Бреус, А. О. (2017). Соціально-психологічна адаптація вимушених переселенців в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2, 108–122.
11. Давтян, Д. А. (2006). Геноцид вірмен в Османській імперії 1915–1917 рр. та одеська громадськість (за матеріалами місцевих часописів). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, 8, 98–112.
12. Денисов, С. Ф., & Кардаш К. С. (2012). Воєнний конфлікт: зміст та співвідношення з близькими поняттями. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*, 1(2), 107–113
13. Довгаль, Д. В. (2017). Геноцид як акт соціальної інженерії. *Політичне життя*, 3, 30–34.
14. Довгаль, Д. В. (2015). Геноцид у Руанді: особливості вчиненого злочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 6, 162–164.
15. Дорожевець, А. (2004). Когнітивні механізми адаптації до кризових подій. *Психолог*, 17, 20–29.
16. Дяченко, В. І., Цюрупа, М. В., & Шумський, П. В. (2019). *Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів*. Ч. 1. Історія становлення. Київ: Сфера.
17. *Закон про аборт: з чим стикаються в Польщі українки, які не хочуть народжувати*. <https://focus.ua/uk/world/515034-zakon-ob-abortah-s-chem-stalkivayutsya-v-polshe-ukrainki-kotorye-ne-hotyat-rozhat>

18. Закон РСФСР от 26 апреля 1991 г. № 1107-1 «О реабилитации репрессированных народов» (с изменениями и дополнениями). <http://base.garant.ru/10200365/>
19. Зінченко, О. С. (2015). Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4 (29), 47–53.
20. Іванчик, Р.(2015). Геноцид вірмен в Османській імперії початку ХХ століття. *Геополітика України: історія і сучасність*, 2, 58–68.
21. Івчик, Н.(2015). Геноцид тутсі: політологічне прочитання. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 6, 198–206.
22. Калакура, Я. С. (2008). Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як етноцид українського народу. *Українознавство*, 1, 96–102.
23. Католик, Г., & Корнієнко, І. (2003). *Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям та постраждалим*. Львів: Червона Калина.
24. Кердивар, В. В. (2021). *Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту*. Харків: Вид-во Національного університету цивільного захисту України.
25. *Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього*. <https://holodomorinstitute.org.ua/documents/konvencziya-oon-pro-zapobigannya-zlochynu-genocydu-i-pokarannya-za-nogo/>
26. *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
27. Лазос, Г. П. (2017). Психотерапія постраждалих внаслідок тортур: огляд сучасних досліджень та психотерапевтичних моделей. *Актуальні проблеми психології. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 13, 8–46.
28. Макаревич, О. П. (2001). *Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях*. Київ: Оріяни.
29. Макаренко, А. І.(2014). Депортація чеченців та інгушів як провал стратегії політики Радянського Союзу на Північному Кавказі. *Магістеріум. Політичні студії*, 58, 90–96.
30. Маслюк, А.(2010). Особливості відображення у свідомості особистості наслідків подій голодоморів. *Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика*, 9 (5), 52–56.
31. Матвєєв, А. Ю.(2013). Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930–1936 рр.: чисельність, характер, географія поселення. *Гуманітарний журнал*, 4, 57–65.
32. Мейс, Дж. (1993). Висновки та перспективи дослідження голоду. *Сучасність*, 4, 150–155.
33. Мехеда, Н. (2017). Історіографія соціально-демографічних та морально психологічних наслідків голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* (с. 122–126). Київ.
34. *Міграційна криза у Європі*. Досьє. <https://tass.ru/info/5336277>
35. *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): енциклопедія* (1998). Київ: Довіра.

36. *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми: матеріали круглого столу* (2022). Інститут соціальної та політичної психології, НАПН України та Асоціація політичних психологів України. Київ: Талком.
37. Міхеєва, О., & Серєда, В. (2015). Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: зб. аналіт. матеріалів*. Львів: Галицька видавнича спілка.
38. Моляко, В. А. (1992). Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия (на примере Чернобыльской атомной катастрофы). *Психологический журнал*, 2 (12), 66–74
39. *Насилували там, де зловили. Як згвалтування стало тактикою ведення війни.* (2022). <https://zaborona.com/yak-zgvaltuvannya-stalo-taktykoju-vedennya-vijny-rozbir-zaborony/>
40. *Національний класифікатор України. Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010*. Чинний від 01.01.2011. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va457609-10#Text>
41. Омарова, У. А. (2016). Политика «единообразия» и расовая дискриминация чамов в полпотовской Камбодже. *Юго-восточная Азия: актуальные проблемы развития*, 31, 69–81.
42. Оніщенко, Н. В. (2014). *Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти*. Харків: Право
43. Османова, А. М. (2016). Етнічна свідомість кримських татар в умовах кризового періоду. *Проблеми політичної психології*, 4, 193–202.
44. Панок, В. Г. (1999). *Методичні підходи до надання психологічної допомоги потерпілим від техногенної катастрофи*. Київ, Центр соціальних експертиз і прогнозів.
45. Педько, К. В. (2015). Соціально-психологічні особливості вимушених переселенців. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*, 128, 201–204.
46. *Переслідування та вбивстваромів на теренах України у часи Другої світової війни.* (2013). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту.
47. Потапчук, Н. Д. (2016). Особливості поведінки населення в умовах надзвичайної ситуації як чинник виникнення та поширення думок. *Теорія і практика сучасної психології*, 2, 16–20.
48. Прищєпа, Я., & Бугаєва, А. *У Радбезі ООН засудили російські фільтраційні табори та назвали кількість українських біженців.* <https://suspilne.media/279443-u-radbezi-oon-zasudili-rosijski-filtracijni-tabori-ta-nazvali-kilkist-ukrainskih-bizenciv/>
49. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд.* (2022). Інститут соціальної та політичної психології, НАПН України та Асоціація політичних психологів України, АППУ. Київ: Талком.
50. *Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України.* (2015). Київ: Калита.
51. Радова, О. О. (2010). Злочини проти людяності як підстава міжнародної кримінальної відповідальності індивіда. *Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського*. Одеса, Фенікс.
52. Рева, І. (2013). *По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій*. Дніпропетровськ: Свідлер.

53. Сорокин, П. А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Москва: Изд-во политической литературы.
54. Сорокин, П. А. (2012). *Человек и общество в условиях бедствий: Влияние войны, революции, голода, эпидемии на интеллект и поведение человека, социальную организацию и культурную жизнь*. Санкт-Петербург: Мир.
55. Стасюк, О. (2017). Доноси, крадіжки, самосуди в роки голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації* (с. 175–179). Київ.
56. Стасюк, О. (2019). Вплив тривалого голодування на людину та трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду. *Народна творчість та етнологія*, 4 (380), 16–23
57. Титаренко, Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь.
58. Токарський, В. В. (2013). Депортація "антирадянського елемента" із західних областей України: травень 1941 року. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 9-10, 101–105.
59. Хаялі, Р. (2013). Депортація кримських татар та регулювання організації режиму їх спецпоселень (1944–1948 рр.). *Юридична Україна*, 3, 21–26.
60. Шевчук, А. М. (2013). Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації. (Дис. канд. психол. наук). Харків.
61. Шульга, Н. А. (2002). Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. Киев: Ин-т социологии НАН Украины.
62. Ягунов, Д. (2020). Тортури як інструмент сучасної політики соціального контролю. *Політичне життя*, 4, 46–54.
63. Якобсон, Л. (1994). *Люди, які пережили катування, – нова група пацієнтів*. Київ: Асоціація психіатрів України.
64. Яковлев, А. Н. (Ред.). (2005). *Сталинские депортации. 1928–1953*. (Серия: Россия. XX век. Документы). Москва: МФД, Материк.
65. Abdullahi, A. (1994). The Refugee Crisis in Africa as a Crisis of the Institution of the State. *International Journal of Refugee Law*, 6(4), 562–580.
66. Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Sanford, N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
67. Afana, A. H. (2009). Weeping in silence: the secret sham of torture among Palestinian children. *Torture*, 19(2), 167–75.
68. Agier, M. (2002). Between War and City Towards an Urban Anthropology of Refugee Camps. *Ethnography*, 3, 317–341.
69. Ake, C. (1997). Why Humanitarian Emergencies Occur: Insights from the Interface of State, Democracy and Civil Society, Research for Action, no. 31, January, *The United Nations University/World Institute for Development Economics Research*, 1–13.
70. Aken van, M. (2006). Dancing belonging: Contesting dabkeh in the Jordan Valley, Jordan. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 203–222.
71. Albala-Bertrand, J. (2000). *What is a «Complex Humanitarian Emergency»? An Analytical Essay*. Queen Mary, University of London, School of Economics and Finance, Working Papers. 10.2139/ssrn.246928.

72. Alfadhli, K., & Drury, J. (2018). The Role of Shared Social Identity in Mutual Support Among Refugees of Conflict: An Ethnographic Study of Syrian Refugees in Jordan. *Journal of Community, Applied Social Psychology*, 28, 142–155.
73. Almedom, A. M., & Summerfield, D. (2004). Mental well-being in settings of 'complex emergency': A review. *Journal of Biosocial Science*, 36(04), 381–388.
74. Anderson, M. B. (1999). *Do No Harm: How Aid Can Support Peace or War*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc
75. Anthony, C. (1991). Africa's Refugee Crisis: StateBuilding in Historical Perspective. *International Migration Review*, 25(3), 574–591.
76. Asbridge, T. (2013) Talking to the Enemy: The Role and Purpose of Negotiations between Saladin and Richard the Lionheart During the Third Crusade. *Journal of Medieval History*, 39 (3), 275–296.
77. Atrey, S. (2018). Comparison in intersectional discrimination. *Legal Studies*, 38, 1–17.
78. Auvinen, J., & Nafziger, E. W., (1999). The Sources of Humanitarian Emergencies. *Journal of Conflict Resolution*, 43, 3. <https://ssrn.com/abstract=180008>
79. Ayazi, T., Lien, L., Eide, A., Swartz, L., & Hauff, E. (2014). Association between exposure to traumatic events and anxiety disorders in a post-conflict setting: a cross-sectional community study in South Sudan. *BMC Psychiatry* 14, 6. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-14-6>
80. Badri, A., Borne den, H. W., & Crutzen, R. (2013). Experiences and psychosocial adjustment of Darfuri female students ajected by war: An exploratory study. *International Journal of Psychology*, 48, 944–953.
81. Bagilishya, D. (2000). Mourning and recovery from trauma: In Rwanda, tears flow within. *Transcultural Psychiatry*, 37(3), 337–354.
82. Baily, J., & Collyer, M. (2006). Introduction: Music and Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 10.1080/13691830500487266.
83. Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of personality. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 154–196). Guilford Press.
84. Baptiste, V. M. (2017). *The Impact of Stigma on the Mental Health of Resettled African and Asian Refugees*. (Graduate College Dissertations and Theses). <https://scholarworks.uvm.edu/graddis/785>
85. Bartels, S. A., Hall, M. M., Burkle, F. M., & Greenough, P. G. (2016). *Complex emergencies*. In Ciottone's Disaster Medicine (pp. 40–46). Elsevier Inc. <https://doi.org/10.1016/B978-0-323-28665-7.00007-8>
86. Başoğlu, M., Mineka, S., Paker, M., Aker, T., Livanou, M., & Gok S. (1997). Psychological preparedness for trauma as a protective factor in survivors of torture. *Psychological Medicine*, 27(6), 1421–33.
87. Başoğlu, M. (Ed.) (1992). *Torture and its consequences: Current treatment approaches*. Cambridge University Press.
88. Bauman, Z. (1991). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, NY: Cornell University Press
89. Baumeister, R. (1997). *Evil: Inside human violence and cruelty*. New York: Freeman/Holt
90. Baumeister, R. (2002). The Holocaust and the four roots of evil. In L. Newman, R. Erber (Eds.), *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (pp. 241–258). New York: Oxford University Press.

91. Baumeister, R. F. (1990). Suicide as escape from self. *Psychological Review*, 97(1), 90–113.
92. Baumeister, R. F., & Campbell, W. K. (1999). The intrinsic appeal of evil: Sadism, sensational thrills, and threatened egotism. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), 210–221.
93. Beiser, M. (2006). Longitudinal research to promote effective refugee resettlement. *Transcultural Psychiatry*, 43(1), 56–71.
94. Beiser, M., & Hou, F. (2001). Language acquisition, unemployment and depressive disorder among Southeast Asian refugees: A 10-year study. *Social Science, Medicine*, 53(10), 1321–1334.
95. Beiser, M., Turner, J., & Ganesan, S. (1989). Catastrophic stress and factors affecting its consequences among Southeast Asian refugees. *Social Science, Medicine*, 28(3), 183–195.
96. Benjamin, C. (2001) *Tearing Rwanda apart: an examination theories of inter-ethnic conflict and genocide* (Thesis degree of M.A. Queen's University at Kingston).
97. Bertino, M., & Baeninger, R. (2010). Local integration of refugees in Brazil. *Mini feature: Brazil*, 35.
98. Bilewicz, M., & Vollhardt, J. R. (2012). Social psychological processes underlying genocide and mass killing. In A. Golec de Zavala, & A. Cichocka (Eds.), *Social psychology of social problems: The intergroup context* (pp. 280–307). New York: Palgrave Macmillan.
99. Birman, D., & Tran, N. (2008). Psychological distress and adjustment of Vietnamese refugees in the United States: Association with pre- and postmigration factors. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78(1), 109–120.
100. Bleich, E. (2012). Defining and Researching Islamophobia. *Review of Middle East Studies*, 46, 180–189.
101. Bobinac, U. (2014). The Disintegration of Yugoslavia: An Analysis of Globalization Effects on Union and Disintegration of Yugoslavia. *International ResearchScape Journal*, Vol. 1, Article 1. DOI: <https://doi.org/10.25035/irj.01.01.01>
102. Boğaç, C. (2009). Place attachment in a foreign settlement. *Journal of Environmental Psychology*, 29, 267–278.
103. Bogic, M., Ajdukovic, D., Bremner, S., Franciskovic, T., Galeazzi, G. M., Kucukalic, A., Lecic-Tosevski, D., Morina, N., Popovski, M., Schützwohl, M., Wang, D., & Priebe, S. (2012). Factors associated with mental disorders in long-settled war refugees: refugees from the former Yugoslavia in Germany, Italy and the UK. *British Journal of Psychiatry*, 3, 216–23.
104. Bonanno, G. (2004). Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59, 202–208.
105. Boyanowsky, E., & Allen, V. (1973). Ingroup norms and self-identity as determinants of discriminatory behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 25, 408–418.
106. Brennan, R. J., Hobson, C., Bolton, P., Hinkle, T., Chermel, K., & Aplenc, R. (1994). Medical relief in central Bosnia. *Medical Journal of Australia*, 161(11-12), 675–679.
107. Brennan, R., & Nandy, R. (2001). Complex humanitarian emergencies: A major global health challenge. *Emergency Medicine*, 13, 147–156.
108. Brinkley, J. (2011). Cambodia's curse: The modern history of a troubled land. *Public Affairs*, 1–386.

109. Browning, C. (1992). *Ordinary men: Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Harper Collins
110. Browning, C. R. (1998). *Ordinary men*. New York, Harper Collins.
111. Brownmiller, S. (1975). *Against our will: Men, women and rape*. New York: Fawcett, Columbine.
112. Burkle, F. (2006). Complex humanitarian emergencies: A review of epidemiological and response models. *Journal of postgraduate medicine*, 52, 110–115.
113. Buyer, M. (2008). Negotiating identity and displacement among the Somali refugees of Cape Town. *South African Historical Journal*, 60(2), 226–241.
114. Cameron, C., & Payne, B. (2011). Escaping affect: How motivated emotion regulation creates insensitivity to mass suffering. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100, 1–15
115. Campbell, B. (2010). Contradictory behavior during genocides. *Sociological Forum*, 25, 296–314.
116. Carlsson, J. M., Mortensen, E. L., & Kastrup, M. (2005). A Follow-Up Study of Mental Health and Health-Related Quality of Life in Tortured Refugees in Multidisciplinary Treatment. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 193(10), 651–657.
117. Centers for Disease Control and Prevention. Famine-affected, refugee and displaced populations: Recommendations for public health issues (1992). *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 41, 1–76.
118. Chandler, D. (1993). *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War, and Revolution since 1945* (pp. 30–35). Yale University Press.
119. Chang, I. (1997). *The Rape of Nanking. The Forgotten Holocaust of World War II*. New York, Penguin books.
120. Chiro, D. & Seligman, M. (2001). *Ethnopolitical warfare: Causes, consequences, and possible solutions*. American Psychological Association.
121. Christopher, M. (2004). A broader view of trauma: a biopsychosocial-evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and growth. *Clinical Psychology Review*, 24, 75–98.
122. Cilliers, P. (2000). What Can We Learn From a Theory of Complexity? *Emergence*, 2, 1, 23-33.
123. Clark, P.A. (2006). Medical ethics at Guantanamo Bay and Abu Ghraib: the problem of dual loyalty. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 34(3), 570–80.
124. Clarke, L. (2002). Panic: Myth or Reality? *Contexts*, 1(3), 21–26.
125. Colic-Peisker, V., & Walker, I. (2003). Human capital, acculturation and social identity: Bosnian refugees in Australia. *Journal of Community, Applied Social Psychology*, 13(5), 337–360.
126. Colic-Peisker, V. (2009). Visibility, Settlement Success and Life Satisfaction in Three Refugee Communities in Australia. *Ethnicities*, 9, 175–199.
127. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York, Oxford University Press.
128. Cosgrove, B. (1986). *Lifetime*. <http://life.time.com/history/my-lai-remembering-an-american-atrocity-in-vietnam-march-1968>.
129. Dallaire, R. (2003). *Shake hands with the devil*. Toronto, Random House of Canada

130. Danner, M. (1994). *The massacre at El Mozote*. New York, Vintage Books.
131. Davenport, C., Stam, A. (2004). *Rwandan Political Violence in Space and Time*. Christian Davenport University of Notre Dame
132. Des Forges, A. L. (1999). *Leave none to tell the story: Genocide in Rwanda*. New York: Human Rights Watch.
133. De Waal, A. (1994). African encounters. *Index on Censorship*, 23(6), 13–31.
134. Desjarlais, R., Kleinman, A. (1997) Violence and well-being. *Social Science, Medicine*, 45, 8, 1143–1145.
135. Dolot, M. (1987) *Execution by Hunger: The Hidden Holocaust*. New York, London, W.W. Norton & Company, Inc.
136. Drury, J. (2012). Collective resilience in mass emergencies and disasters: A social identity model. In J. Jetten, C. Haslam, S. A. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health, and well-being* (pp. 195–215). Hove, UK: Psychology Press.
137. Drury, J., Brown, R., González, R., & Miranda, D. (2016). Emergent social identity and observing social support predict social support provided by survivors in a disaster: Solidarity in the 2010 Chile earthquake. *European Journal of Social Psychology*, 46, 209–223.
138. Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). The nature of collective resilience: Survivor reactions to the 2005 London bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27, 66–95.
139. Dudley, S. (2011). Feeling at home: Producing and consuming things in Karenni refugee camps on the Thai-Burma border. *Population, Space and Place*, 17, 742–755.
140. Duffield, M. (1994a). Complex Emergencies and the Crises of Developmentalism, *IDS Bulletin*, 25, 4, 1–15.
141. Duffield, M. (1994b). The Political Economy of Internal War: Assets Transfer, Complex Emergencies and International Aid In J. Macrae and A. Zwi (Eds.), *War and Hunger*. London, Zed Books.
142. Dutton, D. G., & Yamini, S. (1995). Cognitive deconstruction and projective–introjective cycling in cases of adolescent parricide. *American Journal of Orthopsychiatry*, 65(1), 39–47.
143. Edkins, J. (1996). Legality with a Vengeance: Famines and Humanitarian Relief in 'Complex Emergencies'. *Millennium - Journal of International Studies*, 25, 547–575.
144. Einwohner, R. L. (2009). The need to know: Cultured ignorance and Jewish resistance in the ghettos of Warsaw, Vilna, and Łódź. *Sociological Quarterly*, 50, 407–430.
145. Einwohner, R. L. (2014). Authorities and uncertainties: Applying lessons from the study of Jewish resistance during the Holocaust to the Milgram legacy. *Journal of Social Issues*, 70, 531–543.
146. Ekblad, S., Prochazka, H., & Roth, G. (2002) Psychological impact of torture: a 3-month follow-up of mass-evacuated Kosovan adults in Sweden. Lessons learnt for prevention. *Acta psychiatrica Scandinavica. Supplementum*, 412, 30-36.
147. El-Shaarawi, N. (2012). *Living an uncertain future: An ethnography of displacement, health, psychosocial well-being and the search for durable solutions among Iraqi refugees in Egypt*. (Doctoral dissertation). Available from PsycINFO.

148. Every, D., & Perry, R. (2014). The relationship between perceived religious discrimination and self-esteem for Muslim Australians. *Australian Journal of Psychology*, 66 (4), 241–248.
149. Falgiano, L., & LeMaire, K. (1992). Helsinki Watch Publications. *Human Rights Quarterly*, 14(4), 640–645.
150. Fein, H. (1978). A Formula for Genocide: Comparison of the Turkish genocide (1915) and the German Holocaust (1939–1945). *Comparative Studies in Sociology*, 1, 271–294.
151. Fein, H. (1979). *Accounting for genocide: National responses and Jewish victimization during the holocaust*. New York, Free Press.
152. Fein, H. (1990). Genocide: a Sociological Perspective, *Current Sociology*, 38 (1), 1–126.
153. Felke, T. P. (2010). *It's been twenty years: The case of ethnic armenian refugees from nagorno-karabakh and azerbaijan*. (Doctoral dissertation). Available from PsycINFO.
154. Fernando, G. A., Miller K. E., & Berger D. E. (2010). Growing pains: the impact of disaster-related and daily stressors on the psychological and psychosocial functioning of youth in Sri Lanka. *Child Development*, 81(4), 1192–1210.
155. Foldes-Busque, G., Denis, I., Poitras, J., Fleet, R., Archambault, P., & Dionne, C. (2017). A closer look at the relationships between panic attacks, emergency department visits and non-cardiac chest pain. *Journal of Health Psychology*, 1, 1–9.
156. Fondacaro, K., & Mazulla, E. (2018). The Chronic Traumatic Stress Framework: A conceptual model to guide empirical investigation and mental health treatment for refugees and survivors of torture. *Torture Journal*, 28. 10.7146/torture.v28i1.105477.
157. *Fourth World Conference on Women*, Beijing, China, Sept. 4–15, 1995, Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20/Rev.1, New York: United Nations (UN), 1996. <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/official.htm>.
158. Fox, J. (2007). Religious discrimination: a world survey. *Journal of International Affairs*, 61 (1), 47–67.
159. Frankl, V. (1984). *Man's search for meaning*. New York: Pocket Books/Simon, Shuster. (Original work published 1959)
160. Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. New York, Fawcett Crest.
161. Galeotti, M. (2022). *The weaponisation of everything. A field guide to the new way of war*. London, Yale University press.
162. Gerritsen, A. A., Bramsen, I., Devillé, W., Willigen van, L. H., Hovens, J. E., & Ploeg van der, H. M. (2006). Physical and mental health of Afghan, Iranian and Somali asylum seekers and refugees living in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41(1), 18–26.
163. Ghiglieri, M. P. (1999). *The dark side of man: Tracing the origins of male violence*. Reading, MA, Perseus Books.
164. Gilbert, M. (2004). *The First World War: A Complete History*. Holt Paperbacks.
165. Gingerich, T., & Leaning J. (2004) *The use of rape as a weapon of war in the conflict in Darfur*, Sudan 2004. <http://physiciansforhumanrights.org/library/reports/darfur-use-of-rape-as-weapon2004.html>.
166. Glass, J. M. (2004). *Jewish resistance during the Holocaust: Moral uses of violence and will*. New York: Palgrave Macmillan.

167. Glick, P. (2002). Sacrificial lambs dressed in wolves' clothing: Envious prejudice, ideology, and the scapegoating of Jews. In: L. Newman, R. Erber (Eds.), *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (pp. 113–142). New York: OxfordUniversity Press.
168. Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97, 1074–1096.
169. Goma Epidemiology Group. (1995). Public health impact of Rwandan refugee crisis: What happened in Goma, Zaire, in July 1994? *Lancet*; 345, 339–344.
170. Gorst-Unsworth, C., & Goldenberg, E. (1998). Psychological sequelae of torture and organised violence suffered by refugees from Iraq: Trauma-related factors compared with social factors in exile. *The British Journal of Psychiatry*, 172, 90–94.
171. Gross, J., McMurray, D. & Swedenburg, T. (1996) Arab noise and Ramadan nights: rai, rap and Franco-Maghrebi identities. In Lavie, S. & Swedenburg, T. (Eds.), *Displacement, Diaspora and Geographies of Identity*. Durham, NC: Duke University Press, 119/55.
172. Groth, A. N. (1979). *Men who rape: The psychology of the offender*. New York, Plenum.
173. Gunnar, M., & Quevedo, K. (2007). The neurobiology of stress and development. *Annual Review of Psychology*, 58, 145–173.
174. Haan de, A. (1999). Livelihoods and Poverty: The Role of Migration. A critical review of the migration literature, *The Journal of Development Studies*, 36, 2, 1–47.
175. Hadley, C., & Sellen, D. W. (2006). Food security and child hunger among recently resettled Liberian refugees and asylum seekers: A pilot study. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 8, 369–375.
176. Hadley, C., Zodhiates, A., & Sellen, D. W. (2007). Acculturation, economics and food insecurity among refugees resettled in the USA: A case study of West African refugees. *Public Health Nutrition*, 10, 405–412.
177. Hagan, J., & Rymond-Richmond, W. (2008). The collective dynamics of racial dehumanization and genocidal victimization in Darfur. *American Sociological Review*, 73, 875–902.
178. Harff, B. (2003). No lessons learned from the Holocaust? Assessing risks of genocide and political mass murder since 1955. *American Political Science Review*, 1, 57–73
179. Haritos-Fatouros, M. (2003). *The psychological origins of institutionalized torture*. London, Routledge.
180. Harper, D. (1987). Review of Social stigma. The psychology of marked relationships. *Rehabilitation Psychology*, 32, 62–64.
181. Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 252–264.
182. Haslam, S. A., & Reicher, S. D. (2012). When prisoners take over the prison: Asocial psychology of resistance. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 154–179.
183. Haslam, S. A., Jetten, J., Postmes, T., & Haslam, C. (2009). Social identity, health and well-being: An emerging agenda for applied psychology. *Applied Psychology*, 58, 1–23.
184. Heidi, B., Miller, A.B., Baldwin, H. Abdi, S. (2011). New Directions in Refugee Youth Mental Health Services: Overcoming Barriers to Engagement. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4, 69–85.

185. Hersh, S. (1970). *My Lai: A report on the massacre and its' aftermath*. New York, Vintage Books.
186. Hilberg, R. (1993). *Perpetrators, victims, bystanders: The Jewish catastrophe 1933–1945*. New York: HarperPerennial
187. Hollander, J. A., & Einwohner, R. L. (2004). Conceptualizing resistance. *Sociological Forum*, 19, 533–554.
188. Holsti, K.J. (1996). *The State, War, and the State of War*. Cambridge: Cambridge University Press
189. Holsti, K. J. (1997). *The Political Sources of Humanitarian Emergencies*, Research for Action 36, Helsinki: WIDER. <https://www.semanticscholar.org/paper/Political-Sources-of-Humanitarian-Emergencies-Holsti/2a05fe6cf0f227bc5951f440335da61f07ecb222>
190. Hooberman, J. B., Rosenfeld, B., Lhewa, D., Rasmussen, A., & Keller, A. (2007). Classifying the torture experiences of refugees living in the United States. *Journal of Interpersonal Violence*, 22(1), 108–123.
191. Hovannisian, R. G. (1992). The question of altruism during the Armenian Genocide. In P. M. Oliner, S. P. Oliner, L. Baron, L. A. Blum, D. L. Krebs, & M. Smolenska (Eds.), *Embracing the other: Philosophical, psychological, and historical perspectives on altruism* (pp. 282–305). New York: New YorkUniversity Press
192. *Human Rights Watch* (1999). *Leave none to tell the tale: Genocide in Rwanda*. New York, Human Rights Watch.
193. *Human Rights Watch* (1995). Bosnia-Hercegovina. The fall of Srebrenica and the failure of UN peacekeeping. *Human Rights Watch/Helsinki Newsletter*, 7(13), 2–58.
194. *Inter-agency Working Group on Reproductive Health in Crisis (IAWG)*, About IAWG, no date. <http://iawg.net/about-us/>.
195. Jack, H., Masterson, A. R., & Khoshnood, K. (2014). Violent conflict and opiate use in low and middle-income countries: a systematic review. *International Journal of Drug Policy*, 25(2), 196–203.
196. Janis, I. L. (1982). *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascos*. Boston: Houghton Mifflin.
197. Jasperse, M., Ward, C., & Jose, P. E. (2012). Identity, perceived religious discrimination, and psychological well-being in Muslim immigrant women. *Applied Psychology: An International Review*, 61, 250–271.
198. Jean, F. (1997). The plight of the world's refugees: At the crossroads of protection. In Schopper D. (Ed.), *World in Crisis: The Politics of Survival at the End of the 20th Century* (pp. 42–57). London: Routledge.
199. Jerome, L., & Geller, J. (1997). Evil: Inside Human Violence and Cruelty. *Psychiatric Services*, 48, 404–405.
200. Jones, E. E., Scott, R. A., & Markus, H. (1984). *Social stigma: The psychology of marked relationships*. W H Freeman, Co.
201. Jong de J. T. V. M., Komproe, I. H., & Ommeren van, M. (2003). Common mental disorders in postconflict settings. *Lancet*, 361, 2128–2130.
202. Jong de Kaz, Kam van der, S., Ford, N., Hargreaves, S., Oosten van, R., Cunningham, D., & Boots, G. (2004). Trauma of Chechnya's ongoing war on internally displaced people. *Lancet*, 364, 1008.
203. Kagee, A., & Naidoo, A. V. (2004). Reconceptualizing the sequelae of political torture: limitations of a psychiatric paradigm. *Transcultural psychiatry*, 41(1), 46–61.

204. Kaiser, T. (2006). Songs, discos and dancing in Kiryandongo, Uganda. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32,183–202.
205. Kalipeni, E., & Oppong, J. (1998). The refugee crisis in Africa and implications for health and disease: a political ecology approach, *Social Science, Medicine*, 46, 12, 1637–1653.
206. Kamara, J., & Renzaho, A. (2016). The social and health dimensions of refugees and complex humanitarian emergencies. *Globalisation, Migration and Health*,1, 73–122.
207. Kedar, B. Z. (1996). Expulsion as an Issue of World History. *Journal of World History*, 7(2), 165–180.
208. Keen, D. (2008). *Complex Emergencies*. Cambridge, UK: Polity Press.
209. Keen, D. (1994). *The benefits of famine: a political economy of famine and relief in southwestern Sudan, 1983–1989*. Princeton University Press, Princeton, N.J., USA.
210. Kelman, H. C., & Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility*. Yale University Press.
211. Kibreab, G. (2007). Why Governments Prefer Spatially Segregated Settlement Sites for Urban Refugees. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 24, 27–35.
212. Kienzler, H. (2008). Debating war-trauma and post-traumatic stress disorder (PTSD) in an interdisciplinary arena. *Social Science, Medicine*, 67(2), 218–227.
213. Kiernan, B. (2004). *How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism, and Communism in Cambodia, 1930– 1975*. Yale University Press.
214. Kiernan, B. (2008). *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79*. Yale University Press.
215. Kira, I. A., Templin, T., Lewandowski, L., Clifford, D., Wiencek, P., Hammad, A., Mohanesh, J., & Al-haidar, A.-M. (2006). The effects of torture: Two community studies. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 12(3), 205–228.
216. Klemperer, V. (2006). *The language of the Third Reich*. London, Continuum
217. Klonoff, E. A., Landrine, H., & Campbell, R. (2000). Sexist discrimination may account for well-known gender differences in psychiatric symptoms. *Psychology of Women Quarterly*, 24(1), 93–99.
218. Koo, J., Kim, B., & Kim, Y. S. (2014). Estimating the effects of mental disorientation and physical fatigue in a semi-panic evacuation. *Expert Systems with Applications: An International Journal*, 41, 2379–2390.
219. Kubiak, S. (2005). Trauma and cumulative adversity in women of a disadvantaged social location. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 451–465.
220. Kurzban, R., & Leary, M. (2001). Evolutionary Origins of Stigmatization: The Functions of Social Exclusion. *Psychological bulletin*, 127, 187–208.
221. Kuzman, M., Tomic, B., Stevanovic, R., Ljubicić, M., Katalinić, D., & Rodin, U. (1993). Fatalities in the war in Croatia, 1991 and 1992: Underlying and external causes of death. *Journal of the American Medical Association*, 270, 626–628.
222. Landrine, H., Klonoff, E. A., Gibbs, J., Manning, V., & Lund, M. (1995). Physical and psychiatric correlates of gender discrimination: An application of the Schedule of Sexist Events. *Psychology of Women Quarterly*, 19(4), 473–492.
223. Lewis, A. (2004). Making torture legal. *The New York Review of Books*, 51(12), 4–8.
224. Lifton, R. J. (1973). *Home from the war*. New York, Simon & Schuster.

225. Lifton, R. J. (1979). *The broken connection: On death and the continuity of life*. New York, Simon and Schuster.
226. Lifton, R. J. (1986). *The Nazi doctors: Medical killing and the psychology of genocide*. New York: Basic Books
227. Logie, C.H., Newman, P.A., Chakrapani, V., & Shunmugam, M. (2012). Adapting the minority stress model: associations between gender non-conformity stigma, HIV-related stigma and depression among men who have sex with men in South India. *Social Science, Medicine*, 74(8), 1261–1268.
228. Loncar, M., Medved, V., Jovanovic, N., & Hotujac, L. (2006). Psychological consequences of rape on women in 1991-1995 war in Croatia and Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, 47(1), 67–75.
229. Luciuk, L.Y. (2008) *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine*. Kingston: The Kashtan Press.
230. Luciuk, L. Y., Carynnyk M. & Kordan B. S. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. *Studies in East European Nationalisms*, No. 2. Kingston, Ontario: Limestone Press, 1988.
231. Lu, P., Kong, D., Shelley, M., & Davitt, J. (2020). Intersectional Discrimination Attributions and Health Outcome among American Older Adults. *Innovation in Aging*, 4, 871–871.
232. Macksoud, M. S., & Aber, J. L. (1996). The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon. *Child development*, 67(1), 70–88.
233. Macrae, J., Zwi, A., Duffield, M., & Slim, H. (Eds.) (1994). *War and hunger. Rethinking international responses to complex emergencies*. Zed Books.
234. Macrae, J., & Zwi, A. B. (1992). Food as an instrument of war in contemporary African famines: a review of the evidence. *Disasters*, 16(4), 299–321.
235. Major, B., & O'Brien, L. (2005). The Social Psychology of Stigma. *Annual review of psychology*, 56, 393–421.
236. Mamdani, M. (2001). *When victims become killers: Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
237. Manoncourt, S., Doppler, B., Enten, F. (1992). Public health consequences of the civil war in Somalia, April 1992. *Lancet*, 340, 176–177.
238. Manz, B. (1988). *Refugees of a hidden war*. New York: SUNY Press.
239. Marden, P. (1997). Geographies of dissent: Globalization, identity and the nation. *Political Geography*, 16(1), 37–64.
240. Mawson, A. W. (1987). *Transient criminality: A model of stress-induced crime*. New York, Praeger.
241. Medina, A.R & Leigh, B. (2014). Revisiting the El Mozote massacre: memory and politics in postwar El Salvador. *Journal of Genocide Research*, 16 (4), 513-533.
242. Middleton-Kaplan, R. (2014). The myth of Jewish passivity. In P. Henry (Ed.), *Jewish resistance against the Nazis* (pp. 3–26). Washington, DC: Catholic University of America Press.
243. Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. New York, Harper, Row.
244. Miller, A. G. (2014). The explanatory value of Milgram's obedience experiments: A contemporary appraisal. *Journal of Social Issues*, 70, 558–573.

245. Miller, K.E., & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science, Medicine*, 70, 7–16.
246. Miller, K.E., & Rasmussen, A. (2017). The mental health of civilians displaced by armed conflict: an ecological model of refugee distress. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 26(2), 129–138.
247. Miller, T. W. (1992). Long-term effects of torture in former prisoners of war. In M. Başoğlu (Ed.), *Torture and its consequences: Current treatment approaches* (pp. 107–135). Cambridge University Press.
248. Mollica, R. F., Cardozo, B. L., Osofsky, H. J., Raphael, B., Ager, A., & Salama, P. (2004). Mental health in complex emergencies. *Lancet*, 364(9450), 2058–2067.
249. Mollica, R. F., McInnes, K., Pham, T., Smith Fawzi, M.C., Murphy, E., & Lin, L. (1998). The dose-effect relationships between torture and psychiatric symptoms in Vietnamese ex-political detainees and a comparison group. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 186(9), 543–553.
250. Mollica, R. F., McInnes, K., Poole, C., & Tor, S. (2014). Dose-effect relationships of trauma to symptoms of depression and post-traumatic stress disorder among Cambodian survivors of mass violence. *British Journal of Psychiatry*, 173, 482–488.
251. Momartin, S., Silove, D., Manicavasagar, V., & Steel, D. (2003). Dimensions of Trauma Associated with Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) Caseness, Severity and Functional Impairment: A Study of Bosnian Refugees Resettled in Australia. *Social Science, Medicine*, 57, 775–781.
252. Montgomery, E. (2008). Long-term effects of organized violence on young Middle Eastern refugees' mental health. *Social Science, Medicine*, 67(10), 1596–603.
253. Moreno, A., Piwowarczyk, L., LaMorte, W. W., & Grodin, M. A. (2006). Characteristics and utilization of primary care services in a torture rehabilitation center. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 8(2), 163–71.
254. Moulin, C. (2010). Border languages: Rumors and (dis)placements of (inter)national politics. *Alternatives*, 35, 347–371.
255. Munslow, B., & Brown, C. (1999). Complex Emergencies: The Institutional Impasse. *Third World Quarterly*, 20(1), 207–222.
256. Nafziger, E. W. & Auvinen, J. (1996). *The Economics of Complex Humanitarian Emergencies: Preliminary Approaches and Findings*, WIDER, Working Paper 119 (Helsinki, WIDER). <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.590.2566,rep=rep1,type=pdf>
257. Newman, L. S. (2002). What is a “social-psychological” account of perpetrator behavior? The person versus the situation in Goldhagen’s Hitler’s Willing Executioners. In L. S. Newman, R. Erber (Eds.), *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (pp. 43–67). New York: Oxford University Press.
258. Nolan, P. (1993). The causation and prevention of famines: a critique of A. K. Sen. *Journal of Peasant Studies*, 21, (1), 1–28.
259. Ntontis, E., Drury, J., Amlôt, R., Rubin, G. & Williams, R. (2017). Emergent social identities in a flood: implications for community psychosocial resilience. *Journal of Community, Applied Social Psychology*, 28 (1), 3–14.

260. O'Leary, M (2004). *The First 72 Hours: A Community Approach to Disaster Preparedness*. Lincoln (Nebraska), Universe Publishing. [http://www.iuniverse.com/bookstore/book_detail.asp?, isbn=0-595-31084-2](http://www.iuniverse.com/bookstore/book_detail.asp?isbn=0-595-31084-2)
261. Oliner, S. P., & Oliner, P. M. (1988). *The altruistic personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York: Collier Macmillan.
262. *Oslobodjenje News Agency*. (1996). Most People Killed Bosnia in 1992: Health Office. 10 January, 1996.
263. Ostrand, N. (2015). The Syrian Refugee Crisis: A Comparison of Responses by Germany, Sweden, the United Kingdom, and the United States. *Journal on Migration and Human Security*, 3, 255–279.
264. Paquet, C., & Soest, M. (1994). Mortality and Malnutrition Among Rwandan Refugees in Zaire. *Lancet*, 344, 823–824.
265. Pedersen, D. (2002). Political violence, ethnic conflict, and contemporary wars: Broad implications for health and social well-being. *Social Science, Medicine*, 55, 175–190.
266. Peltonen, K., Qouta, S., El Sarraj, E., & Punamäki, R.-L. (2010). Military trauma and social development: The moderating and mediating roles of peer and sibling relations in mental health. *International Journal of Behavioral Development*, 34(6), 554–563.
267. Pepitone, A., & Kleiner, R. (1957). The effects of threat and frustration on group cohesiveness. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 54, 192–199.
268. Petricevic, A., Radonic, V., Ilic, N., Zelic, Z., Ferenca, J., & Sapunar, D. (1995). Surgical experience at the Rama war hospital in Bosnia and Herzegovina. *Israel Journal of Medical Sciences*, 31, 630–634.
269. Pham, P. N., Weinstein, H. M., & Longman, T. (2004). Trauma and PTSD symptoms in Rwanda: implications for attitudes toward justice and reconciliation. *Journal of the American Medical Association*, 292 (5), 602–612.
270. Phillips, J., & Edbury, P. (Eds.) (2003). *The Experience of Crusading: Defining the Crusader Kingdom*. Cambridge University Press.
271. Physicians for Human Rights. (1999). *War Crimes in Kosovo: A Population-Based Assessment of Human Rights Violations Against Kosovar Albanians*. Boston, MA: Physicians for Human Rights.
272. Power, S. (2002). *A problem from hell, America and the Age of Genocide*. New York, Harper Collins Perennial
273. Pretto, E. A., Begovic, M., & Begovic, M. (1994). Emergency medical services during the siege of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina: A preliminary report. *Prehospital and Disaster Medicine*, 9, 39–45.
274. Prunier, G. (1995). *The Rwanda crisis: History of a genocide*. New York: Columbia University Press.
275. Punamaki, R.-L., Qouta, S., & Sarraj E. E. (1997). Relationships between traumatic events, children's gender, and political activity, and perceptions of parenting styles. *International Journal of Behavioral Development*, 21(1), 91–109.
276. Puvacic, Z., & Weinberg, J. (1994). Impact of war on infectious disease in Bosnia-Herzegovina. *British Medical Journal*, 309 (6963), 1207–1208.
277. Quarantelli, E. L. (1983). Delivery of Emergency Medical Care in Disasters: Assumptions and Realities. *New York: Irvington Publishers*. [http:// www.udel.edu/DRC/email.html](http://www.udel.edu/DRC/email.html) or <http://www.udel.edu/DRC/books.html>

278. Quarantelli, E. L. *Emergencies, Disasters and Catastrophes Are Different Phenomena*, Disaster Research Center <http://udspace.udel.edu/handle/19716/674>
279. Quarantelli, E.L. (2000). Disaster research. In E. Borgatta & R. Montgomery (Eds.), *Encyclopedia of sociology* (pp 682-688). New York: Macmillan.
280. Ramadan, A. (2014). In the ruins of Nahr AlBarid: Understanding the meaning of the camp. *Journal of Palestine Studies*, 40, 49–62.
281. Rauda Zablah, N., (2017). *El Estado hace oficial el número de víctimas en El Mozote: 978 ejecutados, 553 niños*, El Faro (San Salvador), 4 Dec. 2017.
282. Reicher, S., Cassidy, C., Wolpert, I., Hopkins, N., & Levine, M. (2006). Saving Bulgaria's Jews: An analysis of social identity and the mobilisation of social solidarity. *European Journal of Social Psychology*, 36, 49–72.
283. Ressler, R. K., Burgess, A. W., Douglas, J. E., Hartman, C. R., & Agostino, R. B. (1986a). Sexual killers and their victims. Identifying Patterns through Crime Scene Analysis. *Journal of Interpersonal Violence*, 1(3), 288–308.
284. Ressler, R. K., Burgess, A. W., Hartman, C. R., Douglas, J. E., & McCormack, A. (1986b). Murderers who rape and mutilate. *Journal of Interpersonal Violence*, 1(3), 273–287
285. Richman, L., & Leary, M. R. (2009). Reactions to discrimination, stigmatization, ostracism, and other forms of interpersonal rejection: A multimotive model. *Psychological Review*, 116(2), 365–383.
286. Roberts, L. (2000). *Mortality in Eastern DRC. Results from Five Mortality Surveys*. New York, NY: International Rescue Committee.
287. Roberts, B., & Browne, J. (2011). A systematic review of factors influencing the psychological health of conflict-affected populations in low and middle-income countries. *Global Public Health*, 6, 814–829.
288. Robertson, G. (1999) *Crimes Against Humanity: The Struggle for Global Justice*. London: Penguin.
289. Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Halevy, N., & Eidelson, R. (2008). Toward a unifying model of identification with groups: Integrating theoretical perspectives. *Personality and Social Psychology Review*, 12, 280–306.
290. Rochat, F., & Modigliani, A. (1995). The ordinary quality of resistance: From Milgram's laboratory to the village of Le Chambon. *Journal of Social Issues*, 51, 195–210.
291. Rončević, G. I.; Frančišković, T., Moro, L., & Kaštelan, A. (2001). Depression and torture. *Military medicine*, 166 (6), 530–553.
292. Rooyen van, M. J., Sloan, E. P., Radvany, A. E. et al. (1995). The incidence and outcome of penetrating and blunt trauma in central Bosnia: The Nova Bila Hospital for War Wounded. *Journal of Trauma Injury Infection and Critical Care*, 38, 863–866.
293. Rothbaum, B. O., Hodges, L., Ready, D., Graap, K., & Alarcon, R. (2001). Virtual reality exposure therapy for Vietnam Veterans with posttraumatic stress disorder. *Journal of Clinical Psychiatry*, 62, 617-622.
294. Sapolsky, R. M. (2004). Stress and Cognition. In M. S. Gazzaniga (Ed.), *The cognitive neurosciences* (pp. 1031–1042). Boston Review.
295. Saragih, T. S., Sörbom D., & Hauff E. (2016) Predicting positive mental health in internally displaced persons in Indonesia: the roles of economic improvement and exposure to violent conflict. *Psychology, Health, Medicine*, 21(3):286-94.

296. Savic, M., Chur-Hansen, A., Mahmood, M.A., Moore, V. (2013) Separation from family and its impact on the mental health of Sudanese refugees in Australia: a qualitative study. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 37(4), 383–388.
297. Scanlon, T. J. (1992). *Disaster Preparedness: Some Myths and Misconceptions: The Easingwold Report*. Wallasey, UK: Eaton Press.
298. Scanlon, S. (2009). The Conservative Lobby and Nixon's "Peace with Honor" in Vietnam. *Journal of American Studies*, 43(2), 255-276.
299. Schade-Poulsen, M. (1999). *Men and Popular Music in Algeria: The Social Significance of Rai*. Austin: University of Texas Press
300. Schubert, C. C., & Punamäki, R. L. (2011). Mental health among torture survivors: cultural background, refugee status and gender. *Nordic Journal of Psychiatry*, 65(3), 175–182.
301. Schweitzer, R. D., Brough, M., Vromans, L., & Asic-Kobe, M. (2011). Mental health of newly arrived Burmese refugees in Australia: contributions of pre-migration and post-migration experience. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 45(4), 299–307.
302. Sellen, D., & Hadzibegovic, D. (2003). Food insecurity among Sudanese refugee families recently resettled in Atlanta [abstract]. *Journal of the Federation of American Societies for Experimental Biology*, Part 1, 17.
303. Sen, A. K. (1981). *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* Oxford, Clarendon Press,
304. Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., & Sherif, C. W. (1961). *Intergroup cooperation and competition: The robbers cave experiment*. University Books exchange
305. Shrestha, N. M., Sharma, B., Van Ommeren, M., Regmi, S., Makaju, R., Komproe, I., Shrestha, G. B., Jong de, J. T. (1998). Impact of torture on refugees displaced within the developing world: symptomatology among Bhutanese refugees in Nepal. *Journal of the American Medical Association*, 280(5), 443–448.
306. Silove, D. (1999). The psychosocial effects of torture, mass human rights violations, and refugee trauma: toward an integrated conceptual framework. *Journal of Nervous, Mental Disease*, 187(4), 200–207.
307. Silove, D., Steel, Z., & Watters, C. (2000). Policies of deterrence and the mental health of asylum seekers. *Journal of the American Medical Association*, 284(5), 604–611.
308. Silove, D., & Ekblad, S. (2002). How well do refugees adapt after resettlement in Western countries? [Editorial]. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 106(6), 401–402.
309. Šimunović, V. J. (2007). Health care in Bosnia and Herzegovina before, during, and after 1992–1995 war: a personal testimony. *Conflict and Health*, 1, 7.
310. Solana, J. (2003). *EU High Representative for Common Foreign and Security Policy. A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy Paris*. European Union Institute for Security Studies. [cited 2014 March 30]. <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/solanae.pdf>
311. Spiegel, P. B., & Salama, P. (1999). *Kosovar Albanian Health Survey Report*, September 1999. New York, NY: International Rescue Committee
312. Spiegel, P. B., & Salama, P. (2000). War and mortality in Kosovo, 1998–1999: An epidemiological testimony, *Lancet*, 355, 2204–2009.
313. Spiegel, P. B. (2000). Health issues affecting displaced populations. *Refuge*, 18(5), 1–3.

314. Staub, E. (1989). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. New York: Cambridge University Press.
315. Staub, E. (1996). Cultural-societal roots of violence. *American Psychologist*, 117–133.
316. Staub, E. (1999). The roots of evil: Social conditions, culture, personality and basic human needs. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), 179–192.
317. Staub, E. (2013). A world without genocide: Prevention, reconciliation, and the creation of peaceful societies. *Journal of Social Issues*, 69, 180–199.
318. Staub, E. (2014). The Roots of Evil: Social Conditions, Culture, Personality, and Basic Human Needs. *A Special Issue of personality and Social Psychology Review*, 3(3), 179–192.
319. Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., & Ommeren van, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: a systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Medical Association*, 302(5), 537–549.
320. Steel, Z., Silove, D., Phan, T., & Bauman, A. (2002). Long-term effect of psychological trauma on the mental health of Vietnamese refugees resettled in Australia: a population-based study. *Lancet*, 360(9339), 1056–1062.
321. Stefanenko, T., Tumgoeva, T., & Kotova, M. (2017). The Ingush's cultural memory and social identity as a representative of repressed ethnic group. *National Psychological Journal*, 4, 45–56.
322. Stern, S. (2007). Torture debates. *Global Researcher*, 2, 211–236.
323. Stevenson, C., McNamara, N., & Muldoon, O. (2014). Stigmatised identity and service usage in disadvantaged communities: Residents', community workers' and service providers' perspectives: Stigmatised community identity and service use. *Journal of Community, Applied Social Psychology*, 24(6), 453–466.
324. Stiglmer, A. (1994). *Mass Rape: The War Against Women in BosniaHerzegovina*. Lincoln, NE: University of Nebraska.
325. Stiglmer, A. (1999). Sexual violence: Systematic rape. In Gutman, R., Rieff, D. (Eds.), *Crimes of War: What the Public Should Know*. New York, NY: Norton.
326. Straus, S. (2008). *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda*. NY, Cornell University Press
327. Su, Y., Jin, J., Zhu, L., & Cai, J. (2022). Emerging psychological crisis issues during lockdown in Shanghai. *The Lancet Regional Health - Western Pacific*, 25.
328. Suedfeld, P. (2000). Reverberations of the Holocaust fifty years later: Psychology's contributions to understanding persecution and genocide. *Canadian Psychology*, 41, 1–9.
329. Suedfeld, P., & Best de, S. (2008). Value hierarchies of Holocaust rescuers and resistance fighters. *Genocide Studies and Prevention*, 3, 31–42.
330. Suedfeld, P., & Schaller, M. (2002). Authoritarianism and the Holocaust: Some cognitive and affective implications. In L. Newman, & R. Erber (Eds.), *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (pp. 68–90). New York: Oxford University Press.
331. Suedfeld, P. (1999). Toward a taxonomy of ethnopolitical violence: Is collective killing by any other name still the same? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 5(94), 349–355.
332. Sundquist, J., & Johansson, S. (2004). The influence of exile and repatriation on mental and physical health. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 31(1), 21–28.

333. Swiss, S., & Giller, J. E. (1993). Rape as a crime of war. A medical perspective. *Journal of the American Medical Association*, 270, 612–615.
334. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel, & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago, Nelson-Hall.
335. Tec, N. (2013). *Resistance: Jews and Christians who defied the Nazi terror*. New York: Oxford University Press.
336. Tempany, M. (2009). What research tells us about the mental health and psychosocial wellbeing of Sudanese refugees: a literature review. *Transcultural Psychiatry*, 46(2), 300–315.
337. Teodorescu, D.-S., Siqveland, J., Heir, T., Hauff, E., Wentzel-Larsen, T., & Lien, L. (2012). Posttraumatic growth, depressive symptoms, posttraumatic stress symptoms, post-migration stressors and quality of life in multi-traumatized psychiatric outpatients with a refugee background in Norway. *Health and quality of life outcomes*. 10(84). doi: 10.1186/1477-7525-10-84
338. Thomsen, A. B., Eriksen, J., & Smidt-Nielsen, K. (2000). Chronic pain in torture survivors. *Forensic Science International*, 108(3), 155–163.
339. Tiedens, L. Z. (1997). Optimism and revolt of the oppressed: A comparison of two Polish Jewish ghettos of World War II. *Political Psychology*, 18, 45–69.
340. Toch, H. (1969/1993). *Violent men: An inquiry into the psychology of violence*. Washington, DC: American Psychological Association
341. Toole, M. J., & Waldman, R. J. (1993). Refugees and displaced persons: War, hunger and public health. *Journal of the American Medical Association*, 270, 600–605.
342. Toole, M. J., & Waldman, R. J. (1997). The public health aspects of complex emergencies and refugee situations. *Annual Review of Public Health*, 18, 283–312.
343. Toole, M. J. (1995). Mass population displacement: A global public health challenge. *Infectious Disease Clinics of North America*, 9 (2), 353–366.
344. Tromp, N. (2021). Ongoing Disintegration of Yugoslavia. *Leidschrift*, 36, 31–48.
345. Trunk, I. (1996). *Judenrat: The Jewish councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. Lincoln: University of Nebraska Press.
346. Turino, T. (1999). *Moving Away from Silence: Music of the Peruvian Altiplano and the Experience of Urban Migration*. Chicago: University of Chicago Press.
347. Turner, S., & Gorstunsworth, C. (1990). Psychological sequelae of torture. *British Journal of Psychiatry*, 157 475–80.
348. Turpin, J. (1998). Many Faces: Women Confronting War. In Lorentzen, L. A., Turpin, J. (Eds.), *The Women and War Reader*. New York, London: New York University Press, pp. 3–18.
349. United Nations General Assembly. (2014). *Draft Convention Relating to the Status of Refugees Geneva: UN General Assembly; 1950 [cited 2014 April 2]*. <http://www.refworld.org/docid/3b00f08a27.html>.

350. United Nations High Commissioner for Refugees.(2022). *Ukraine, other conflicts push forcibly displaced total over 100 million for first time*.<https://www.unhcr.org/news/press/2022/5/628a389e4/unhcr-ukraine-other-conflicts-push-forcibly-displaced-total-100-million.html>
351. United Nations International Children’s Emergency Fund. (1996).*State of the World’s Children Report, 1996*. New York: Oxford University Press.
352. United Nations Population Fund.(2004). *Programme of Action of the International Conference on Population and Development, Cairo, 5–13 September 1994*. New York: UNFPA. http://www.unfpa.org/sites/default/files/event-pdf/PoA_en.pdf.
353. Vayrynen, R. (1996). *The Age of Humanitarian Emergencies*. Wider, Research for Action 25 (Helsinki, WIDER).
354. Vespa, J., & Watson, F. (1995). Who is nutritionally vulnerable in BosniaHercegovina? *British Medical Journal*, 311, 652–654.
355. Vezzali, L., Versari, A., Cadamuro, A., Trifiletti, E., & Di Bernardo, G. A. (2016). Out-group threats and distress as antecedents of common in-group identity among majority and minority group members in the aftermath of a natural disaster. *International Journal of Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ijop.12406>
356. Vollhardt, J. R. (2015). Inclusive victim consciousness in advocacy, social movements, and intergroup relations: Promises and pitfalls. *Social Issues and Policy Review*, 9, 89–120.
357. Vollhardt, J. R., & Bilewicz, M. (2013). After the genocide: Psychological perspectives on victim, bystander, and perpetrator groups. *Journal of Social Issues*, 69, 1–15.
358. Waldorf, L. (2009). Revisiting Hotel Rwanda: Genocide ideology, reconciliation, and rescuers. *Journal of Genocide Research*, 11, 101–125.
359. Waller, J. (2002). *Becoming evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. New York, Oxford University Press.
360. Walters, W. (2002). Deportation, Expulsion, and the International Police of Aliens. *Citizenship Studies*, 6, 265–292.
361. Warner, F. R. (2007). Social support and distress among Q’eqchi’ refugee women in Maya Tecun, Mexico. *Medical Anthropoligy Quarterly*, 21, 193–217.
362. Warner, R. H., Wohl, M. J. A., & Branscombe, N. R. (2014). When do victim group members feel a moral obligation to help suffering others? *European Journal of Social Psychology*, 44, 231–241.
363. *Wars in the World*. List of Ongoing Conflicts 2014 [updated March 24, 2014; cited 2014 April 1]. <http://www.warsintheworld.com/?page=static1258254223>.
364. Waseem, H. (2010). Pakistan--a state with a complex humanitarian emergency? *Journal of the Pakistan Medical Association*, 60, 969.
365. Weatherford, J. (2004) *Genghis Khan: And the Making of the Modern World*. New York, Crown and Three Rivers Press.
366. Yağcı, S. (2019). Internal and External Reasons of the Breakup of the Yugoslavia. *Journal of Anatolia and Balkan Studies*, 2(4), 245–258.
367. Zagefka, H., Noor, M., Brown, R., de Moura, G. R., & Hopthrow, T. (2011). Donating to disaster victims: Responses to natural and humanly caused events. *European Journal of Social Psychology*, 41, 353–363.

368. Zhang, S., Jian, X., Yang, K., Zhang, Z., Yin, T., & Jin, Y. (2022). Emergency psychological intervention of acute ammonia leakage event. *Chinese journal of industrial hygiene and occupational diseases*, 40, 72–74.
369. Zimbardo, P. (1969). *The human choice: Individuation, reason and order vs. deindividuation, impulse and Chaos*. Nebraska Symposium on Motivation.
370. Zimbardo, P. (2008). *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. Random House Trade Paperbacks.
371. Zimbardo, R., Haney, C., & Banks, C. (1972). *A Pirandellian prison: The mind is a formidable jailer*. *New York Times Magazine*, pp. 26–43.
372. Zivkovic, S., Mladjan, D., & Antonijevic, S. (2017). *Specifics of emergency psychological assistance in crisis, emergency and extreme situations*. *Bezbednost: Beograd*, 59, 5–27.

Наукове видання

Кочубейник Ольга Миколаївна

**НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ
ЯК СОЦІАЛЬНА КОНСТРУКЦІЯ**

Монографія

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 08.05.2023 р. Гарнітура Times New Roman. Авт. арк. 14,0